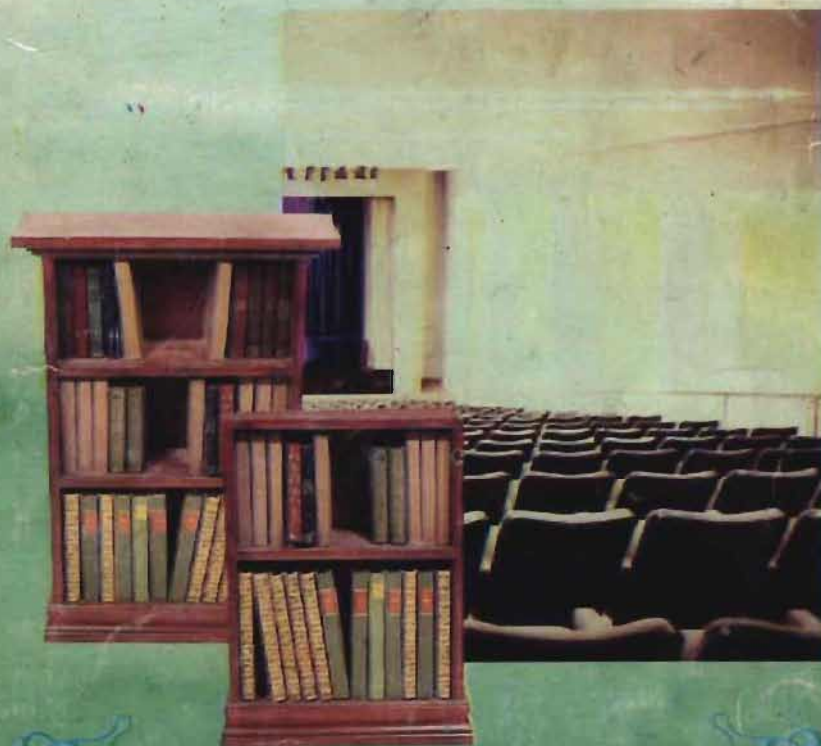

801.5

B45

N. Bekmirzayev

NOTIQLIK SAN'ATI ASOSLARI

ix

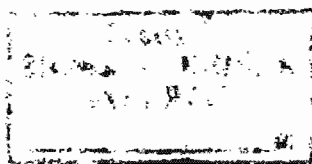
+

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi

N. Bekmirzayev

NOTIQLIK SAN'ATI ASOSLARI

30.000 1-ya
O'quv qo'llanma

Toshkent — “Yangi nashr” — 2008

801.5

B45

*Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv metodik birlashmalar
faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash nashrga tavsiya etgan*

Mas'ul muharrir: **A. Rafiyev** — filologiya fanlari nomzodi, dosent

Taqrizchilar: **N. Rahmonov** — filologiya fanlari doktori, prof.

M.A. Sharipova — Toshkent madaniyat kolleji

“Til va adabiyot” kafedrası yetakchi o'qituvchisi

Ushbu o'quv qo'llanmada notiqlik tarixi hamda bugungi kun notiqlik
haqida ma'lumot beriladi.

Qo'llanma kasb-hunar kollejlari va Akademik lisiy talabaiarga
mo'ljallangan.

ISBN 978-9943-330-30-6

©“Yangi nashr”, 2007-y.

*Ushbu kitobni otam Bekmirzo Murod
o'g'lining va akam Bèrdirayim Bekmirzo
o'g'lining ruhi poklariga bag'ishlayman.*

Muallif

SO'ZBOSHI O'RNIDA

Hozirgi tezkor zamonda mustaqil O'zbekiston yoshlarida yangicha dunyoqarashning shakllanishida notiqlik san'ati sabog'i muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunki yangicha dunyoqarash ruhida tarbiyalanayotgan har bir talaba, yangicha dunyoqarashga intilayotgan har bir xodim to'g'ri va savodli yozish, o'qish bilan birga chiroyli gapirish, nutqiy madaniyat va notiqlik san'ati sirlaridan voqif bo'lishlari bugungi va ertangi kunning talabi ekanligini har taraflama his etmog'i shart.

Notiqlik san'ati «Ritorika» nomi bilan qadimiy tarixga ega. Kollejlar talabalarini notiqlik san'ati asoslari bilan tanishtirish maqsadida yaratilgan ushbu o'quv qo'llanmada notiqlik tarixi bilan bog'liq va ifodali o'qish o'rinlari K.Oripov, M. Obidovalarning «Ifodali o'qish» (T., "O'qituvchi", 1994), nutq texnikasi va orfoepiya yoritilgan o'rinlar T.Qudratovning «Nutq madaniyati asoslari» (T., "O'qituvchi", 1993) kitoblaridan foydalanish asosida yoritildi. Mazkur ishimiz bu sohadagi dastlabki qo'llanmalardan bo'lganligi bois, unda bahsli o'rinlar uchrashi mumkin. Bu borada foydali maslahatlar bildirgan hamkasblarga va yuqorida nomlari va kitoblari sanab o'tilgan mualliflarga hamda kitobxonlarga oldindan minnatdorchilik bildirib, keyingi ishlarimizda albatta inobatga olamiz.

Mazkur o'quv qo'llanma bilan T. Mo'minova va M. Sharipovalar tomonidan tuzilgan "Notiqlik san'ati asoslari" o'quv dasturini solishtirganda qisman nomuvofiqlik seziladi. Jumladan, dasturda nazariy qismga 10 soat ajratilgan. Biroq notiqlik haqida

gap borarkan, «Notiqlik san'ati»ning boshqa fanlar bilan aloqasi hamda «Nutq madaniyati» fanidan farqini talaba yoshlarga yetkazish zarur. Shuningdek, «Notiqlik san'ati tarixi», ayniqsa, «Sharq va Markaziy Osiyoda notiqlik» taraqqiyotidan talabalar xabardor bo'lishlarini hisobga olib, o'quv qo'llanmada shu 3 ta katta ma'vzuga 6 soat ajratishni lozim topdik. Bu olti soatning 4 soati «Amaliy mashg'ulot»lar qismidan, 2 soati «Yakka dars»lar qismidan qisqartirish hisobiga erishildi.

*O'z fikrini mutlaqo mustaqil,
ona tilida ravon, go'zal va lo'nda
ifoda eta olmaydigan mutaxassisni,
avvalambor, rahbar kursuda
o'tirganlarni bugun tushunish ham,
oqlash ham qiyin.*

Islom KARIMOV

KIRISH

Insonga fikrini ifoda etish uchun sezgi organlaridan biri sifatida Alloh tomonidan til berildi. Aqlni esa inson ixtiyoriga qoldirdi. Endi inson bolasi aqlini ishga solib, tili orqali so'zlar (nutqi)ni ifodalashga kirishdi. Yaratgan Egam tanamizdagi sezgi organlarimizdan biri til (zabonimiz)ni ehtiyot qilib joylagan. Unga o'ttiz ikkita tishlarimiz ortidan joy berib, yana lablar bilan berkitdi. Bu suyaksiz tilimizga ehtiyotkorlik chorasi ham edi. Chunki shu bir parcha (go'sht) til orqali: yaxshilik va yomonlik; go'zallik va xunuklik; mehribonlik va yovuzlik; baxt va baxtsizlik; mansab va itoatkorlik; boylik va kambag'allik; do'stlik va dushmanlik; visol va ayriliq; obro' va obro'sizlik; omad va omadsizlik; ezgulik va johillik; mehnatsevarlik va dangasalik; halimlik va qo'pollik; havas va hasad; taraqqiyot va zalolat; yarashish va janjal; tinchlik va urush; ruhiy tetiklik va tushkunlik; sog'lomlik va bemorlik; izzat va sharmandalik; xursandchilik va dilxiralik; madaniyatlilik va madaniyatsizlik kabi bu fonyi dunyoda mavjud bo'lgan barcha narsaga erishish mumkin.

Sezgi organlarimizning ko'z, quloq va burundan tashqari barchasini odam o'ziga bo'ysundira oladi, jumladan, tilni ham. Madomiki, shunday ekan, biz o'zimiz aql va farosatimizni ishga solib, loaqal tilimizni jilovlay bilishimiz zarur. Shundagina biz so'zimiz va nutqimizning qanchalik kuch-qudratga ega ekanligini his etib yashaymiz.

Notiqlikni o'rgatuvchi va targ'ib qiluvchi qadim adabiyotlardan tortib bizning davrimizda yozilgan va yozilayotgan maqola va

kitoblarda notiq, notqlik, nutq odobi, notqlik san'ati; voiz, voizlik, voizlik san'ati kabi atama va tushunchalarni o'qiymiz. Og'zaki nutqda odamlar orasida: so'z ustasi, so'zga chechan, so'zga usta, so'zamol, so'zni boplaydi, gapni do'ndiridi, gapga usta, chiroyli gapiradi; suhandon, tilchi-da, adabiyotchi-da, shoir-da singari iboralarni eshitamiz. To'g'ri, hamma ham nutqiy nuqsonsiz tug'ilsa, albatta gapiradi. Biroq hamma odamlar ham gapga chechan bo'lavermaydi. Gapga chechanlik, ya'ni notqlik bu — qobiliyat va iste'dod. Notqlik bu — san'at. Qachonki, inson Alloh bergan tabiiy qobiliyat bilan cheklanib qolmay, o'z nutqi va tili ustida erinmay ishlasa, mashq qilsagina chinakam notqlik mahoratini egallashi mumkin.

I bo'lim. NOTIQLIK SAN'ATI HAQIDA TUSHUNCHA

Notiqlik bu — soʻz sanʼati, soʻz sanʼati boʻlganda ham ohangdan libos kiyib talaffuz bilan jilolangan soʻz sanʼatidir. Madomiki, “soʻz” qudratini chuqur anglagan, “soʻz” neʼmatining Alloh tomonidan faqatgina insonga inʼom etilganligini his etgan buyuk allomalargina uni qadrlaganlar va eʼzozlashga undaganlar. Shu maʼnoda notiqlik sanʼati boshqa sanʼat turlari orasida alohida mavqega ega ekanligi tan olingan haqiqatdir. Qadimda mohir notiqlargina lashkarboshlik va davlat arboblari lovozimlariga saylab tayinlanganliklari ham bu haqiqatga aniqlik kiritadi. Tarix bizga hamisha saboq bergan, saboq bermoqda va bundan keyin ham saboq beradi. Biz bugun shu sohada tarixdan saboq olayapmizmi? — degan savol turibdi qarshimizda. Yoʻq, deyish ham joiz emas, harakat qilyapmiz. Bugungi kunda koʻpgina idora rahbarlari nutqidagi kamchiliklar, muallimlar nutqidagi chaynalishlar, telekoʻrsatuvlardagi, hatto jurnalistlar nutqidagi gʻalizliklar bizning maʼnaviyatimizga yarashmaydi. Chunki biz Mustaqillikning barcha chashmalaridan bahramand boʻlib turgan ekanmiz, notiqlik sanʼati chashmasidan ham bebahra boʻlmasligimiz kerak. Nima qilishimiz zarur? Avvalo, maktabda nutqni, uning grammatikasini chuqur oʻrganishimiz, fikrimiz va tafakkurimizning asosi boʻlmish notiqlik sanʼati sirlarini oʻrgatishimiz va oʻrganishimiz juda muhim. Til va tafakkur bir-biriga chambarchas bogʻliq boʻlgani holda, notiqlik sanʼatini bilmasdan haqiqiy ijodiy tafakkur, goʻzal va chiroyli nutq soʻzlashimiz amri mahol. Soʻzlayotgan nutqimizni maromiga yetkazib oʻz ona tilimizda ifodalashimiz uchun notiqlik sanʼati qoidalaridan xabardor boʻlishimiz kerak. Hozirgi ayrim oʻquvchi va talaba yoshlarimiz nutqida uchraydigan nuqson, fikrlashdagi oqsoqlik, fikrini bayon etishda qolipdan chiqolmaslik, tafakkuridagi toʻntoqlik, ortiqcha kirish soʻzlarni (anaqa, haligi, nima edi?, nima desam ekan? kabi) ishlatish kabi qusurlarning kelib chiqishi teran notiqlik malakalarining zaifligi bilan bogʻliqligi maʼlum.

Maktabdan tortib, akademik litsey va kollej hamda institut va universitetlar, malaka oshirish institutlari o'quv rejalariga notiqlik san'ati darsini kiritish, bu darsning o'quv yurtlarining o'ziga xos xususiyatlariga qarab uning dasturi va darsligini yaratish juda dolzarb. Chunki Vazirlar Mahkamasining "Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari tashkil etish va ularning faoliyatini boshqarish to'g'risida"gi qarorida bir qancha muhim masalalar bilan bir qatorda Davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish, yangi darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratish vazifasi ham qo'yilgan.

Milliy dasturda belgilangan vazifalarni jadal amalga oshirish mustaqil mamlakatimizning buyuk kelajak sari yuksalishini ta'minlaydigan omillardan ekanligi muhim. Prezidentimiz I.A.Karimov Oliy Majlisning XIV sessiyasidagi (1999-yil 14-aprel) ma'ruzalarida: "Yana bir bor ta'kidlab o'tishga to'g'ri keladi: amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning taqdiri shu masalaga, ya'ni kadrlar tayyorlashga chambarchas bog'liqligini biz aniq va ravshan anglab olishimiz lozim. O'zini shu mamlakatning haqiqiy vatanparvari deb biladigan har bir kishi bu Dasturni amalga oshirishga o'z mehnatini, o'z ulushini qo'shadi deb ishonaman", — degan edilar.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturi O'zbekistonimizning madaniyat va ma'naviy yuksalishi borasidagi dasturulamadir. Bugun biz — barchamiz, xalqimiz va Vatanimiz uchun bunday mas'uliyatni chuqur va izchil anglamog'imiz shart.

Ma'lumki, jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim jihatlari notiqlik san'atiga ham borib taqaladi. Shu bois ham mamlakatimizda madaniy-ma'rifiy islohotlarning davlat siyosati darajasiga o'sib chiqishi, farzandlarimizning notiqlik malakalarini oshirish, nutqiy madaniyati masalalariga e'tiborni qaratish har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqda. "Davlat tili haqida"gi, "Ta'lim to'g'risida"gi qonunlar, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va boshqa ko'pgina hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Fikrimizni o'z ona tilimizda mustaqil, ravon, go'zal va lo'nda ifodalash uchun bizda nutqiy madaniyat, notiqlik yetarli darajada shakllanmog'i kerak.

Umuman, yosh avlodda notiqlik qobiliyatini shakllantirish va izchil kamol toptirish, bu yo'lda samarali usullarni izlab topish va

ta'limga yo'naltirish olimlarimiz va o'qituvchilarimizning eng muhim vazifalaridan biridir.

“Notiqlik san’ati”ning predmeti, maqsad va vazifalari

Notiqlik san’atining predmeti hali tuzilmagan, chiroyli sayqal bilan tuzilishi lozim bo’lgan so’z asaridir. Jozibali, teran so’z va gaplarning jonli nutq orqali ifodalanishi notiqlik san’atining predmeti sanaladi. Har bir nutq egasining nutqini kuzatish va tekshirish, undagi yutuq va nuqsonlarni aniqlash, har bir ijodkor, shoir yoxud yozuvchining asarlaridagi badiiy notiqlik mahoratini kuzatish, shu yozuvchi yoki shoirning og’zaki ommabop nutqidagi notiqqa xos yutuqlarni ko’ra bilish mazkur fanning predmet obyekti sanaladi. Notiqlik san’atining turlari ko’p. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy notiqlik, bunda asosan davlat va jamiyat ahamiyatiga ega bo’lgan yig’inlarda so’zlanadigan ma’ruza, akademik nutq, bunda ilmiy yo’nalishdagi ma’ruzalar, auditoriya notiqligi, talaba va o’quvchilar uchun o’qiladigan ma’ruzalar, ijtimoiy-maishiy nutq, turli tadbirlarda so’zlanadigan nutq kabilarning nutqiy kamchiliklarini va yutuqlarini (ham og’zaki, ham yozma shaklini) tekshirish jarayoni ham notiqlik san’ati predmeti doirasiga kiradi.

Notiqlik san’atining tekshirish obyekti notiq nutqidagi gap qurilmalari, u nutqida ishlatgan so’zning qudrati, jozibas, go’zal ifodasi va maftunkorlik xislatlarini aniqlashga qaratilgan bo’lishi lozim. Notiqlik san’ati amaliy jihatdan chiroyli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til normalari, nutqning sifatlari, nutqiy uslubning nozik tomonlarini his etish va notiq nutqida uchrashi mumkin bo’lgan nuqsonlar va talaffuzga doir muammolarni hal etish yuzasidan baxs yuritadi. Eng muhimi, o’z bilimi va dunyoqarashiga suyangen holda to’g’ri va chiroyli so’zlash yo’llarini o’rgatadi. Notiqlik san’atining og’zaki yozma shakllari mavjud bo’lib, har bir notiqning nutqi o’ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bu holat esa notiqning o’ziga xos uslubi bilan o’lchanadi.

Notiqlik san’atining asosiy vazifasi notiq bo’lishga undovchi qonuniyatlarni o’rgatishdan iborat. Biroq hamma ham notiq bo’lavermaydi. Buning uchun bo’lajak notiqda qobiliyat va iste’dod bo’lishi kerak. Chunki u — san’at. Shuning uchun ham ba’zi notiqlar materialni chuqur bilgani holda o’z fikrini erkin nutqi

bilan yetkazib berolmasligi, natijada tinglovchilar uni tushunmasligi mumkin. Mohir notiqlar nutqini esa tinglovchilar yaxshi tushunadi. U voqea-hodisa haqida aniq-ravshan va jonli ma'lumot berishi orqali tinglovchi ongiga ta'sir etishi, ularni kuldirishi, yig'latishi va xayolot olamini zaht etishi mumkin. Notqlik san'atining maqsad va vazifalaridan asosiylari ham ana shunday no'noq notiqlar kamchiliklarini aniqlash va mohir notiqlar yutuqlarini kuzatish va yo'l-yo'riq ko'rsatishdan iborat. Shu ma'noda notqlik san'ati notiq bo'lishga undovchi qonuniyatlarni o'rganadigan fandir.

Nutqimizda uchrab turadigan nuqson va kamchiliklarni bartaraf etish, notqlik san'ati zimmasidagi umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy-siyosiy vazifalardan sanaladi. Shu ma'noda, birinchidan, notqlik san'atini yetarli darajada egallash har bir jamiyat a'zosining madaniylik darajasini ham belgilaydi. Ikkinchidan, O'zbekiston mustaqiliga ko'z olaytiruvchi yot unsurlarga qarshi mafkuraviy kurashda notqlik san'ati asosiy qurol sifatida faoliyat ko'rsatmog'i lozim. Notqlik san'atining har qachongidan ham o'tkir va keskir bo'lmog'i bugungi kunning muhim talabi.

Yuqoridagi jiddiy sabablardan kelib chiqib notqlik san'atini kamolot sari yuksaltirishga muntazam g'amho'rlik qilish lozim bo'ladi.

Notqlik haqidagi ta'limot uzoq o'tmishiga ega. U avvalo qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, ungacha Misrda, Assuriyada, Vavilon va Hindistonda paydo bo'lganligi ma'lum. U zamonlarda davlat arboblarning obro'-e'tibori va yuqori lavozimlarga ko'tarilishi ularning notqlik mahoratiga ham bog'liq bo'lgan. Notqlik san'ati sarkardalik san'ati bilan teng qo'yilgan. Bunga Demosfen va Siseronlar hayoti yorqin misol.

Bizning ota-bobolarimiz yashagan hududlarda avvalo xalq og'zaki ijodi, "Avesto", "O'rxun-Enasoy" yodgorliklari, Turon zaminning Alp Er To'ng'a (eramizdan oldingi VII asr) haqidagi dostoni va boshqa yozma yodgorliklari xalqimiz tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati, tilini o'rganishda muhim manba bo'lish bilan birga, notqlikka undovchi materiallarga boyligi bilan qimmatga egadir.

Xullas, bu soha bugunning dolzarb muammosi ekanini anglash vaqti keldi. Ko'pgina hollarda (teleko'rsatuvlarda, o'zaro suhbatlarda, o'quvchi va talabalarning mavzu yuzasidan savollarga bergan javoblarida) yoshlarimizning chaynalib, o'z fikrini ravon

aytolmasliklarining guvohi bo'lamiz. Nega? Chunki nutqimizda nuqson ko'p. Buni bartaraf etish uchun esa oiladan tortib, bog'cha va maktablarda ham bolalarimiz nutqidagi kamchiliklarga e'tibor berish zarur. Birorta so'zni noto'g'ri talaffuz qilsa yoki noo'rin ishlatsa, albatta, erinmasdan ulardagi shu kemtiklikni to'g'rilash lozim. Har qanday odamni gapidan, muomalasidan, ko'z qarashidan, o'zini dadil tutib gapirishidan bilib olish mumkin. "Ish bilguncha gap bil" degan ibora bekorga aytilmagan. Albatta, gap bilgan odam ishini ham biladi. Ishni bilmasa, u o'sha ish haqida fikr bildirolmaydi. Bizning ota-bobolarimiz azaldan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr-oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma'danu boyliklardan afzal bilgan. Odamiylik, mehr-oqibat birinchi galda so'zlarimiz orqali amalga oshiriladi. Insonga berilgan ulug' ne'matlardan biri ham shu so'z va so'zlash ne'matidir. Buning qadriga yetish muhim fazilat.

"Notiqlik san'ati"ning boshqa fanlar bilan aloqasi va "Nutq madaniyati"dan farqi

"Notiqlik san'ati" azaldan mavjud ekan, u albatta boshqa fanlar bilan munosabatda bo'lib kelmoqda. Notiqlikning asosiy quroli yozma nutqda ifodalanadigan so'z san'ati — badiiy adabiyot bo'lib, u hozirgi o'zbek adabiy tili va o'zbek shevalariga asoslanib ish ko'radi. Chunki nutqning va tallaffuzning hamda ohangning to'g'riligi uning asosiy fazilatidir va u grammatika qonuniyatlariga asoslanadi.

Notiqlik san'ati hamma vaqt mantiq va ruhshunoslikka suyanadi. Mantiqqa murojaat qilmasdan turib, aniqlik va mantiqiylikni ta'minlash ham, baholash ham mumkin emas. Mantiq so'zlar butun bir gapdan kelib chiqadigan hukm va tushunchalarni belgilaydi. Ya'ni u mantiqiy hukmlar va tushunchalar bilan ish ko'radi. Agar so'zda tushuncha ifodalansa, gapda hukm va fikrlar o'z mavqeiga ega. Mazkur so'z va gaplar bir-biriga qarama-qarshi bo'lmasligi zarur. So'zlardagi ko'p ma'nolilik ham turlicha tushunchalarga sabab bo'ladi. Ba'zan hukm bilan gapda bir-biriga moslasholmaslik holati ham kuzatiladi. Masalan, "Notiq bo'lishni kim xohlamaydi, deysiz?" gapi so'roq gap, inkor shaklida, biroq unda tasdiq hukmi bor.

Talaffuz va ohang orqali ham bunday holatni kuzatish mumkin: O'qishga kirdi. — darak gap; O'qishga kirdi? — so'roq gap; O'qishga kirdi!— undov gap. Sinonim so'zlarni ishlatishda ham tushuncha o'zgaradi. Masalan, visol, jamol, araz, chehra kabi so'zlar tushunchasida ijobiy holat, bashara, turq, aft kabi so'zlar tushunchasida salbiy holat kuzatiladi.

So'zlarning ma'nosi va ifodalanayotgan tushuncha o'rtasidagi munosabatni mantiq tekshiradi. Mantiq — so'zlar, gaplar, birikmalar orasidagi ma'no aloqalarini ta'minlaydi.

Nutq qurilishi o'rinli yoki o'rinsiz bo'lib ko'rinadigan holatlarda ruhshunoslikka murojaat qilishga to'g'ri keladi. Notqlik bilan ruhshunoslik aloqasida notiq o'z fikrlarini bayon qilishda auditoriyani kuzatishi, har bir tinglovchining kayfiyatini hisobga olib nutq so'zlashi lozim. Notiq va tinglovchi o'rtasida samimiy muomala asosiy vazifa bo'lishi kerak. Notiq zarur va muhim gaplarni aytishdan oldin butun tinglovchilarning diqqatini o'ziga qarata olsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Tinglovchilar hamma gapni ham qabul qilavermaydi. Ba'zan noo'rin gaplardan ehtiyot bo'lish, auditoriyani qiziqtiradigan gapni topib gapirish notiqning mahoratiga bog'liq. Ayniqsa, boshqa mavzu va voqea-hodisalarga o'tib ketmasligi kerak. Tilning o'rinsiz qo'llanadigan u yoki bu vositasi tinglovchilar ruhiy holatini qay darajada vayron etishini ruhshunoslik aytib bera oladi.

Shu ma'noda ruhshunoslik notiqning o'z malaka va mahoratini kengaytirishi va mukammallashuvini o'rganishi orqali "Notqlik san'ati"ga yordam berishi mumkin.

Bulardan tashqari, "Notqlik san'ati" nafosat haqidagi fan bo'lib, estetika bilan, badiiy adabiyot, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, adabiyot nazariyasi va adabiy tanqid bilan ham aloqadordir.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim o'quv dargohlarida "Nutq madaniyati" fanini o'rgatish ko'zda tutib kelinmoqda. Bunday o'quv reja asosida notqlik san'ati va nutq madaniyati aralash o'rgatilmoqda. Biroq bu ikkala fan bir-biriga yaqinday tuyulgani bilan aslida o'zaro farqlanadi. Bu holatni ularning fan sifatida shaklanishi jarayonini kuzatish orqali ham, o'z oldilariga qo'ygan vazifalari, maqsadi, predmeti, tasvirlash obyektlariga xos bo'lgan xususiyatlarida ham kuzatish mumkin.

Notiqlik qadimiy davrdan beri alohida mahorat, san'at sifatida muayyan aniq shaxsdagi noyob qobiliyat. Shu ma'noda notiqlik va nutq madaniyati orasida bog'liqlik bo'lsada, har qaysisi o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Bu haqda professor E.Begmatovning (Qung'urov R., Begmatov E., Tojiev Yo., "Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari" (T., "O'qituvchi" 1992-y.) fikrlarini keltirib o'tish o'rinlidir:

1. Nutq madaniyati, chinakam ma'noda adabiy til bilan bog'liq hodisadir. Uning paydo bo'lishi, lisoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning mezonlari bilan bog'liqdir. Notiqlik san'ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiqlar orasida adabiy til talablariga to'la amal qilmaydiganlar, ma'lum lahja yoki shevada ham chinakam notiqlik san'atini namoyish qiluvchilar uchraydi. So'zga chechanlik, notiqlik til materialining xarakteriga qarab emas, nutqning ta'sirchanligiga, nutqiy san'atga qarab belgilanadi.

2. Notiqlik — og'zaki nutq bilan bog'liq hodisa, demak u nutqning og'zaki shaklidir. Notiqlik san'ati — og'zaki nutq san'atidir. Nutq madaniyati esa nutqning ham og'zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli tushunchadir.

3. Nutq madaniyati jamiyat a'zolarining umumiy nutqiy faoliyatini ko'zda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsad va pirovard orzusi barchaning, butun xalqning nutqini madaniylashtirishni mo'ljallaydi. Mumtoz ma'nodagi notiqlik esa, alohida shaxslarning nutqiy mahoratini, san'atini ifodalaydi. Notiqlik, asosan, nutq vositasida kishilarga muayyan g'oya va maqsadlarni yetkazishni, ularni ma'lum maqsadga safarbar qilishni ko'zda tutadi. Ya'ni notiqlik san'atida tinglovchilarni ma'lum maqsadga jalb qilish asosiy o'rin tutadi. Shu sababli ham professor V.D.Kudryavsev notiqlik nutqiga shunday izoh beradi: "Har qanday og'zaki nutq notiqlik nutqi bo'lib, u nimanidir tushuntirish va isbotlashnigina emas, balki tinglovchilar tushunchasiga ta'sir etishini ham maqsad qilib oladi" (Кудряцев В.Д. "Основы ораторского искусства". — Иркутск. 1966, 3-bet.)

4. San'atkor notiq nutqi asosan ko'pchilik tinglovchiga, keng auditoriyaga mo'ljallangan bo'ladi. Notiqni birdan ortiq shaxslar tinglaydi. Nutq madaniyati mana shunday tinglovchilardan tashqari kishilar orasida odatiy suhbatlarni, yakka kishiga qaratilgan nutqlarni ham o'z ichiga qamraydi.

5. Har bir kishi ona tilining imkoniyat va boyliklarini yaxshi egallagan, nutq madaniyati talablariga javob beradigan soʻzamol shaxs boʻlishi mumkin. Ammo har bir shaxs ham sanʼatkor maʼnosidagi notiq boʻlmasligi, boʻla olmasligi mumkin. Lekin adabiy tildan foydalanuvchi har bir notiq nutq madaniyatidan xabardor boʻlishi shart. Bu oʻrinda T.A.Degterevaning ushbu fikrlarini keltirib oʻtish oʻrinlidir: “U (maktab — E.B.) kelajak soʻz sanʼatkorlarida nutq madaniyati asoslarini shakllantiradi. Birorta yozuvchi ham, birorta siyosiy va ilmiy asarlar muallifi ham, notiqlik sanʼatining birorta dahosi ham yoʻqki, nutq madaniyatining maktab beruvchi tayyorgarligidan oʻtmagan boʻlsin” (Дегтерева Т.А. “Становление норм литературного языка”. —М; 1963, 170-bet.).

6. Nutq madaniyati koʻpchilikni, keng xalq ommasini koʻzda tutib ish koʻruvchi sohadir. Bu maʼnoda nutq madaniyati keng omma uchun moʻljallangan talabdir, ammo “notiqlik — bu avvalo qobiliyat, shaxsiy qobiliyatdir” (Jalolov H.S. “M. Kirovning notiqlik mahorati” — Toshkent, “Oʻzbekiston”, 1981). Alohida sanʼatkorlik maʼnosidagi notiqlik (mumtoz maʼnoda) nutqiy sanʼatni, nutqiy goʻzallikni hisobga oladi. Nutq madaniyati esa kishilarning barchasini sanʼatkor notiq qilishni koʻzda tutmaydi. U, asosan, ona tilida yoki oʻzga bir tilda toʻgʻri, madaniy gapira olish va yoza olish faoliyatini tarbiyalashni maqsad qilib oladi. Shu sababli toʻgʻri va mazmunli soʻzlovchi barcha kishi ham hali sanʼatkor notiqlikni daʼvo qila olmaydi. Fikrimizning dalili uchun A.N. Kunitsinning “Lektorning notiqlik sanʼati haqida” nomli asaridan A.V. Lunacharskiyning notiqlik qobiliyati haqida hikoya qilingan ushbu oʻrinlarni keltiraylik: “1925-yili Rossiya fanlar akademiyasi yubiley sessiyasiga butun ilm olamidan vakillar keladi. U (Lunacharskiy — E.B.) bular oldida rus fanining shuhratini koʻz-koʻz qildi. Maorif xalq komissari Lunacharskiy 1917-yildan keyingi yetti yarim yil davrida Rossiyada erishilgan fan yutuqlari haqida maʼruza qildi. U bilardiki, maʼruzani turli millat vakillari eshitishadi. U oʻz maʼruzasini rus tilida boshlaydi, nemis, ingliz, fransuz, italyan tillarida davom ettiradi va sof klassik lotin tilida tugallaydi. Hamma hayratda qolgan edi. Tinglovchilarning hech biri buning uddasidan chiqqa olmasdi. Parij gazetalaridan biri keyinchalik bu haqda shunday yozdi: ”Dunyoda eng maʼrifatli maorif ministri

Rossiyadadir” (Кунисын А.Н. “Об ораторском искусстве лектора”. — Ленинград, 1969, 11-bet.).

7. Nutq madaniyati — bu faqat nutq haqidagi nutqiy faoliyatga tegishli tushuncha va soha emas, u til madaniyati bilan ham, ya’ni adabiy tilni va uning normalarini o’rganish va bu normalarni qayta ishlash bilan ham shug’ullanadi. Notiqlik san’ati esa bunday ilmiy-normativ faoliyatni ko’zda tutmaydi.

8. Notiqlik, ko’proq nutqning mazmuniga, mantiqiy asoslariga, mundarijaviy tuzilishiga e’tibor qiladi, nutq madaniyati sohasi esa ko’proq nutqning til qurilishi — lisoniy tuzilishiga e’tibor qiladi.

9. Notiqlik, asosan, aniq bir shaxs — notiq yoki guruhlar — notiqlar nutqi haqida qayg’uradi. Bunda u notiqning tinglayotganlar, ya’ni keng ma’noda tinglovchilar ommasi nutqini ham ko’zda tutmaydi. Nutq madaniyati esa bundan farqli ravishda umuman kishilarning nutqiy faoliyatini, nutq madaniyatini ko’zda tutadi. Shu sababli nutq madaniyati maqsadiga ko’ra va nutqiy faoliyati nuqtai nazaridan keng maqsadli soha, notiqlik esa tor sohadir.

10. Notiqlik san’ati notiq uchun oldindan qanday so’zlash sxemasi va rejasini bermaydi va bu tip nutq doimo ham oldindan tayyorlangan, tayyorgarlik ko’rgan nutq emas, nutq madaniyati sohasi esa jamiyat a’zolarini ona tili, ya’ni adabiy til boylıkları va vositalaridan maqsadga muvofiq, sharoit va uslub taqozasi talabiga ko’ra o’rinli foydalana olish ko’nikmasini beradi. Bunday ko’nikma, aslida, har qanday san’atkor notiq uchun ham zarur.

11. Notiqlik va notiqlik san’ati haqidagi fan ancha qadimiy tarixga ega,¹ nutq madaniyati ilmiy muammo va ilmiy soha sifatida hali yangi va yoshdir. Professor E.Begmatovning yuqoridagi fikrlariga xayrihoh bo’lganimiz holda har ikkala fanning bir-biriga yaqinligidan tashqari, alohida xususiyatlarga ham ega ekanligi, ularning alohida-alohida fanlar sifatida faoliyat ko’rsatishiga imkoniyat beradi. Notiqlik san’ati va nutq madaniyatidagi yaqinlik va farqlarni etika va estetika fanlariga qiyoslash mumkin.

¹Notiqlik san’ati haqida ma’lumot olish uchun qarang: Xo’jayeva L., “Notiqlik san’ati”, — Toshkent, 1967; Jalolov H. “Notiqlik san’ati” — Toshkent, “O’zbekiston”. 1979; Inomxo’jayev S. “Notiqlik san’ati asoslari”, Toshkent, “O’qituvchi” 1982; B.O’rinboyev, A. Soliyev, “Notiqlik — mahorat”, — Toshkent, “O’qituvchi”, 1984 va boshq.

II bo'lim. NOTIQLIK SAN'ATI TARIXI

1-bob. Qadimgi Yunon va Rim notiqligi tarixi

Qadim zamonlardan beri jamoat oldida so'zga chiqib, odamlarga o'z fikrini tushuntirish, ular ongiga ta'sir etib, o'z ortidan ergashtirish, biror narsa, voqea, hodisa haqida gapirganda ishon tirish va isbotlab berishga intilish, insonlar orasidan so'zamol notiq larning chiqishiga zarurat tug'dirgan hamda notiqlik san'atining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Buning uchun esa, avvalo, ma'lum ijtimoiy sharoit va muhit zohir bo'lishi lozim edi. So'z erkinligi ana shunday sharoitlardan muhimi sanaladi. Qadim Yunonistonda demokratiya tuzumining o'rnatilishi natijasi o'laroq, xalq yig'inlarida, senat kengashlarida, davlat ishlarida, sud ishlarida mamlakatning har bir ozod kishisi erkin nutq so'zlash huquqiga ega bo'lgan.

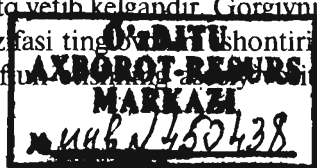
Davlat ishlarini boshqarishda qatnashishni istagan, lashkarboshilikni xohlagan har bir kishi uchun chiroyli va ta'sirchan nutq so'zlash san'atini egallash majburiy bir ehtiyojga aylangan. Bunday shaxslar xalq yig'inlariga to'plangan odanilar oldida nutq so'zlab yo yutuq, yoxud mag'lubiyat quchganlar. Ular orasida so'zga chechanlari keskin dalillar bilan xalqni ishon tirib, odob bilan so'zlagan davlat arboblari xalq nazariga tushib yanada obro' orttirganlar, gapri eplab gapira olmaganlari esa xalq nazaridan qolgan. O'sha davr notiq ligi haqida keyingi davr yozuvchilarining guvohlik berishlaricha, Femistokl va Perikllar Afina demokratiyasining yo'l boshchilari bo'lishlari bilan birga nihoyatda kuchli notiq bo'lganlar. Afinada notiqlik san'atining keng rivoj topishiga sud tartibot qoidalarining ham kuchli ta'siri bo'lgan. O'sha davr sud majlislarida sudlanuvchi yoki da'vogar o'z fikrlarini ishonchli isbotlar asosida gapira olishi lozim bo'lgan. Biroq sudlashuvchilarda bunday so'zga chechanlik qobiliyatiga ega bo'lganlar deyarli bo'lmagan. Demak, ularga maslahat berib ko'maklashadigan, ular ishi yuzasidan sudda gapirishi kerak bo'lgan gaplarni yozib beradigan zukko shaxslarga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Natijada qadimgi yunon tilida "logograflar" deb ataladigan, tajribali, qonunni biladigan "advokat"larga ehtiyoj tug'iladi. Logograflar sudda qatnashayotgan jinoyatchi va da'vogarlariga nimani gapirishi lozimligini yozib berganlar va shu mehnatlari evaziga haq olganlar. Logograflar odamlarning hojatlarini chiqarish hisobiga qalam haqi olib kun kechira boshladilar. Logografiyaning tirikchilik vositasiga aylanishi notiqlik san'atining rivojida muhim rol o'ynaydi. Dastlab "Notiqlik san'ati"ning asta-sekin siyosiy va sud notiqligi vujudga keladi, keyinroq mashhur voqealarni, ulug' zotlarni madh qiluvchi epidektik notiqlar maydonga keladi.

Afinada eradan oldingi V asr o'rtalarida notiqlik san'ati shakllangan bo'lsa-da, adabiy faoliyat o'rnida qabul qilinmagan va u nutqlarning matnlari bosilmagan.

Bu san'atni ilk bor adabiy janr darajasiga ko'targan hamda notiqlikka ilmiy yondoshgan kishilar sofistlar hisoblangan. Ular o'zlaridan oldin o'tgan notiqnlarning faoliyatlarini nazariy asoslashga kirishib, "Ritorika" ilmini yaratadi. Oldin notiqnlarni "Ritor" so'zi bilan atashib so'ngra notiqlik san'atidan saboq o'rgatuvchilarni "Ritor"lar deb ataydilar.

Sitsiliya oroli ritorikaning asl vatani hisoblanadi. U joylarda V asr o'rtalariga kelib demokratiyaning yo'lga qo'yilishi, notiqlik taraqqiyoti uchun omil bo'ldi. Qadimgi yunonlar Sitsiliyalik Korak hamda Tisiylarni ritorikaning asoschilari deb tan olganlari holda, ulardan bizgacha deyarli hech narsa yetib kelmagan. Biroq ularga vatandosh bo'lgan sofist Gorgiy (taxminan 483—376) ni ritorikaning birinchi namoyandasi deb bilishgan. A.Alimuhamedovning ("Antik adabiyot tarixi", T., "O'qituvchi" 1969) ma'lumotiga ko'ra: "Gorgiy 427-yilda o'z shahri Leontina uchun harbiy yordam so'rab maxsus elchi sifatida Afinaga keldi va xalq majlisida gapirgan nutqi bilan Afina yoshlarida juda kuchli taassurot qoldiradi. Shundan keyin ko'p o'tmay Gorgiy butunlay Afinaga ko'chib kelib, shu yerda ritorika maktabi ochadi va o'z shogirdlariga so'z san'atini o'rgatish barobarida notiqlik bilan ham shug'ullanadi. Gorgiy asosan mifologik ma'ruzalarda tantanali nutqlar so'zlagan, uning nomi ostida bizga qadar "Yelena" va "Palimed" sarlavhali ikkita yozma nuta yetib kelgandir. Gorgiyning aytishicha, notiqning eng muhim vazifasi tinglovchilarni shontirish, uni maftun etish, rom qilishdir. Maftun etishning asosiy usuli

sifatida yozuvchi birinchi o'ringa uslubni qo'yadi va shu maqsad bilan o'zining asarlarida "go'zal" uslubning namunalarini namoyish qilmoqchi bo'ladi. Agar siz Gorgiyning asarlarini ko'zdan kechirsangiz, bu odam tashviq etgan "fusunkor" uslubning faqatgina jimjimador tashqi bezaklardan, balandparvoz iboralardan boshqa narsa emasligiga aslo shubhangiz qolmaydi. Darhaqiqat, notiqning bizga qadar yetib kelgan asarlarida tantanali epitelar, majoziy ifodalar haddan tashqari ko'p uchraydi. Yozuvchi, hatto jummalarni ham bo'g'in-bo'g'inlarga bo'lib, ularning har birini bir xil uzunlikda to'qiydi va har qaysi jumlaning oxirini bir-biriga o'xshash qofiyadoshroq so'zlar bilan tugatadi. Qadimgi yunonlar Gorgiyning usulini "jimjimador uslub" yoki muallifning nomiga nisbat berib "Gorgiy uslubi" deb ataganlar".

Gorgiyning bu uslubi zamondoshlariga yoqib qolgan va ularda kuchli ta'sir uyg'otgan. Shuning uchun ham uning ijodi uzoq yillar notiqlik prozasining asosiy namunasi sifatida mashhur bo'ladi.

Ellinizm davrining olimlari Afinada yashab ijod etgan notiqlardan o'nta notiqni mashhur va ulug'laridan deb, ritorika ilmini o'rganishda ularning asarlaridan foydalanishni afzal bilganlar. Shuning uchun bo'lsa kerak, Antifont, Andokid, Lisiy, Isokrat, Isey, Likurg, Demosfen, Esxin, Giperd va Dinarxlarning asarlari bizgacha yetib kelgan.

Lisiy

(taxminan eramizdan avvalgi 459–380 yillar)

Afinada yashab ijod etgan mashhur notiqlar orasida eng mo'tabarlaridan sanalgan Sitsiliyalik Lisiydir. Uning otasi Perklning taklifi bilan Afinaga kelib, shu yerda yashab qoladi. Uning oilasi o'ziga to'q xonadonlardan bo'lishiga qaramay, kelgindi bo'lgani sababli Afina fuqaroligini ololmaydi. Peloponnes urushida Afina yengiladi. Natijada demokratiyaning tarafdorlaridan sanalgan Lisiyning akasi qatl etiladi, o'zi esa zo'rg'a qochib qoladi. 403-yilda demokratiya qayta tiklangach, Lisiy yana Afinaga kelib, logoraflik bilan mashg'ul bo'ladi.

Qadimgi yunonlarning fikriga ko'ra, Lisiy butun ijodi davomida uch yuzga yaqin nutq yozgan. Shundan bizgacha sud nutqlaridan iborat o'ttiz to'rttasi saqlanib qolgan.

Lisiy logograflik kasbi davomida unga ishi tushib kelgan kishilarning hojatini bitirishdan oldin, ularning dunyoqarashini, psixologiyasi va tabiatini chuqur o'rganib, keyin ularga o'z qo'llaridan va tillaridan yozganday qilib nutq yozib beradi. O'sha paytda Afina sudida ishtirok etuvchi kishilarning ko'p qismi davlat qonunlaridagi murakkabliklarni chuqur tushunmaganlar. Juda ko'pchiligi tahsil ko'rmagan kishilar bo'lgan. Shu sababli ular so'zga chechan, so'zamol odamlarning sud hay'atini aldab ketishlaridan cho'chishib, ilmoqdor va balandparvoz so'zlarga gumonsirab qarashgan.

Bularga kimdir bu so'zlarni to'qishda yordam bergan bo'lishi mumkin deb qarashgan. Ikkinchidan, logograflardan yordam istab kelganlar orasida, turli tabaqa vakillari, turli kasb egalari bo'lishgan. Shuning uchun ham Lisiy nutq yozib berishdan oldin undan yordam so'rab kelgan buyurtmachini o'rganadi. Shundan keyingina u odamga ijtimoiy kelib chiqishiga, jamiyatda tutgan o'rniga, shaxsiy xarakteri va tabiatiga moslab nutq yozib bergan. Lisiyga murojaat etayotgan kishi agar qishloqdan kelgan oddiy bir dehqon bo'lsa yoki shaharda yashasa ham o'rtacha dunyoqarashga ega bo'lsa, unday odamlar kitobiy so'z va iboralarni, murakkab qonundagi kerakli boblarni isbot keltirib ishonarli nutq so'zlashi qiyin va buning iloji yo'q. Agar nutqini shu yo'sinda uddalay olsa, nutqning soxtaligi bilinib qolishi tabiiy hol. Lisiy san'atkorligining asosiy siri shundaki, u nutq yozishga kirishar ekan, bir maqsadni ko'zlaydi, u ham bo'lsa, sudda gapirayotgan kishi haqida sud hay'atlari ko'nglida ishonarli taassurotlar qoldirish, so'zlovchining har bir gap-so'zlari, qalbidan chiqayotgan samimiy gaplar ekaniga ishontira olishidir. Lisiy buyurtmachilari orasida olifta o'ziga bino qo'ygan dimog'dor shaxsni, tiyinni-tiyniga urib foyda ko'raman deb yurgan xasis olibsotarmi, xotini iznida yurgan, o'z fikri bo'lmagan laqma ermi yoki shallaqi ayolmi, maqtanchogmi, ayyormi yoxud sodda omi insonmi, kim bo'lishidan qat'iy nazar — Lisiy ularning har biri xarakter xususiyatiga, tabiatiga, bilimi va jamiyatdagi mavqeiga mos keladigan o'z nutqi bilan tinglovchilarni ishontiradigan uslubni topadi. Shuning uchun ham Lisiy yozgan nutqlarning hammasida so'zlovchining tabiatiga mos gaplar o'rin olgan bo'ladi. Lisiy uslubiga xos husn va latofat ham nutq tilining sodda, aniq va fikrning lo'ndaligida ko'rinadi. Lisiydagi bu mahorat

— ya'ni har kimni o'z tilida, o'z tabiatiga mos gapirtirish, gapiruvchining qiyofasini to'la ko'rsata olish, yunon tarixida o'tgan logograflarning birontasida uchramaydigan hodisa. Bu borada Lisiyga ulardan birortasi ham teng kelmaydi. Ularning Lisiydan farqli tomoni shunda ediki, ular o'zlari yozib bergan nutqlarni ko'plab dalillar bilan to'ldirgani holda, shu dalillar asosida joy-joyiga qo'yib, da'voni isbot etishga, nutqlari shaklining chiroyli bo'lishiga ortiqcha e'tiborni qaratganligida, nutq so'zlovchining tabiatini hisobga olmaganligida.

O'sha davr sud qoidalariga ko'ra sudlanuvchilarning nutqi uch qismdan tashkil topgan. Ular nutqlarining kirishi sud hay'atiga murojaatdan boshlangan va shu orqali hay'atning iltifotiga erishishga urinishgan. Nutqlarining asosiy qismida esa voqea-hodisalar tafsilotini aniq va ravshan hikoya qilishga, nihoyat nutqining yakunida aytgan gaplarining to'g'riligiga, dalillarga ishonitirishga uringan, o'ziga raqib bo'lgan tomonlarning dalillarini puchga chiqarib, o'zining haq ekanligiga mumkin qadar ishonitirishga bor kuchini sarflashgan.

Lisiyga qadar va undan keyin o'tgan logograflar yozib bergan nutqlarida bor kuchni nutqning kirish va xulosa qismiga berib, asosiy hikoya qilib beriluvchi bayonot qismiga ko'proq e'tiborni qaratmaganlar. Lisiy esa ulardan farqli o'laroq, butun fikrni kirish va xotima qismiga sarflamasdan, notiqlik mahoratini ko'rilayotgan ishning — ya'ni, voqea-hodisalarning tafsilotini sodda va aniq, ravshan hikoya qilishga qaratadi. Lisiy yozgan nutqining bayonot qismidagi nafisligi kamdan-kam logograflarga nasib etgan. Lisiy voqealar bayonini yozganida oddiy so'zlar orqali qisqa va lo'nda hikoya qilish yo'lidan borib, dalil va da'volarni bayonotga yog'day singdirib yuboradi. Natijada bitilgan nutq qanchalik sodda bo'lmasin, shu sodda nutq tagida yashirinib yotgan tabiiy holat va samimiyat tinglovchilar qalbiga yetib boradi. Natijada hay'at a'zolari ko'nglida ham gunohkorga nisbatan rahmdillik kayfiyatini uyg'otadi. Bu o'rinda bir misolga fikrimizni qarataylik: Eratosfen ismi shaxsning Evfilet tomonidan o'ldirilishi haqidagi sud majlisida bu holat yaqqol seziladi. Mazkur ish yuzasidan gunohkor sifatida sudga tortilgan qotil Evfilet hay'at a'zolariga o'zining shaxsiy turmushi haqida hikoya qilib beradi. U uylanganining dastlabki paytlarida xotiniga ishonolmay yuradi. Birinchi farzandi

tug'ilgandan so'ng xotiniga ishonchi va mehri ortadi. Xotinini ko'p tergamay qo'yadi. Shunday kezlarda Evfiletning onasi olamdan o'tadi. Dafn marosimida Eratosfenning nigohi Evfiletning go'zal xotiniga tushib, unga yetishish uchun yo'l izlaydi. U maqsadiga erishish uchun Evfiletning uyida oqsochlik qiladigan qizni qo'lga oladi. Qizning ko'magida Evfiletning xotini bilan topishadi. Evfilet esa xotinining xiyonatini sezmasdan xotirjam yashayveradi. Shunday kunlarning birida notanish bir ayol uni xotinining sirlaridan ogoh qiladi. Ayolning gaplariga qaraganda, Eratosfen bu ayolning ham bekasini yo'ldan urgan va tashlab ketgan. Bu sovuq xabarni eshitgan Evfilet uyidagi oqsoch qizni qistovga olib so'rasaki, haqiqat bo'lib chiqadi. Shundan so'ng, Evfilet Eratosfen bilan xotini o'rtasidagi jirkanch jinoyatni ochishda cho'ri qizdan yordam so'raydi. Qizning yordami badaliga uning gunohidan kechishga va'da beradi.

Tez orada Evfilet oqsoch qizning xabariga ko'ra, raqibini qo'lga tushiradi. Uch-to'rtta qo'ni-qo'shnilardan guvoh sifatida foydalangan Evfilet ular bilan birga xotinining yotog'iga bostirib kiradi va Eratosfenni jinoyat ustida qo'lga olib, uni o'ldiradi.

Lisiy Evfiletning tabiatiga mos nutqni yozgan. Evfiletning soddaligini, biroz bo'lsa-da, laqmaligini hisobga olgan, biroq vaqti kelganda o'z oriyati yo'lida hech narsadan qaytmasligini, darg'azab qasoskorga aylanishini ko'rsata oladigan nutq uslubini topgan. Evfiletning oddiy tilda aytgan hikoyasini eshitgan har bir tinglovchi voqeani go'yo o'z ko'zlari bilan ko'rgandek his etib, shohidlar safiga xayolan qo'shilganini sezmay qoladi. Bunday o'ylab qaralsa, aldangan er, uning go'zal xotini, begona ayollarni yo'ldan uradigan olg'ir va olifta yigit, ularga qo'shmachilik qilgan oqsoch qizning qiyofasi ko'z o'ngimizda paydo bo'ladi.

Lisiy tomonidan bitilgan har bir nutq sud minbaridan turib, gapirayotgan qonunshunosning safsata gaplari emas, balki mohir notiq qalamiga mansub bir asar sifatida ahamiyatli. Uni ijro etayotgan odam go'yo sud minbari sahnasida rol ijro etayotgan aktyorni eslatib, tinglovchilar ongiga hikoyasini singdirib, ular qalbini junbushga keltiradi.

Yunonlarda notiqlik san'atining quloch yoyishi sud notiqligidan so'ng, harbiy notiqlik va siyosiy notiqlik turlarining, sal o'tmay epideyktik —tantanali notiqlik paydo bo'lishiga olib keldi.

Epideyktik notiqlikda balandparvoz soʻzlar ishlatilar, shu bois ham bunday nutq matnini tayyorlash anchagina izlanishni talab qilardi. Natijada logograflar oʻzlaridan oldingi voizlarning merosiga va xalq ogʻzaki ijodiga murojaat eta boshladilar. Shu tariqa chiroyli soʻzlash sanʼati asta-sekin shakllanib, badiiy adabiyotning rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Yaʼni, tragediya, komediya va roman janrlarining tugʻilishiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Eng muhimi, notiqlik sanʼatining rivoji adabiy tilning shakllanishiga, shuningdek, notiqlik sanʼati nazariyasi boʻlmish “ ritorika” ilmining vujudga kelishiga sabab boʻldi. Rimdagi barcha shoirlar va notiqlar shu maktabdan, yaʼni ritorika maktabidan taʼlim olganlar.

Notiqlar tomonidan yaratilgan nurtq matnlari nasriy va poetik ijod namunasi sanalgan. Bunday ijodkor notiqnlarning nomi oʻz mamlakati doirasidan chiqib, jahonga maʼlum va mashhur boʻlgan. Aristotel, Demosfen va Sitseronlar shular jumlasidandir.

M

Aristotel

(eramizdan avvalgi 384—322-yillar)

Markaziy Osiyoda Arastu nomi bilan mashhur boʻlgan Aristotel eramizdan avvalgi 384-yilda Stagʻirda (Makedoniya yarim oroli) shifokor oilasida dunyoga keldi. Uning otasi Nikomax podsho Aminti II saroyida shifokorlik qilgan.

Aristotel 17 yoshida Afinaga keladi va bu yerda oʻz zamonasining mashhur olimlarilan boʻlgan Platonga shogird tushadi. Platonning vafotidan soʻng Aristotel 347-yili Afinadan Troad tomon oʻtib, Assosga boradi. Chunki bu yerda ustozning tarafdorlari koʻp edi. Unga, ayniqsa, zoʻravon, zolim Germiy homiylik qiladi. Aristotel Germiy vafotidan soʻng Lesbos yarim orolidagi Mitilen shahriga koʻchib oʻtadi va u yerda 342-yilgacha yashaydi. 342-yili Makedoniya podshosi Filipp oʻzining Aleksandr ismli 13 yoshli oʻglining tarbiyasi uchun Aristotelni Mitilendan chaqirib oladi. Bu yerda u falsafa maktabini ochadi va katta kutubxona tashkil qiladi.

Shu davrda Gretsiyada chiroyli soʻzlashga qiziqish kuchayib ketgan edi. Natijada qator notiqlik maktablari ochiladi. Bu maktablardan soʻz sanʼati ustalari yetishtirib chiqardi. Keyinchalik

chiroyli soʻzlash haqidagi qoʻllanmalar maydonga keldi. Shunday asarlardan biri Aristotelning «Ritorika» nomli kitobidir. Buyuk olim uni mashhur «Poetika» nomli asaridan soʻng, yaʼni eramizdan oldingi 330-yillarda Afinaga soʻnggi marta qaytib kelganda yozgan edi.

Maʼlumki, ungacha Anaksimond, Lampsak ham «Ritorika» nomli qoʻllanma yaratgan edi. Bu ikki asar bir-biriga tamoman oʻxshamaydi. Ularning birinchisi qoʻllanma boʻlsa, ikkinchisi chiroyli soʻzlash nazariyasi boʻyicha ilmiy mulohazalardan iborat.

Aristotelning «Ritorika»si uch kitobdan tashkil topgan. Asarning birinchi va ikkinchi kitoblari, asosan chiroyli soʻzlash, ishonitirish uslublari haqidagi fikr va mulohazalardan iborat boʻlsa, uchinchi kitobida nutq mantiqiga juda katta ahamiyat beriladi. Olimning fikricha, notiq tilidagi turli «qorishmalar», yaʼni soʻzlarning notoʻgʻri va notoʻrin talaffuz qilinishi, jummalarning mantiqan har xil tuzilishi soʻzlovchining katta xatosidir. Aristotel har bir jumlaning asosiy fikrni ifoda etishga qaratilishi, rayon va tinglovchi tushunadigan darajada sodda boʻlishini talab etadi. U notiqning hissiyot bilan soʻzlashi mulohaza yuritayotgan fikrning tinglovchi qalbiga tez yetishida muhim omil boʻlishini alohida uqtiradi. Bundan tashqari, Aristotel notiqning auditoriyani oʻziga jalb etishi uchun hazil-mutoyiba soʻzlar bilan lirik chekinish qilib, tinglovchilarni hayajonlantira bilishi zarurligini, agar turli koʻrgazmali qurollardan foydalansa, har xil epiteta, chogʻishtirish va metofaralarni qoʻllasa, nutqining taʼsirchanligi yanada oshishini, ammo keltirilgan misollar koʻpayib ketib, tinglovchini zeriktirib qoʻymasligi kerakligini ham taʼkidlaydi.

Aristotel notiqlik sanʼatini egallashni 5 qismga boʻlib oʻrgatadi:

Materialni kashf etish (har tomonlama tayyorlash).

Materialni joylashtirish shakli (rejasi).

Materialni eslab qolish (oʻzlashtirish).

Materialni soʻz yordamida toʻgʻri aks ettirish.

Materialni toʻgʻri talaffuz etish.

Aristotelning fikrlari hozirgi kunda ham oʻz qimmatini saqlab kelmoqda.

Demosfen

(eramizdan avvalgi 384—323-yillar)

Umrini ona-Vatanining gullab-yashnashiga bag'ishlagan davlat arbobi, mashhur notiq Demosfen eramizdan oldingi 384-yili Afinada o'ziga to'q oilada dunyoga keldi. Otasining ismi ham Demosfen bo'lib, qurol-yaroq ustaxonasining egasi edi.

Bo'lajak notiq 5 yoshga to'lganida otasidan ajraladi. Demosfen bilan singlisiga otadan katta meros qoladi. Bolalarning tarbiyasi va merosi vaqtincha tog'asiga topshiriladi. Tog'a esa barcha boyliklarni qo'lga kiritib olgach, bolalarning tarbiyasi bilan qiziqmaydi. Natijada Demosfen juda nimjon va kasalmand bo'lib o'sadi.

Demosfen voyaga yetgach, tog'asi unga faqat qullari, uyi va uy jihozlarini hamda pulning ma'lum bir qisminigina berib aldaydi. Demosfen tog'asidan mol-mulkning qolganini yaxshilik bilan qaytarib berishini so'raydi. Biroq tog'a bundan bosh tortganidan keyin u qolgan merosini sud orqali undirib olishga qaror qiladi. Sudda muvaffaqiyat qozonish uchun Afinaning davlat qonunlarini yaxshi bilish, shu bilan birga, ravon so'zlash, da'vosining to'g'riligiga kishilarni ishontirish kerak edi. Shu sababli Demosfen notiqlik san'atini o'rganish uchun o'z davrining meros ishlari bo'yicha mashhur advokati Isey maktabida ta'lim olishga majbur bo'ladi. U to'rt yil davomida qunt bilan o'qiydi va bu davrda ko'pgina yozuvchilarning asarlari bilan tanishib chiqadi. Ayniqsa, mashhur tarixchi Fukidid (eramizdan oldingi V asrda yashagan Afina tarixchisi va davlat arbobi. U Pelopan urushida ishtirok etgan va uning tarixini yozgan) va faylasuf Platonning tanlangan asarlarini puxta o'rganadi. Bo'lajak notiq Fukidid asarlarini sakkiz marotaba qayta ko'chirib yozib, uni deyarli yoddan o'zlashtiradi.

Demosfen o'qishni tugatgach, vasiylari bilan sudlashadi va sud besh yil davom etadi. Bir necha yil surunkasiga bo'lgan kurash bo'lajak notiq xarakterining toblanishida, bir so'zli va matonatli bo'lishida katta rol o'ynaydi.

Yoshlik chog'laridayoq ko'pchilik oldida so'zga chiqishni orzu qilib yurgan Demosfen o'qish yillarida o'qituvchisi bilan sud majlislariga qatnashadi.

Demosfen notiqlik bilan shug'ullanishdan avval o'z ustози yo'lidan borib, boshqalarga sudda so'zlanadigan nutqning matnini

yozib berar va bu ishlari uchun yaxshigina haq olar edi. Bora-bora nutqiy matnlar yozish Demosfenni qoniqtirmaydi. U otashin vatanparvar sifatida o'z ijtimoiy faoliyatini Vatan ravnaqi uchun sarflashni orzu qiladi.

Yosh notiqning xalq oldidagi birinchi nutqi ayanchli holda: to'polon, kulgi, qiyqiriq, hushtak chalib masxaralash bilan qarshi olinadi. U o'z nutqini tugatolmay minbardan tushishga majbur bo'ladi.

Demosfen nutqining bunday ayanchli tugashi tabiiy edi, chunki uning tovushi juda past bo'lib, bir oz duduqlanar, "R" harfini talaffuz etolmas, g'o'ldirab, mujmal gapirar edi. Bulardan tashqari, uning elkasini qimirlatib turadigan odati ham bo'lib, ko'pchilik orasida o'zini to'g'ri tuta bilmas edi.

Xalq majlislaridan birida Demosfen o'zini ikkinchi bor sinab ko'rdi. Lekin bu safar ham muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Shundan so'ng Demosfen o'z nutqidagi kamchiliklarni boshqa takrorlamaslik uchun astoydil bosh qotiradi. Har kuni bir necha soatlab noto'g'ri talaffuz etayotgan so'zlari ustida qayta-qayta mashq qiladi. Hatto og'ziga tosh solib olib, qattiq va ravon gapirishga harakat qiladi. «R» tovushini to'g'ri talaffuz etish maqsadida kuchuk bolasining irillashini kuzatadi va o'zi ham xuddi shu tovushni qaytaradi. Nihoyat, uzoq muddatli tinimsiz mashqlardan so'ng Demosfen o'z maqsadiga erishadi. Mashhur notiq bo'lib yetishadi. Ammo, shunga qaramay, u hech qachon tayyorgarliksiz nutq so'zlamas, oldindan yozib qo'yilgan matnni yodlab olar, har bir so'z ustida puxta o'ylar, jummalarni aniq va chiroyli tuzishga harakat qilar edi. Ulug' notiqning nutqi shu qadar sodda, ravon, mantiqan puxta va jozibali bo'lardiki, bu faqat mashaqqatli mehnat samarasi edi.

Demosfen hech vaqt bo'lmag'ur safsatalarni yoqtirmas, xotirjamlik bilan tinglovchilarning fikrini o'ziga tertar, ularni o'zi himoya qilayotgan ishning haqligiga ishontirish uchun butun kuch-quvvatini sarflar edi.

Demosfen 30 yoshga to'lganda davlat ishlarida ham ishtirok eta boshlaydi. U o'zining butun mahorat va bilimini Vatanning dushmani—makedoniyalik podsho Filippga qaratadi. Afina davlati Makedoniya rahbarligiga o'tgach, Demosfen dushmanlari qaytadan bosh ko'taradilar. Aslida bu voqeadan bir necha yil ilgari Xalq partiyasi Demosfenning vatanparvarligini yuksak baholab, uni

«Oltin gulchambar» bilan taqdirlashga tavsiya etgan, Xalq majlisi ham buni ma'qullab, qaror qabul qilgan edi. Makedoniya tarafdorlari bu qarorga qarshi chiqadilar. Hatto o'z davrining mashhur notiqalaridan bo'lgan Esxil majlis qarori ustidan sudga shikoyat qilib ariza beradi. U xalq majlisining noto'g'ri qaror chiqarganligini isbotlashga urinib, Demosfenning bunday oliy mukofotga munosib emasligini uqtiradi. Qayta bo'lgan sud ikki buyuk notiqning yakkama-yakka olishuviga aylanib ketadi.

Sud bo'layotgan maydonga shunchalik xalq to'plagan ediki, go'yo mavj urib turgan dengizni eslatardi. Demosfenni qoralab so'zga chiqqan Esxil tamomila kurakda turmaydigan gaplar bilan tuhmat toshini ota boshlaydi.

«Gulchambar»ni "himoya qilish maqsadida so'z olgan Demosfen esa, Vatanining gullab-yashnashi yo'lida tinmay kurashganini, shu bilan birga, Exsilning sotqinlikdan iborat faoliyatini yorqin nutqida obrazli turzda tasvirlab beradi. G'animlarning qarshiligiga qaramay, sud juda to'g'ri va oqilona qaror chiqaradi. Sud hukmiga muvofiq Esxilga katta miqdorda jarima solinib, Afinadan badarg'a qilinadi.

Demosfenning «Gulchambar» haqidagi nutqi faqat Esxil ustidan qozonilgan g'alabagina emas, balki Afina va butun Gretsiyadagi vatanparvarlarning tantanasi ham edi.

Suddagi muvaffaqiyatidan so'ng, Demosfenning davlat oldidagi obro'si yanada oshadi. Biroq, turli sabablarga ko'ra, Makedoniya bilan Afina o'rtasida boshlanib ketgan urushda afinaliklar mag'lub bo'lib, barcha vatanparvarlar o'z yurtlaridan badarg'a qilinadilar. Faqat aristokrat boylargagina siyosiy va iqtisodiy huquqlar beriladi. Demosfen sirtidan o'limga mahkum etiladi. Shundan so'ng u Kalavri oroliga qochib borib, Poseydon ibodatxonasiga yashirinadi. O'sha vaqtlarda ibodatxonaga qochib kirgan odamni, kim bo'lishidan qat'i nazar, qamash yoki o'ldirish mumkin emas edi. Chunki u xudoning panohi va himoyasida hisoblanar edi.

Dushmanlari Demosfenning yashiringan joyidan xabar topib, uni tiriklayin qo'lga tushirishga harakat qiladilar. Ular notiqqa bo'lmag'ur va'dalarni berib, Antipatra huzuriga olib bormoqchi bo'ladilar. Demosfen o'z dushmanlarining yovuz niyatini fahmlagach, uyga hat yozish bahonasi bilan ibodatxonaning ichkarisiga kirib, zahar ichadi.

Buyuk notiq eramizdan oldingi 322-yilning 12-oktabrida shu tariqa dunyodan o'tadi.

Sitseron

(eramizdan avvalgi 103—43-yillar)

Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 103-yilda Rimdan uzoq bo'lmagan Arpina shahrida badavlat oilada dunyoga keldi. Uning bolalik yillari Arpina shahridagi otasiga qarashli yerlarda o'tadi. Otasi o'z farzandiga yaxshi ta'lim-tarbiya berish maqsadida Rimga ko'chib o'tadi. Sitseron u yerda Yunon murabbiylari qo'lida tahsil ko'radi. Yunon tili va adabiyotini mukammal egallagach, Yunonistonning mashhur so'z ustalari Lisiniy, Kross va Mark Antoniy kabi notiqlardan so'z san'atining nozik sir-asroflarini o'rganadi, ularning ajoyib nutqlarini tinglaydi.

Bo'lajak notiq ayni vaqtda falsafa bilan shug'ullanadi. Lekin uni ko'proq notiqlik san'ati qiziqtiradi. Sitseron notiqning turli mimika va harakatlar bilan so'zlayotganini ko'rib, notiq bo'lish uchun aktyorlikdan ham xabardor bo'lish kerak ekan, degan xulosaga keladi. Shuning uchun Ezop va Rossiy kabi o'z davrining mashhur aktyorlaridan saboq oladi.

Sitseron uzoq tayyorgarlikdan so'ng, 25 yoshida birinchi marotaba xalq oldida nutq so'zlashga jur'at etadi. U avval fugarolik, so'ngra jinoiy ish jarayoni bo'yicha gapiradi. Biroq uning bu nutqiga davlat boshliqlaridan Sull hamda Kott ismli mashhur notiqlar qarshi chiqadi. Shundan so'ng u ritorika va falsafa fanlaridan mukammalroq nazariy bilim olish maqsadida zamonasining buyuk notiqlaridan hisoblangan Antio Askalonskiydan ta'lim oladi, mashhur so'z ustalaridan o'rganish niyatida Kichik Osiyoning bir qancha shaharlarini kezib chiqadi.

U ancha vaqtgacha nutq so'zlashda yangi usullar qidiradi. Nihoyat, Osiyo hamda Attika (O'rta Gretsiyaning (Yunoniston) janubi-sharqidagi dengiz ichkarisiga ancha yorib kirgan yarim orol Attika deb ataladi) usullari omuxtasidan iborat bo'lgan yangi bir uslub kashf etadi.

Sitseron o'z zamonasining ko'pchilik so'z ustalari singari o'z faoliyatining ilk davrlaridayoq nutqida uslubning chiroyliligi, iboralarining jonliligi, jumalarning nafis bo'lishiga katta e'tibor beradi.

Sitseron Osiyoga sayohat qilib, notiqlik san'atining sirlarini o'rganib yurgan vaqtida Rim hukmdori Sull vafot etadi. Shundan so'ng yosh notiq Rimga qaytib keladi va 31 yoshidan boshlab davlat ishlarida ishtirok etadi.

Sitseron konsullik lavozimiga saylangach, butun notiqlik mahoratini siyosiy nutqlarga bag'ishladi. U suddagi nutqlarida o'zi yaratgan uslubdan foydalanib, raqiblarini «qo'l-oyog'i bog'langan quyonday taslim qildi». Hukmdor Rull tomonidan qabul qilgan senat qonunlarini qattiq qoralab, Rull tarafdorlariga zarba beradi. Kelgusi yili (59-yil) Sitseron o'rniga Sezar konsul bo'lib saylangach, senatning Rull proektiga juda yaqin bo'lgan yangi qonunlari qabul etiladi. Gabini va Pizonlar o'zlari konsul bo'lib ish boshlagan 58-yilning dastlabki davrida Sitseronni Rimdan badarg'a etish haqida hukm chiqarishga harakat qiladilar. Dushmanlari tomonidan qasos olinishi muqarrar ekanligiga ishongan notiq Yunonistonga jo'nab ketadi.

Vatandan haydalishi Sitseron uchun nihoyat darajada og'ir bo'ladi. U bir yarim yildan so'nggina do'stlarining yordami tufayli Italiyaga qaytib kelish uchun ruxsat oladi. Ona-Vatanga bo'lgan cheksiz muhabbat buyuk notiqning ilhomini tag'in ham jo'sh urdiradi. U nutq nazariyasi ustida tinimsiz ijod qila boshlaydi. Oradan ko'p o'tmay, mashaqqatli mehnat samarasi sifatida, uning uch kitobdan iborat «Notiqlar haqida» nomli asari dunyoga keladi. Mazkur asar dialog shaklida yozilgan bo'lib, Litsiniy, Kross, Mark Antony, Yuliy Sezar, Strabon, Katull, huquqshunos Ssevola va uning shogirdlari Katt, Sulnitsiy, Rufflarning ijtimoiy va siyosiy nutqlari, ularning notiqlik san'ati hamda bu san'atining eng maydachuyda masalalaridan tortib siyosiy muammolargacha bo'lgan fikr-mulohazalarini o'z ichiga oladi.

Sitseronning fikricha, notiq shunchaki sud ishlarining barcha qonun-qoidalarini yaxshi biladigan qonunparast emas, balki davlat ishlarini chuqur tushunadigan, xalq qayg'usiga hamdardlik qila oladigan davlat arbobi bo'lmog'i kerak. Shuning uchun notiqlik san'atiga qiziqqan har bir kishi faqat Ritorika ilmiga oid ibtidoiy bilimlar bilan cheklanmasdan va o'zining tabiiy iste'dodiga ishonib qolmasdan, doimo turli fanlarni o'qib-o'rganmog'i, ilm va madaniyatning yuqori cho'qqilariga intilmog'i darkor. Bundan tashqari, «Notiqlar haqida» asarining muallifi notiqarning odamlar

diliga qoʻrquv, gʻazab va qaygu sola bilishi va aksincha, bu xildagi hayajonli holatlardan kishilarni xalos qilib, ularning ruhida xotirjamlik, mehr-shafqat hislarini uygʻota olishi kerakligini taʼkidlaydi. Uning fikricha, agar notiq odamlarning turli-tuman xarakterlarini sezmasa, inson tabiatidagi umumiy xususiyatlarni bilmasa va har bir kishini goh bezovta qiladigan, goh tinchlantiradigan sabablarni tushunmasa hech-qachon oʻzining maqsadaga erisha olmaydi.

Sitseron «Brut», «Notiq» nomli boshqa asarlarida Rim notqlik sanʼati tarixi haqida batafsil fikr yuritib, attikachilarning nazariyalariga tamomila qarshi mulohazalar bilan maydonga chiqadi. Uning taʼkidlashicha, har qanday notiqning koʻzda tutgan asosiy maqsadi tinglovchining zavqini uygʻotib, ularni oʻziga moyil qilishdan iboratdir. Notiq sharoitga qarab mavjud uslublarning hammasidan baravar foydalanishi zarur.

Sitseron bu fikrni davom ettirib, «kimki joʻn narsalar haqida oddiygina, kundalik voqealar haqida oʻrta darajada, ulugʻ hodisalar haqida esa zavq-shavq bilan gapirsa, shu odam soʻz sanʼatining chinakam ustasi boʻladi» deydi.

Poeziya tilining vazni va ohangdorligi, uzun va qisqa hijolarning, unli va undosh tovushlarning almashinuvi, bir soʻzning oxiri va ikkinchi soʻzning boshida ikki unlining qator kelishiga yoʻl qoʻymaslik, soʻzlarni toʻgʻri talaffuz etish, grammatik qoidalarga katta eʼtibor berish kabi notqlik sanʼatining muhim masalalari ham Sitseron asarlarida oʻzining toʻla ifodasini topgan.

Tinglovchini toliqtirib qoʻymaslik uchun nutq davomida koʻtarinki usulni bir parda pasaytirib, nutq mavzuiga aloqador shaxslar boʻlsa, ularning goh salbiy, goh ijobiy xarakteristikasini berish, ilgari oʻtgan mashhur zotlar haqidagi biron latifani eslatib ketish, lozim boʻlganda, baʼzi bir hayotiy manzaralarni, dramatik voqealarni eslash, oʻrniga qarab biroz hikmatli soʻz, maqol va qochiriq gapni qistirib oʻtish — Sitseronning eng sevgan usullaridan edi.

Sezar vafotidan soʻng davlatni uning nabirasi Oktavian boshqaradi. U oʻz davlatini mustahkamlash maqsadida Sitseronning Senat oldidagi mavqei va obroʻsidan foydalanmoqchi boʻladi. Biroq Sitseron Oktavianga ishonmaydi. Sitseronning dushmanlari yangi hukumdorni oʻzlari tomonga ogʻdirib olgach,

undan buyuk notiqni qatl etishni talab qiladilar. Shunday qilib, soʻz sanʼatining mohir ustasi shafqatsiz jazoga hukm etiladi. Oldin uning oʻng qoʻli qirqib tashlanadi, soʻngra boshi tanasidan judo qilinadi.

Sitseronni butun insoniyat oldida ulugʻlab, obroʻsini oshirgan narsa uning ajoyib, takrorlanmas nutqlari boʻladi. Uygʻonish davrida Italiya, Fransiya va Olmoniyaning insonparvar olimlari Sitseronning ilhombahsh nutqlarini sevib oʻrgandilar. Oʻsha davrda chiroyli soʻzlagan kishilar «siseronchilar» deb atalar edi

Rimda bir qancha vaqtgacha notqlik sanʼati rivojlanishdan toʻxtab qoldi. Oʻrta asrlarga kelib esa notqlikning diniy va sxolastik tomonlari avj olib ketdi. Din homiylari notqlik sanʼatini oʻz qoʻllariga olganlaridan soʻng uni oʻzlarining maqsadlarini amalga oshirish uchun xizmat ettira boshladilar. Din ahllarining oʻrtasida ham isteʼdodli notliqlar bor edi. Ulardan ayniqsa Vasiliy Velikiy, Grigoriy Bogoslov, Ioann Zlatoust va Avreliy Avgustinlar katta shuhrat qozondi.

Oʻrta asrlarning ikkinchi yarmidan boshlab, yaʼni XI–XII asrlardan «universitet notliqligi» deb nomlangan notqlik sanʼati rivojlandi. Dorilfununning tarix oʻqituvchisi Yan Gus ilgʻor (progressiv) fikrlari uchun gulxanda yondirilgan. Oksford dorilfununining magistri Duns Skott, sxolastik falsafa oʻqituvchisi parijlik Per Abelyarlar ham sanʼatning atoqli vakillari edi.

Oʻrta asrning soʻnggi davrlarida koʻzga koʻringan yetuk notliqlardan biri florensiyalik monax Savonarola edi. U ilk bor cherkovni xristianlikning prinsiplariga qaytishga chorladi. Toʻgʻri, Savonarola cherkovdan voz kechishni targʻib qilmadi. Shunday boʻlishiga qaramasdan, uning maftunkor nutqlari oʻz-oʻzidan katalitsizmga ketma-ket zarba boʻlib tushaveradi. Natijada notliqning cherkovdagi xizmati kun sayin ogʻirlasha boshladi. Ashaddiy dindorlar Savonarolani xuddi Yan Gus kabi taʼqib ostiga olib, turli igʻvolar tarqatdilar, soʻngra tiriklayin gulxanda kuydirdilar.

XVI asrda burjuaziyaning tugʻilishi bilan yangi – insonparvarlik dunyoqarashi shakllana boshladi. Uning xarakterli xususiyatlaridan biri insonning kuch-quvvatiga, aql-zakovatiga ishonch hamda antik dunyo madaniyatiga katta qiziqish uygʻotish edi. Insonparvarlar xalq yaratgan madaniy boyliklarni koʻz qorachigʻidek saqlashni

targ'ib qildilar. Shuning uchun ham ko'p vaqtlargacha «uygotish» termini «gumanizm» termini bilan yonma-yon turib keldi.

Shu davrning ko'zga ko'ringan yetuk notiqchilari sifatida Erazm Retterdamskiy, Ulrix fon Gutten hamda katolik cherkovining turli xil namoyishlariga o'zlarining ajoyib nutqlari bilan zarba bergan Martin Lyuter va Kalvinlarni sanab o'tish mumkin.

Bu davrda ~~Olmoniyada~~ notiqchilik san'atini mukammal egallaganlardan biri Tomas Myunser edi. Myunser dehqonlar o'rtasida shunday ajoyib nutqlar so'zlar ediki, uni tinglagan har bir dehqon yuragida yangi hayotga nisbatan katta umid uyg'onar edi. Hatto shuning natijasida dehqonlar pomeschchik va feodallarga qarshi kurashga o'tlanib, qo'zg'olon ham ko'tardilar.

2-bob. Sharq va Markaziy Osiyoda notiqchilik tarixi

Notiqchilik san'ati (Ritorika) tarixi haqida gap ketganda jahon fanida notiqchilik san'atining taraqqiyoti eramizdan oldingi V asrning o'rtalarida Afinada deb tan olingan. Qadimgilarning fikricha, notiqchilik san'atining asl vatani Sitsiliya oroli bo'lgan. Notiqchilik san'atining asoschilari deb sitsiliyalik Korak hamda Tisiyni tan olganlar. Biroq ulardan bizgacha deyarli hech narsa qolmagan. Ular hayoti va ijodi to'g'risida fan olamida birozgina iz qolgani aytiladi. Keyinchalik ularga vatandosh bo'lgan sofist Gorgiy (483—376) hamda Lisiy (459—380)larni notiqchilik san'atining ulug' namoyandalari sifatida ulug'laganlar. So'ngra bu fan taraqqiyotida Aristotel, Demosfen, Sitseronlarning ijodi yanada yorqin o'rin egallagan.

Umuman, notiqchilik san'atining fan sifatida tug'ilishi, shakllanishi va taraqqiyoti zaminida Gretsiya va Rim notiqchilik maktablari muhim o'rin tutadi. Biroq Markaziy Osiyo va Sharqda, aniqrog'i, Turon zaminda joylashgan xalqlarning, jumladan, o'zbeklarning ham notiqchilik san'ati tarixi manbalari eramizdan oldingi VII asrlarga borib taqalishi adabiy va tarixiy manbalardan ma'lum bo'lmoqda. Yodingizda bo'lsa, qadimgi notiqchilik san'atining taraqqiyoti zaminida badiiy adabiyot janrlarining paydo bo'lganligi antik adabiyot tarixidan ma'lum. Ya'ni avval nutqning paydo

bo'lishi, nutq matnlarining yozilishi (logograflar tomonidan), ularning to'planishi, tantanali nutqlarda badiiy tasvirlarning yoritilishi natijasida badiiy adabiyotning doston, roman, drama kabi janrlari shakllanib, taraqqiyot yo'lini tutganligi xususida gap bormoqda.

Madomiki, shunday ekan, eramizdan oldingi VII asrlarda yaratilgan xalqimizning qadimiy adabiy va madaniy merosi sanalmish sof turkiy tilda bitilgan Alp Er To'ng'a dostoni ham xuddi Yunon va Rim notiqlari nutqlari matnlaridan badiiy ijod namunalari tug'ilib, shakllanib, taraqqiyotga yuz tutgani kabi bizda ham mavjud bo'lgan notiqlik matnlarining mevasi bo'lsa-chi? Chunki hech bir xalq tarixida badiiy ijod o'z-o'zidan paydo bo'lmagan. Nutq sohasida bo'ladimi, notiqlik sohasida bo'ladimi, badiiy ijod sohasida bo'ladimi, avval ularning og'zaki shakli namoyon bo'lgan. Aniqrog'i, yozma badiiy adabiyotdan oldin xalq og'zaki ijodi yaratilgan, keyinchalik yozma adabiyot shu og'zaki ijod zaminidan o'sib chiqqan. Buni hech kim inkor etmasa kerak?! Shu ma'noda bizda Turon zaminida yaratilgan Alp Er To'ng'a dostoni eramizdan oldingi VII asrda paydo bo'lgan ekan, o'zbek notiqligi tarixi ham Yunon va Rim notiqligi tarixidan oldinroq yuzaga kelmaganmikan, degan xulosaga olib keladi. Masalani oydinlashtirish, albatta, tarixchi, tilshunos va adabiyotshunos olimlarimizning dolzarb ilmiy izlanishlarini talab etadigan muammo. Shunday bo'lsa-da, hozircha bizda mavjud bo'lgan ma'lumotlarga tayanib fikr yuritamiz. Bu o'rinda taniqli yozuvchi Pirimqul Qodirovning 2005-yilda chop etilgan "Til va El" kitobi kengroq ma'lumot beradi: Turon zaminining eramizdan oldingi turkiy tilda yozilgan Alp Er To'ng'a haqidagi dostoni hali atroflicha tahlil etilgani yo'q.

Bu doston bizgacha to'liq yetib kelmagan. Uning besh yuz satrga yaqin ayrim parchalari Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida va Mahmud Qashg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida keltirilgan.

Bu dostonga birinchi bo'lib katta e'tibor bergan olinimiz professor Abdurauf Fitrat edi. Uning "Eng eski turk adabiyotining namunalari" deb atalgan va 1927-yilda nashr etilgan risolasida Alp Er To'ng'aga bag'ishlangan 40 satrli marsiya, tang'ugar bilan Alp Er To'ng'aninig jangiga oid 32 satrli she'r, qish va yoz

manzaralariga bag'ishlangan 86 satrli she'riy tasvirlarni adabiy tilimizning eng qadimgi namunalari deb baholanadi.²

Fitrat Alp Er To'ng'aga bag'ishlangan qadimiy doston parchalarini Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonidan va Mahmud Qashg'ariyning "Devonu lug'atit turk" kitobidan olinganini ko'rsatib o'tadi.

Moskvalik sharqshunos olimi I.V.Stebleva ham "Devonu lug'atit turk"da keltirilgan Alp Er To'ng'aga bag'ishlangan 348 satr she'rni terib olib, ular orasidagi mantiqiy bog'lanishlarni topadi va ularni ming yillar davomida ko'p qismlari yo'qolib ketgan ulkan bir qahramonlik dostonining uzviy bo'laklari deb baholaydi.³

Bu olimlarning "Alp Er To'ng'a" dostoniga oid tadqiqotlarini yangi avlodga mansub adabiyotshunoslrimiz M.Ibrohimov va Sh.Xolmatovlar davom ettirdilar. Bu ishlarning yakuni sifatida Abdurashid Abdurahimovning so'zboshisi va tahriri bilan 1995-yilda "Alp Er To'ng'a yoki Afrosiyob jangnomasi" degan kitob nashr etildi.

U kitobning kirish qismida Alp Er To'ng'aga quyidagicha baho berildi: "Alp Er To'ng'a miloddan avvalgi VII asrda Turon davlati shakllanishiga asos solgan buyuk xoqondir... Eronliklar Alp xoqonni Afrosiyob deb ataganlar. Og'zaki va yozma adabiyotda Alp Er To'ng'aning bahodirligini madh etuvchi katta doston yaratilgan. Doston qahramonlik mavzuida bo'lib, uning tiklanishi turkiy xalqlar dostonchiligi tarixini eramizdan avvalgi asrlardan boshlashga imkon beradi."⁴

Alp Er To'ng'a haqidagi she'riy dostonidan kelib chiqqan holda adabiyotshunos olimlar bu qahramonga baho berishda tarixchilarimizga nisbatan ancha dadil fikr bildirmoqdalar.

Tarixchilarimiz Alp Er To'ng'aga oid to'liq ma'lumotlarni tarixi manbalardan topolmaganlari uchun ularda "Alp Er To'ng'a tarixiy shaxsmi yoki afsonaviy qahramonmi?" degan ikkilanishlar bor. Buning yana bir sababi, Firdavsiyning "Shohnoma" asarida Afrosiyob salbiy qahramon qilib ko'rsatilganligidir.

Buxoro tarixiga oid juda qimmatli ma'lumotlar bergan Narshaxiy yozadi: "Afrosiyob Romtan (Romitan) shahrini bunyod

² A. Fitrat. "Eng eski turk adabiyotining namunalari", Toshkent — Samarqand, 1927.

³ И. В. Стеблева. "Развитие тюркских поэтических форм XI века", М., 1971, 270-б.

⁴ A. Abdurahimov. "Alp Er To'ng'a yoki Afrosiyob jangnomasi". 1995, 2-б.

qilgan. Romtan Buxorodan qadimiyroqdir. Afrosiyob har vaqt bu viloyatga kelganda Romtanda turgan, boshqa joyda turmagan. Forsiylarning kitoblarida aytilishicha, Afrosiyob ikki ming yil yashagan va jodugar bo'lgan, asli Nuh payg'ambarning o'g'illaridan ekan. U o'zining Siyovush nomli kuyovini o'ldirgan. Siyovushning Kayxusrav nomli o'g'li bo'lib, otasining xunini talab qilib Afrosiyobni o'ldirdi. Afrosiyobning qabri Buxoroning Ma'bad darvozasi yaqinidagi katta tepalik ustidadir.⁵

Narshaxiy o'z nomidan keltirgan tarixiy faktlarda Afrosiyobning bunyodkor podshoh bo'lganini, Buxorodan ham qadimiyroq Romitanni qurganligini, bu viloyatga kelganda doim shu Romitanda turganligini, "Afrosiyob" nomi bilan bizgacha yetib kelgan tarixiy Romitan qal'asi o'z davrining podsholari turadigan poytaxt shahar bo'lganini yozadi. Biz Buxoroning 2500 yillik to'yini o'tkazdik. Agar Romitan undan ham oldin qurilgan bo'lsa, demak, bu joyni qurdirgan Alp Er To'ng'a – Afrosiyob eramizdan oldingi yettinchi asrda yashab o'tgan bo'lishi mumkin.

Narshaxiyning bu ma'lumotlari tarixiy asosga ega bo'lganini Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik"da yozgan quyidagi satrlari tasdiqlaydi:

Tojiklar ayur ani Afrosiyob
Bu turk bekларidan, oti belguluk
To'ng'a Alp Er edi quti belguluk.

Mahmud Qashg'ariy "Devonu lug'atit turk"da Yusuf Xos Hojib bildirgan fikrni yanada aniqroq bayon qiladi:

"Turklarning mashhur qahramoni Afrosiyob: i Alp To'ng'a deb atashlariga sabab, uning sherni yiqitadigan botir pahlavon bo'lganligi edi".⁶

O'zbek milliy ensiklopediyasida Afrosiyobning "Avesto"da yana uchinchi bir nom bilan tarixga kirganligi yoziladi: "Afrosiyob – mifologik obraz, "Avesto"da "Frang – Krisyan" deb atalgan", deyiladi. Keyinchalik bu ijobiy obraz Firdavsiyning "Shohnoma"sigaf Afrosiyob nomi bilan faoliyati salbiylashgan holda o'tadi. Ensiklopediyada Afrosiyobga munosabat masalasida bir muhim nuqta ko'rsatib o'tiladi:

⁵ Narshaxiy. "Buxoro tarixi". 1991, 98-99-betlar.

⁶ Mahmud Qashg'ariy. "Devonu lug'atit turk" III jild. 1960, 272-bet.

“Afrosiyobning Eron podshohlari bilan jangga kirishuvi, ya’ni Eron bilan Turonning mifologik raqobati g’oyasi “Avesto”da yo’q. Afrosiyobni Eron shohlarining dushmani qilib ko’rsatish g’oyasi yozma abadiyotga birinchi bo’lib Firdavsiyning “Shohnoma”si orqali kirgan... Bu talqinda Firdavsiy zamoni uchun muhim bo’lgan turk davlatchiligi va Eroniy davlatlar orasida tarixiy yuzma-yuz turish harbiy-siyosiy muxoliflik o’z aksini topgan”.⁷

Ana shu harbiy-siyosiy muxoliflik Afrosiyob – Alp Er To’ng’aga munosabat turkiy tilli manbalarda ijobiy, “Shohnoma” kabi forsiy zabon manbalarda salbiy bo’lishga olib kelgan.

Dostonda ko’rsatilishicha, Alp Er To’ng’ani Eron shohi Kayxusrav ziyofat paytida mayga zahar qo’shib berib o’ldiradi.

O’limi muqarrarligini sezgan Alp Er To’ng’a sadoqatli yorini eslaydi va yaqin odamlariga iltijo qiladi:

Turkon xotun huzuriga
Mendan yetkur vido qo’shig’in.
Aytgin: menga qilgan xizmatni
Qilar tobug’chi endi unga

Turon malikasi sevikli Alp yorini eslab musibat chekadi:

Ketdi ko’zimning nuri,
Ketdi tanamning ruhi.
Qaydan topay sevganim
Qoldi cheki yo’q qayg’u.

Bunday iztirobga to’la samimiy so’zlarni faqat chindan yashab o’tgan va el-yurt orasida sevimli bo’lgan qahramon haqidagina aytish mumkin.

Biroq Alp Er To’ng’aning o’limidan keyin turk davlatchiligi uzoq vaqt inqirozli asrlarni (qariyb ming yildan oshiq ta’kid bizniki – N.B.) boshidan kechiradi.

Nihoyat, VI–VII (melodiy – N.B) asrlarga keliib Bilge xoqon va uning qahramon inisi Kultegin davrlarida turk buduni (xalqi) qaytadan qad rostlaydi. Biz buni O’rxun va Enasoy daryolari bo’yida VI–VII asrlarda toshga bitilgan dostonlardan bilamiz.⁸

⁷ “O’zbek Milliy Entsiklopediyasi”, I jild, 2000, 517-bet.

⁸ Primqul Qodirov, “Til va El”, G’G’ulom NMIU, 2005-yil, 14–22 betlardan olindi.

Xalq og'zaki ijodining ilk tajribalari notiqlik san'atiga, badiiy so'z san'atining ravnaqiga, yozma adabiyotga boy manba bo'lib xizmat qilib kelgani va kelayotgani barchaga ma'lum, shu ma'noda "Alp Er To'ng'a" dostoni, muqaddas kitob "Avesto", O'rxun va Enasoy yodgorliklari va boshqa yozma yodgorliklar Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati, tilini o'rganishda muhim manba bo'lish bilan birga, ma'lum notiqlik san'atiga undovchi, unga manba bo'luvchi qimmatga ham egadir.

"Avesto"ning muqaddas kitob sifatida to'la shakllanishi eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. "Avesto"da notiq foydalanishi lozim bo'lgan o'rinlar juda ko'p. Jumladan, "G'alla yerdan unib chiqqanda devlar larzaga keladi, g'alla o'rib olinayotganda devlar nola — faryod chekadi, g'alla yanchib un qilinayotganda esa devlar mahv bo'ladi... G'allani mo'l-ko'l bo'lishi go'yo devlarning labiga qizdirilgan temir bosgandek ularni tumtaraqay qiladi..."⁹ Bu jumlarlar orqali odamlarni mehnat qilishga, mehnatga muhabbat bilan yondoshmoqqa chaqirish mumkin. Unda notiqlik kuchini oshiradigan da'vat mujassam. Demak, notiq uchun bu kabi dav'atkorlikka undovchi misollar "Avesto"dan keng o'rin olganligidan ko'z yumib bo'lmaydi. "Avesto"dan o'rin olgan rivoyat va afsonalardagi vatanni himoya qilishga chorlovchi, qahramonlikka undovchi "Siyovush" ("Siyovarshan" deb berilgan "Avesto"da) kabi qahramonliklarning butun xatti-harakati da'vatkorlik qudratiga ega. Biroq milodgacha notiqlik san'ati tarixi notiqlik maktablari uchun manba va material bera olgani holda, maktablar darajasiga o'sib chiqmagan bo'lishi mumkin. Ammo kim kafolat bera oladi, qadimgi Afinada, Yunoniston va Rimda paydo bo'lgan notiqlik maktablarida yoki maktab darsliklarining paydo bo'lishida "Alp Er To'ng'a" dostoni, "Avesto" kabi muqaddas kitob yoki "Bundaxishn" hamda "Denxard" kabi qimmatli manbalarining ta'siri bo'lmaganligiga. Albatta ilm va fan qayerda bo'lmasin, qaysi bir xalqda yaratilmasin, o'zaro bir-biriga ta'siri bo'lishi tabiiy holat. Jahon ilmida o'zaro ta'sir hamisha bo'lgan va bundan keyin ham bo'ladi. Shu asosda jahon fani, qaysi sohada bo'lmasin, bir-birini to'ldirib, boyitib boradi.

⁹ N. Mallayev, "O'zbek adabiyoti tarixi", Toshkent, 1965, 76-bet.

Sharqda, jumladan, Movarounnahrda badiiy, ilmiy ijodning taraqqiyoti, shuningdek, va'xlonlik, "Qur'on"ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan maqsadga muvofiq foydalanish borasida qadimdan ko'p yaxshi fikrlar aytilgan.

Vaz'xonlikning, balog'at (chechanlik, notqlik) san'atining o'suvi barobarida nutq oldiga qo'yilgan talablar mukammallashib bordi. Buyuk allomalar Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Qashg'ariy, Zamaxshariy, Abu Ya'qub Sakkokiy tilga, lug'atga, grammatika va mantiqshunoslikka bag'ishlangan asarlar yozdilar yoki boshqa sohalarga doir asarlarida bu mavzuga aloqador fikrlar bildirdilar.

Buyuk qomusiy olim Beruniy (973–1048) o'zining «Geodeziya» asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi va tarmoqlanib ko'payishi haqida so'z yuritib, har bir fanning inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir. Inson nutqi o'z tuzilishi, materialiga ko'ra rostni ham, yolg'onni ham ifodalashi mumkin. Bu ko'plab munozaralarga sabab bo'ladi. Inson bu munozaralar jarayonida rostni yolg'ondan ajratadigan «mezon»ni yaratadi. Bu mantiq fani edi. Inson nutqida shubhali o'rinlar sezilsa, ma'lum «mezon» yordamida ular tuzatiladi. Olim mantiqni o'rganmasdan, uni malomat qilganlarga hayron qoladi va ularga achinib: «Agar u dangasalikni tashlab, oromga berilmasdan, gap bilan bog'lanib keladigan nahv (grammatika), aruz (she'r o'lchovi) va mantiqni (logika) mutolaa qilganida edi, so'zning (nutq) nasr va nazmga ajralishini bilgan bo'lardi» — deydi (Beruniy. To'plangan asarlar. III tom, 192, 64-bet). Demak, Beruniy nutqning ikki xil — nasr, nazm ko'rinishi borligini ta'kidlamogda. Nutqning bu turlari ma'lum qoidalar asosida shakllanadi. Nasr nahv qonun-qoidalari, nazm aruz talablariga binoan tuziladi. Aruzga qaraganda nahvning ta'sir doirasi keng, u nasr uchun ham, nazm uchun ham zarur. Beruniy yozadi: «Nahv nasrda va aruz nazmda aytilgan so'zning me'yorini o'lchovi va xatosini tuzatuvchi aniq ikkita mezon bo'lib qoldi, lekin nahv bular ikkisining umumiyrog'idir, chunki u nasrni ham, nazmni ham birgalikda o'z ichiga qamrab oladi» (O'sha asar, 64-bet).

«Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo‘ladi. Ularning birontasiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta’sir qilmay qolmaydi» (O’sha asar, 64-bet).

Beruniy shakl va mazmun birligiga katta ahamiyat beradi. Uningcha, shakl mazmunga hizmat qilishi kerak. Mazmunsiz har qanday chiroyli shakl ham el orasida e’tibor qozonmaydi. Nutqning nasriy shaklida ham, nazmiy shaklida ham mazmun bosh mezondir.

Ulug‘ vatandoshimiz Abu Nasr Forobiy (870–950) to‘g‘ri so‘zlash, to‘g‘ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va go‘zal nutq tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati zo‘rligi haqida shunday deydi: «Qanday qilib ta’lim berish va ta’lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so‘rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi — jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmdir deb tasdiqlayman».

Ikkinchi ilm grammatikadir: u jismlarga berilgan nomlarni qanday tartibga solishni hamda narsalar (substansiya) va hodisalarning (aksidensiya) joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli so‘zlarni va nutqni qanday tuzishni o‘rgatadi.

Uchinchi ilm mantiqdir: «ma’lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o‘rgatadi. Bu xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz hamda nima to‘g‘ri, nima yolg‘on ekanligi haqida hukm chiqaramiz» (Abu Nasr Forobiy. Risolalar, T., 1975, 54-bet).

Ko‘rinadiki, grammatika va mantiq fanlarining nutq tuzishdagi ahamiyatini ikki buyuk olim ham yuksak darajada anglaganlar va ularga katta ahamiyat berganlar. Beruniy ham, Forobiy ham qadimgi grek falsafasiga va boshqa fanlarga oid asarlardan oziqlanibgina qolmay, ularni to‘ldirdilar, g‘alat o‘rinlarga izoh berdilar.

Beruniy bilan zamondosh bo‘lgan Abu Abdulloh al-Xorazmiy (vafoti 997-y.) ham o‘zining “Mafotix-ul-ulum” (“Ilmlar kalitlari”) asarida o’sha davr notiqqligining ba’zi bir masalalari, adabiyotshunoslik fani istilohlari, ularning ta’rifi haqida, shuningdek, devonxona ish qogozlari va ularning shakllari,

ishlatiladigan atamalar haqida ma'lumot beradi. Asarning beshinchi bobida aruz va qofiya ilmi hamda she'riyatda ishlatiladigan badiiy tasvir vositalari, ularning fazilatlar va nuqsonlari ustida so'z boradi. Asarda aruz ilmi, undagi 15 bahr ko'rinishlari she'riy misollar bilan beriladi. Aruz ilmiga tutash qofiya ilmi, uning istilohlari ta'rif va izohlar bilan qayd etiladi. Asarning beshinchi bobi besh bo'linmadan tashkil topgan. Beshinchi bo'linma X asr O'rta Osiyo she'riyatiga bag'ishlangan. Bu shuni ko'rsatadiki, X asrdayoq o'lkamizda badiiy nutq yuksak darajada rivojlangan, uning nazariyasi mukammal ishlangan edi (X. Xayrullayev, R.M. Bahodirov. Abu Abdulloh al-Xorazmiy. M. 1988, 58-bet; «O'zbek. adabiyoti va san'ati» gaz., 1989, 18-avgust).

So'zning qadri, undan foydalanish, kam so'zlab, ko'p ma'no yuklash, ravshan fikrlash kabi masalalar ustida XII–XIII asr mutafakkirlari Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiylar ham ibratli fikrlar bildirganlar.

Ulug' shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdan ajoyib badiiy yodgorligi bo'lgan "Qutadg'u bilig" ("Baxt keltiruvchi bilim") asarida so'zlarni to'g'ri tanlash va qo'llash haqida: "Bilib so'zlasa so'z bilig sanalur" degan edi. Gapirishdan maqsad so'zlovchining ko'zda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga to'g'ri, ta'sirchan yetkazishidan iborat. Shunday ekan, nutqning to'g'riligi, ravonligi va mantiqiyligiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir yana so'zlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda hovliqmasdan, so'zning ma'nolarini yaxshi anglab, ravon nutq tuzishga chiqaradi:

Tilning foydasi talaydir, ortiqcha hovliqma,
Goho til maqtaladi, goho so'kiladi.
Modomiki shunday ekan, so'zni bilib so'zla,
So'zing ko'r uchun ko'z bo'lsin, (u) ko'ra bilsin

Til va so'zni avaylashga, og'ziga kelgan so'zni o'ylab gapirishga chaqiradi:

Kishi so'z tufayli bo'ladi malik,
Ortiq so'z qiladi bu boshin egik,
Tilingni avayla — omondir boshing,
So'zingni avayla — uzayar yoshing

Adib Ahmad Yugnakiy (XII—XIII) ham soʻzlaganda nutqni oʻylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, yaramas soʻzlarni ishlatmaslikka, mazmundor soʻzlashga chaqiradi. Notoʻgʻri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, deb soʻzlovchini ogohlantiradi:

Oʻqib soʻzla soʻzni eva soʻzlama,
Soʻzing kizla, kedin, boshing kizlama.

Amir Xisrav Dehlaviy (XV asr) ham nutqni taʼsirli, emotsional, shuningdek, mazmundor tuzishga daʼvat qiladi:

Soʻzlaringda boʻlsin fikru oʻy yoniq,
Boʻlsin har soʻzingda bir nuqta aniq.

Aytilayotgan fikrning mazmundor va ohangdor boʻlishi lozimligi haqida yozadi:

Nazm aytsam, aytaman taʼb oʻlchovida oʻlchabon,
Oʻlchab aytilsa nuqta, boʻlmas uchov besamar.

Abu Homid Gʻazzoliy

Abu Homid Muhammad ibn Muhammad Gʻazzoliy 1085-yilda Tus viloyatida ipchi Abu Homid oilasida tavvalud topdi. Gʻazzoliy uning taxallusidir.

Muhammad Gʻazzoliy ukasi Ahmad bilan yoshligidan otadan yetim qoldi. Muhammad va Ahmad otasining yaqin doʻsti koʻmagida chuqur ilm olishga kirishadi. Muhammad Gʻazzoliy bolalikda mashhur olim Ahmad Roziqoniydan fiqh darslari oladi, oʻsmirligida Jurjon shahriga borib, Abu Nasr Ismoilidan tavhid ilmidan saboq oladi. Soʻng Nishopur shahrida Imom Horamayndan mazhab, rahbarlik, bahs, hadis usullari va mantiq ilmlarini oʻrganadi, ilm-fan arboblarning taʼlimotlarini chuqur oʻzlashtiradi. 20 yoshida sevimli va zukko shogird sifatida el ogʻziga tushadi. Alisher Navoiy hazratlari «Saddi Iskandariy» dostoni muqaddimasida Gʻazzoliyni “Koʻk gumbazi uzra bezakli qandil”, “Falakdan turib kishilarga baxt va tolʼe ushaladi” deya taʼriflaydi. (Alisher Navoiy. «Saddi Iskandariy». Nasriy bayoni bilan. Toshkent, Gʻofur Gʻulom nomidagi nashriyot -matbaa birlashmasi, 1991, 513-bet).

«Nasoyim ul-muhabbat» nomli asarining 439-raqamli maqolatida esa Navoiy uni «Hujjat ul-islom Muhammad ibn Muhammad G'azzoliy Tusiy, kuniyati Abu Homid va laqabi Zaynuddindir» deya qayd qiladi. (Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami, 17-tom, 249-bet).

Abu Ibrohim al-Bag'dodiy «Bag'dod tarixi» asarida yozadi: «U shunday kimsa ediki, bu dunyodagi ko'zlar uningday nofiqni, uningday zukko va oqilni ko'rmagan edi».

Ibn Mukriy «Tuhfat ul-Irshod»da: «Uning muborak ismi bilan ko'kraklar masrur bo'lib ko'tarilib ketadi, nafaslar quvonchga to'ladi», — deydi.

Bunchalik ko'p va yuksak baholarga sazovor bo'lgan bu inson kim edi?

Nima uchun turli tabaqaga oid barcha insonlar uni bunchalik alqadilar?

G'azzoliy zamondoshlarining buzg'unchilik va gunohlarini, hayotni chigallashtirgan bid'atchilarni, ikkiyuzlama va badnafs zolimlarni ayovsiz fosh qilib, oddiy va halol mehnatkashlarning e'tirofiga yetishgan, islom dinining haqiqatlarini butun insoniyatga ochib ko'rsatgan, shubhali bulutlarni tarqatib yuborgan qalbi iymon bilan to'la ajoyib bir siymo edi. U uqtirgan ilmlar soyasida butun Sharq xalqlari tartibli yashashni o'rgandilar. Uning nomini tilga olgan olimlar, uning kitoblarini qo'lma-qo'l olib yozib chiqqan, ko'paytirgan va tarjima qilib elga tarqatgan insonlar ham hurmatga sazovor bo'ldilar. Uning nomi tilga olingan joyda shovqin-suronlar pasayib, boshlar eglla boshlaydi.

G'azzoliy har sohada adolat sohibi va imomlarning imomidir.

Uning nozik va daqiq tadqiqotlari sunnat ahliga dushman bo'lganlarning niqoblarini olib tashlaydi. Uning kitoblari go'zalligi va komilligi jihatidan quyosh nurlariga o'xshaydi. Do'stlar ham, dushmanlar ham uning dahosi qarshisida bosh egadilar.

Avvalo «G'azzoliy» kalimasini ko'raylik.

Imom Navaviy «G'azzoliy» taxallusidagi «Z» ni maddali, ya'ni ikkita degan ekan, ammo uning o'zi «at-Tibyon» asarida bitta «Z» bilan yozib, G'ozol — Tus viloyatidagi bir qishloqning oti, deya izohlagan. Ibnul-Asir ham ikki «Z» bilan yozgan va uning taxallusini otasining kasbi bilan bog'lagan. G'azzoliyning otasi «g'azzol», ya'ni ipchi bo'lgan. Ana shu sabablarga ko'ra, turli

mamlakatlarda taxallus turlicha yoziladi. Masalan, Turkiyada, G'azzoliy deb yozish rasm bo'lgan, O'zbekistonda ham ko'pchilik mamlakatlar qatori qadimdan G'azzoliy deb yoziladi.

G'azzoliyning ipchi otasi nihoyatda tadbirkor, uddaburon va aqlli kishi bo'lgan. Ammo tirikchilik taqazosi bilan ilm ololmagan, «uylansam bolalarimni albatta o'qitaman», deb niyat qilgan. Ammo niyat boshqa, hayot boshqa - u uylanib ikki o'g'il ko'rganida o'lim to'shagiga yotib qolgan. Olamdan ko'z yumarkan, do'stlari uni ko'rgani kelishganida yum-yum yig'lagan.

Bir yaqin do'sti unga:

— Menga qara, oshna, bu dunyoda faqat sen o'layotganing yo'q. Erta-indin biz ham ortingdan yetib boramiz, namuncha ko'zyosh? — deb uni koyigan.

— Men bunga yig'layotganim yo'q. O'g'illarimni o'qitmoqchi edim, orzuyim ushalmadi, - degan u.

— Armoning faqat shu bo'lsa, ularni o'qitish menga sendan omonat bo'lsin, men o'qitaman ularni, — deydi shunda do'sti. Ota olamdan o'tganda ham sadoqatli do'st omonatga xiyonat qilmadi — bergan va'dasining ustidan chiqdi: ikki o'g'il — Muhammad va Ahmadning yuksak ilm olishlariga imkon yaratdi. Keyinchalik bu ikki aka-uka islom olamining ustun olimlari bo'ldilar. Imom Horamayn: «G'azzoliy — butun olamni qamragan bir dengiz, Qiyo sahrasining telba arsloni, Havonini ham yoqib yuboradigan otashdir», deb ta'riflagan edi. 1085-yilda, 27 yoshida Imom Horamayn vafot etganidan keyin G'azzoliy turk sultoni Alp Arslonning mashhur vaziri Nizomulmulk huzuriga boradi va sayroyda uyushtirilgan bahslarda hamma olimlarni yengib chiqadi, mamlakatning eng nomdor Nizomiya madrasasiga bosh mudarrislikka tayinlanadi. O'n-o'n bir yil ichida shuhratning eng yuksak cho'qqisiga ko'tariladi, dunyoda eng katta muvaffaqiyat qozongan «Ihyo ulum ad-din» asarini yaratadi. Oddiy odamlargina emas, hatto vazirlar, maliklar, amirlar ham uning fatvolariga quloq soladilar. Muhammad G'azzoliyning ukasi Ahmad G'azzoliy esa uni ilm uchun kam ishlayotganlikda ayblardi. Bir kuni Muhammad G'azzoliy xalqqa va'z aytayotganda ukasi ichkari kirib keladi va so'z so'rab, shunday she'r o'qiydi:

Men kuchliman, xalq zayf deb, halqqa berar bo'lding quvvat,
Xalqni kuchli qilmoq uchun sarf aylading qancha g'ayrat.

Xalq kuchlandi — olg'a ketdi, horib ortda qolding o'zing,
Hidoyatga boshladingu, o'zing qolding behidoyat.
Nima bo'ldi, og'ajonim, gapim kirmas qulog'ingga,
Aytsang hamki xalqqa shuncha go'zal o'git, va'z - nasihat?
Ey, charx toshi! Qachongacha temirlarni charxlaysanu,
O'zing o'tmas bir matohsan, ko'zlarinda yo'q basirat.

Shundan keyin Muhammad G'azzoliy o'zi haqida shubhaga tushadi, hech kimga hech nima demay, ishini tashlab ketadi. Faqat ilm bilan shug'ullanadi. Ammo bosh vazir Nizomilmulk uning qayerdaligidan xabar topib, undan zudlik bilan ishga qaytishini talab qiladi. Olim Nishopurga qaytib, yana madrasada dars bera boshlaydi. Ammo bu ish yana uzoqqa cho'zilmaydi. G'azzoliy qaytadan Tusga ketib qoladi. Atrofiga 300 talabani to'plab, xususiy darslar beradi.

Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G'azzoliy 1111-yilda vafot etadi.

G'azzoliy bor-yo'g'i 53 yil umr ko'rdi. Ammo shu umri davomida 100 ga yaqin asar yozib qoldirdi. Ular Islom dinining turli tarmoqlariga taalluqli bo'lib, dalillar qamrovi jihatidan juda katta miqyosga ega. Tafsir, hadis, tarix, falsafa, fiqh, tasavvuf olimlari uchungina emas, hech qanday ilm bilan shug'ullanmaydigan oddiy insonlar uchun ham kerakli asarlari behisobdir. Chunonchi, faqihlar (yuristlar) G'azzoliyning «Bosit», «Vojib» kabi asarlaridan; tafsirchilar, kalom ilmining olimlari «Qavoid-al-Aqoid», «Ar-Risolat al-Qudsiya», «Al-Iqtisod fi'l-e'tiqod» singari kitoblaridan; tasavvufchilar va umuman barcha haqiqat oshiqqlari «Ihyo ulum ad-din» nomli buyuk asaridan bahramand bo'lib, katta ruhiy quvonchni boshdan kechiradilar. Umuman barcha mo'min-musulmonlarga uning «Hujjat ul-Haq», «Mufassil al-Xilof», «Qavosim al-Botiniya» kabi asarlari kundalik hayotiy muammolarni hal qilishda juda asqotadi.

Yuqorida qayd etganimizday, G'azzoliy hayoti davomida ikki marta o'zi haqida shubhaga bogan. Birinchisida, ukasining she'ri ta'sirida, o'rgangan ilmlarimning hammasida kamchiliklar ko'p bo'lsa kerak, deb o'ylaydi, o'ziga mutloq haqiqatni izlay boshlaydi, haqiqat yo tuyg'ularda, yo aniq bilimlarda bo'lishi mumkin, har ikkalasida bo'lishi mumkin emas, degan fikrga boradi. Oldiniga haqiqat tuyg'ularda deb biladi, ammo tez orada tuyg'ular aldashi

mumkinligini ko'radi va aniq bilimlar haq, degan xulosaga keladi, so'ng «balki aql ham aldar» deya taraddudga tushadi. Provvardida esa Oллоhning hidoyati—qalbga yoruglik beruvchi ilmlar kabi, aniq ilmlar ham haqiqat ekanligiga ishonch hosil qiladi.

G'azzoliyning ikkinchi ruhiy iztirobi (38) yoshida yuz berdi. Bir kuni u: «Qilayotgan barcha ilmlarim shon-shuhrat, amal-mansab, nufuz va mol-dunyo uchun emasmi?» — degan shubhaga tushadi. Haqiqat faqat mutasavviflarning kamtarona yashash tarzida bo'lishi mumkin, degan xulosaga kelib, tinchini yo'qotadi. Shuning uchun u madrasani tark etib, faqirona hayot kechirishga o'tadi. Yeyish-ichishni ham keskin kamaytirib, jismonan zayiflashadi.

Shunda uning shaxsiy tabiblari nima qilishlarini bilmay dovdirab qoladilar. Shu ahvolda u 10 yil darbadar kezadi. Bir da'fa vazirning so'zini inobatga olib Nishopirda ishlagan bo'lsa ham, baribir ishga qattiq bog'lanmaydi, mutasavvifga aylanib, umrining oxiriga qadar ko'zga tashlanmay yashaydi.

G'azzoliyning falsafiy ishlari ham talaygina. Ular ichida «Taxafut al-filosifa» hamda «Maqosid al-filosifa» asarlari yetakchi o'rin egallaydi. Bularda Forobiy, Ibn Sino, Abun Xayyon at-Tavhidiy, «Ihvon us-safo» risolalarining ta'sirini ko'rish mumkin.

Ayni chog'da G'azzoliy «Taxafut al-filosifa» asarida Forobiyning va Ibn Sinoni tanqid qilib, ularni Arastu va Aflotun ta'sirida bo'lganlikda ayblagan va umuman falsafachilikka qattiq qarshi chiqqan. Holbuki, Forobiyning asarlari ham, G'azzoliyning «Maqosid al-filosifa» asari ham lotinchaga o'girilgan va g'arbliklarning yunon falsafasini o'rganishlariga yordam bergan. Forobiy bilan Ibn Sinoni tanqid qilishdan maqsadi esa, aslida, dinning ba'zi mavzulari yanglish tushunilishini tuzatish uchun bo'lgan. Bu yaxshi niyatdir.

G'azzoliyning barcha asarlari bugungi kunda ham xalqimiz ma'naviyatini yuksaltirish uchun muhim manba bo'lib xizmat qilaveradi.

Kaykovus va uning «Qobusnoma» asari

Amir Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg'og'idagi gilon qabilasiga mansub bo'lib, u hijriy 412-yilda, milodiy 1021–1022-yilda o'rtahol feodal oilasida tug'ildi. Kaykovus

hayoti haqida keng ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan. Undan bizga mashhur asari "Qobusnoma" yetib kelgan. Kaykovus "Qobusnoma"ni hijriy 475-yilda, melodiylar 1082–83-yilda yozadi. Bu haqda muallif quyidagilarni yozadi: "Sana 475 da boshladim", deydi. Bu Kaykovusning 63 yoshiga to'g'ri keladi.

«XI asrning 82–83-yillarida G'arbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar o'z o'g'li Gilonshohga bag'ishlab «Nasihatnoma»sini yaratadi va o'sha davr an'anasiga ko'ra, uni bobosi podshoh Shams ul maoliy Qobus sharafiga «Qobusnoma» deb aytaydi (Kaykovus «Qobusnoma», T., «O'qituvchi» 2006-y. 5-bet)»

Qadimdan ma'lumki, ulug' zotlar farzand tarbiyasiga jiddiy e'tibor berganlar. Shu bois Sharqda "Kalilla va Dimna" nomi ila mashhur bo'lgan "To'tinoma" ("Shukasaptati"), "Panchatantra" ("Besh hikmat"), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Baxt-saodatga boshlovchi bilim"), Muslihiddin Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston", Nosiriddin Rabi'uziyning "Qissai Rabi'uziy", Alisher Navoiyning "Mahbubul-qulub" ("Ko'ngillarning sevgani") kabi o'nlab asarlar borki, ular asrlar davomida tarbiyaviy dastur namunasi bo'lib kelmoqda. Bunday qimmatli asarlar ajdod-avlodlarimizni halollik, poklik, to'g'rilik, mardlik, odamiylik kabi xislatlarga chorlab kelgan. Shular orasida Kaykovusning "Qobusnoma" asarining ham o'z o'rnini bor. Unda bitilgan kichik rivoyat va hikoyatlar, kitobning yanada chiroyiga-chiroy qo'shib, kitobxon ongini charxlashga xizmat qiladi.

"Qobusnoma"ning asosiy yo'nalishi Qur'oni karim suralari, Muhammad (s.a.v)ning faoliyati va ko'rsatmalarini ifodalovchi hadislar, hikmatli hikoyalar bilan uyg'unlashib ketadi. Aniqrog'i, "Parvardigori olamni tanimoq zikrida", "Payg'ambarlarning hilqati zikrida" boblari bilan boshlanadi.

"Qobusnoma" 44 bobdan iborat bo'lib, unda Kaykovus o'zining hayotiy tajribalari bilan o'g'li Gilonshohni tarbiyalashni maqsad qiladi. Kaykovus o'z o'g'liga nasihat qilar ekan, aslo zulm otiga minmaslikka da'vat etadi. Kitobdagi barcha pand-nasihatlarini o'g'li uchun bebaho meros deb biladi.

Kaykovus musiqa ilmini, adabiyot va san'atni, tabiyot fanlarini yaxshi egallagan olim kishi bo'lgan.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi Subutoy Dolimov hamda adabiyotshunos olim Ulug'bek Dolimovlarning yozishicha: "Qobusnoma" asrlar mobaynida G'arb va Sharq mutafakkirlarining e'tiborlarini o'ziga jalb etib kelgan: 1702–1705-yillarda turk tiliga, 1786–1787-yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan uyg'ur tiliga, 1881-yilda Qayum Nosiriy tomonidan tatar tiliga hamda XIX asrdayoq ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilindi. 1935-yilda Tehron dorulfununining professori, atoqli adib Said Nasifiy "Qobusnoma"ni Tehronda bosmadan chiqardi.

1860-yilda "Qobusnoma" o'zbek tiliga birinchi marta Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan (forschadan o'zbek tiliga–ta'kid bizniki N.B.) tarjima qilindi. Ogahiy tarjimasining qo'lyozma nusxasi O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida va Sankt -Petrburgdagi Saltikov-Shedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda.¹⁰

"Qobusnoma"ning Ogahiy tomonidan qilingan tarjimasini adabiyotshunos olim Subutoy Dolimov qayta ishlab nashrga tayyorlagan. Bu nodir asar Subutoy Dolimov tomonidan 1965, 1973 va 1986-yillarda uch marta nashr qilingan edi. 1992, 2006-yillarda esa adabiyotshunos olim Ulug'bek Dolimov (Subutoy Dolimovning o'g'illari–ta'kid bizniki N.B.) tomonidan qayta to'ldirilgan holda nashrdan chiqarildi. Mana shu so'nggi nashrdan chiqqan "Qobusnoma"ning yettinchi bobi "Suxandonlik bila baland martabali bo'lmoq zikrida" deb nomlangan.

Mazkur bobda Kaykovus farzandiga murojaat qilar ekan quyidagilarni yozadi: «Kishi suxandon, suxango'y (notiq) bo'lishi kerak. Ammo, ey farzand, sen suxango'y bo'lg'il va lekin durug'go'y (yolg'onchi) bo'lmag'il. Rostgo'ylikda o'zing shuhrat qozong'il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg'on so'z desang qabul qilg'aylar. Har so'z desang ham rost, degil va lekin yolg'onga o'hshag'on rostni demag'ilkim, rostga o'xshagan durug' durug'ga o'lishagan rostdin yaxshidur, nedinkim ul durug' maqbul bo'lur, ammo ul rost maqbul bo'lmas. Demak, nomaqbul rostni aytishdan parhez qil, toki mening bila Abu Suvor Shopur binni Abu al-Fazlning orasidag'i voqea sening boshingda sodir bo'lmasin.

Ey farzand, bilg'ilki, so'z-to'rt nav bo'lur, undoqkim xaloyiq ham to'rt nav bo'lg'ondek. Biri ulkim, bilur va bilg'onin ham

¹⁰ Kaykovus, "Qobusnoma". Toshkent, "Meros" 1992, 165–166-betlar.

bilur. Ul olimdur, unga to'g' bo'lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin bilur ul qobildur, unga o'rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg'onin bilmas, ul ayqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin ham bilmas u qohildur undan qochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, so' ham to'rt navdur: biri bilinmayturg'on va aytilmayturg'on; ikkinchisi, aytilaturg'on va bilinaturg'on; uchinchisi, ham bilinaturg'on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa bo'laturg'on, to'rtinchisi bilaturg'on va aytilmayturg'on. Ammo aytilmayturg'on va bilinmay turg'on undoq so'zdzurki... dunyoning salohi unga bog'liqdir. Ul so'zdin aytuvchiga ham, eshituvchiga ham ko'p naf yetar. Ammo bilinaturg'on, biroq aytilmayturg'on undoq so'zdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga ma'lum bo'lur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang uni aytmoq besharmlikdur. Chunki aytsang ul muhtashamning qahri yo u do'stning ozori senda hosil bo'lur, yoxud o'z boshingga ulug' sho'rish va g'ovg'o paydo qilursen. Shul vajdin ham bul so'z bilinaturg'on, ammo aytilmayturg'on so'zdzur. Bu so'zlarning yaxshirog'i ham bilinaturg'on va ham aytilaturg'on so'zdzur.

Bu to'rt nav so'zning ikki yuzi bordir. Biri xo'b va biri zishi. Har so'zni xaloyiqqa zohir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul bo'lsin va xaloyiq sening so'z bila baland martabaga egalig'ingni bilsunlar. Nedinkim kishining martabasini so'z bilan bilurlar, ammo so'zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli o'z so'zining ostida pinhondur, ya'ni bir so'zni bir iborat bila aytsa bo'lur, eshitg'on kishining esa ko'ngli undan tira (qorong'u) bo'lg'ay va yana o'shal so'zni bir iborat bila aytsa bo'lurkim, eshitg'on kishining joni undin rahatda bo'lg'ay.

Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang yuzi bila degil, to' suxango'y bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang qushga o'xsharsanki, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas.

Suxango'y shu kishi bo'lg'ayki, ul har so'zni desa, xalqqa ma'qul bo'lg'ay va xalq ham har so'z desa unga ma'qul bo'lg'ay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirgay, yo'q ersa ul inson suratida mavjud bo'lg'on bir hayvondur.

So'zni bag'oyat ulug' bilg'il, so'z osmondin kelmas va ul har narsa emasdur. Qay bir so'zki bilsang joyini o'tkarmay aytg'il, vaqtini zoe qilmag'il, yo'q ersa donishg'a sitam qilg'on bo'lg'aysan. Har so'z desang rost deg'il va be'manilikni da'vo qilg'uvchi bo'lmag'il.

Bilmag'on ilmdin dam urmag'il va undin non talab qilmag'il. Harna matlubing bo'lsa, bilg'on ilm va hunardin hosil bo'lur. Bilmag'on hunar da'vosidin hech narsa hosil bo'lmas, faqat behuda zahmat chekarsan

Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrat (haddan oshish) qilmag'il va ifrotni shumlig' deb bilmag'il. Har ishda miyona (o'rtacha) bo'lg'il, so'z aytmoqda va ish qilmoqda... sangin (og'ir) bo'lg'il. Rozingni (siringni) o'zingdan o'zga kishiga aytmag'il, agar aysang so'ngra uni roz demag'il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog'iga so'z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so'z garchand yaxshi so'z bo'lsa ham, tashqarisindan uni yomon so'z deb gumon qiladilar va ko'p odamlar bir-birlaridan dargumon bo'ladilar. Gar so'z demoqchi bo'lsang, shunday so'z degilki, so'zingning rostlig'iga guvohlik bersinlar. Agar o'zingni zo'rlik bila aybdor qilmoq tilamasang, biror narsaga guvoh bo'lmag'il va agar guvoh bo'lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz (saqlanish, ehtiyotlanish) bo'lg'il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag'il.

Har so'zni andisha bila boshlag'il, toki aytg'on so'zingdin pushaymon bo'lmag'aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so'zni eshitishdan diltang bo'lmag'il. Ul so'z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasun, uni eshitgil, to yuzingga so'z eshigi beklanmasun va foydasi favt (yo'qotish, o'lim) bo'lmasin.

Sovuq so'zlik bo'lmag'il. Sovuq so'z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo'lur.

Agar har qancha dono bo'lsang ham o'zingni nodon tutg'il, toki senga hunar o'rgatish eshigi hamisha ochiq bo'lg'ay. Gar so'zni va hunarni yaxshi bilsang ham hech bir so'zni sindirmag'il, to'g'ri ta'rif qilg'il va uni bir rangda aytg'il: xosga xos so'z, omiyga omiy so'z degil, toki u hikmatga muvofiq bo'lsun va eshitg'on kishiga og'ir kemasin, yo'qsa so'zingni dalil va hujjat bila ham eshitmag'aylar. Undin so'ng ularning rizosiga qarab so'zlag'il, to salomat bo'lg'aysan.

Ey farzand, agar har nechakim suxondin bo'lsang, o'zingni bilg'ondin kamroq tutg'il to so'zlash vaqtida nodon va beburd bo'lib qolmag'aysan. Ko'p bilib, oz so'zlag'il va kam bilib ko'p so'z demag'il. Nima uchunki aqlsiz shundog' kishi bo'ladi — u ko'p so'zlar. Deb durlarki xomushliq salomatlik sababidir, chunki ko'p so'zlaguchi oqil kishi bo'lsa ham, avom uni aqlsiz derlar. Aqlsiz kishi xomush bo'lsa, uni oqil hisoblaydilar. Har necha pok, porso (xudojo'y), ravish (yo'l, yo'sin, qoida) bo'lsang ham o'zingni ta'rif qilmag'ilki, har kishi sening guvohlig'ingni eshitmas. Qo'shish qilkim, xaloyiq seni ta'rif qilsunlar va shundoq so'z degilkim, u ishga yarasun, bekor va zoe ketmasun.

Ey farzand, demak, volg'on va bexudo so'z aytmoq, devonlikning bir qismidir. Har kishiga so'z aytur bo'lsang qarag'il, ul sening so'zingga xaridormu yoki xaridor emasmu? Agarda uni so'zingga xaridor topsang, unga so'zingni sotgil. Yo'q ersa, ul so'zni qo'yib, shundoq so'z degilkim, unga xush kelsin va sening so'zingga xaridor bo'lsin. Lekin inson bila inson bo'lg'il, odamiy bila odam bo'lg'il, nedikim inson boshqa, odamiy boshqadir.

Ey farzand, toki qila olsang, so'z eshitmakdin qochmag'ilkim, kishi so'z eshitmak bila suxango'y hosil qilur. Avvalo buni shundoq dalillash mumkin, agar o'g'lon onadan tug'lsa, unga yerning ostidan bir joy qilib sut berib, ul joyda parvarish qilsalar, onasi va doyasi unga gapirmaslar, u o'g'lon hech kishining so'zin eshitmasa, ulug' bo'lgonda lol (soqov) bo'lur. Ko'rmasmusankim, barcha lollar kar bo'lurlar".

Kaykovusning «Qobusnoma» asari hayotimizda yashashimiz uchun qayerda, qachon, qanday holatda muomala-munosabatga undaydi. Hatto bugunning odamlar o'rtasidagi muomala-saboqlariga o'rgatadigan kitobi, deb ko'pchilik amerikalik sotsiolog Deyl Karneygining kitobini misol keltiradilar. To'g'ri, unda g'arbcha muomala keng o'rin olgan, Kaykovusning «Qobusnoma»si esa sharq axloqi yo'nalishida bo'lib, ham foniyl dunyo, ham boqiy dunyo saboqlaridan ta'lim berishi bilan qimmatlidir. Shu ma'noda «Qobusnoma» bebaho kitob bo'lib qolaveradi. Ayniqsa, notiqlik bobida undan ko'p foydalanish mumkin.

Mavzuni «Qobusnoma»dagi ibratli fikr bilan yakunlamoqchimiz: "...Nutqni juda yaxshi va san'atkorona o'rganib ol, doimo gapga chechan bo'lishga harakat qil... Nutqi shirin kishining mehriban kishilari ham ko'p bo'ladi".

Alisher Navoiy notiqlik haqida

O'zbek xalqining buyuk mutafakkiri, insonparvar shoiri Alisher Navoiy o'z ijodini hamisha ijtimoiy faoliyat bilan birga qo'shib olib bordi. Alisher Navoiy o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining asoschisi bo'lish bilan birga barcha turkiy xalqlar adabiyoti va adabiy tili rivojiga ulkan hissa qo'shganligi shubhasizdir. Navoiy turkiy tilda go'zal nutq tuzish va bu tilda ajoyib o'lmas asarlar yozish mumkinligini ham ilmiy, ham amaliy jihatdan isbotladi. Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn", "Mahbub ul-qulub", "Nazmul-javohir" va boshqa qator asarlari o'zbek tilida nutq tuzishning go'zal namunalari bo'lish bilan birga, tilning yuksalishiga ham katta xissa qo'shdi.

Bizning ota-bobolarimiz qadimdan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr-oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma'danu boyliklardan, duru gavharlardan ustun qo'yib kelishgan. Alisher Navoiyning:

Odami ersang, demagil odami,

Onikim yo'q, xalq g'amidin g'ami, — misralari ham bu fikrimizning dalili sanaladi.

Hazrat Alisher Navoiy Husayn Boyqaroni "Sohibqiron" deb ulug'lagan bo'lsalar, Husayn Boyqaro ham Alisher Navoiyning turkiy tilda bitilgan "Xamsa"sini o'qigach, "So'z sohibqironi" deb ataydi va Navoiyga bag'ishlangan risolasida buni qayd etadi:

Erur so'z mulkining qahramoni,

Erur gar chin desang sohibqironi.

Navoiy so'z qadrini benihoya ulug'lagan va uning qudratini o'z davridayoq, hayotlik chog'idayoq sinab ko'rgan ulug' siymo edi. Shu bois ham hazrat Navoiy yozadilar:

So'zdirki, nishon berur o'likka jondin,

So'zdirki, berar jonga xabar jonondin.

Insonni so'z ayladi judo hayvondin,

Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin.

Demak, odamning, tirikligidan nishona ham so'z, oshiq-ma'shuqlar qalbidagi ishq-muhabbat tuyg'ularini tarannum etuvchi ham so'z, hayvonat olamidan odamni ajratib turuvchi ham so'z — ekanligini uqtirarkan, undan-da go'zal narsa yo'qligiga ishontiradi. Navoiy so'z gavharini, uning qadr-qimmatini va

go'zalligini, inson ruhida jon kabi muhimligini ta'kidlaydi. Ulug' Navoiyning "Ey so'z, ne balo ajib guharsen, Gavhar neki, bahri mavjarsen, Derlar seni, dur, savob emas, bu, Sen javharu ruhu dur quruq suv" kabi so'z sha'niga aytgan gaplarini, "Muhokamatul-lug'atayn" asarida tilimiz boyligini namoyish etganini, "Majolis un-nafois" asarida so'zdan unumli foydalanish mahorati haqidagi fikrlarini ko'z oldimizga keltiraylik.

So'zning, notiqlikning qudrati beqiyos ekanligi haqida zamondoshimiz, O'zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov Alisher Navoiy ijodi misolida shunday xulosaga keladi:

Temur tig'i etmagan joyni
Qalam bilan oldi, Alisher.

Taniqli olim Nusratilla Jumayevning ("Istiqlol va ona tilimiz" "Sharq" nashriyoti, 1998-yil, 46–47-betlar) fikrlarini keltiramiz:
"Alisher Navoyining:

Olibmen taxti farmonimga oson
Cherik chekmay Xitoydan to Xuroson, —

degan so'zlarida ham shunday hikmat bor. Cherik — bu lashkar. Shoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha bo'lgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib so'zlamoqda. Ma'lumki, Alisher Navoyining ta'sir doirasi va darajasi har qanday sarkardadan ham ustun bo'lgan. Nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri a'zam darajasiga ko'targan edi.

Bobokalonimiz hazrat Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, notiqlik san'ati haqidagi fikrlari aynan haqiqatligiga shubha bo'lishi mumkin emas.

Misollarga murojaat qilaylik:

✓ Yaxshi so'zlay olish (nutq) — san'atdir, noyob hunardir. Uni egallashga intilgan:

Erkin so'z hunar, enchidin bo'z hunar.

("Mahbub ul-qulub" dan)

Insonning odob-axloqini belgilaydigan omillardan biri uning so'zi, nutqidir:

Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshilig'i so'z bila.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

So'z zohir etar zamir ishi ko'prigidin,
Til muxbir erur ko'ngil pinhon emgagidin,
Fahm ayla kishi holini so'z demagidin,
Kim berdi xabar hadisi ko'nglidagidin.

(“Nazmul-javohir” dan)

Kishining so'zi(nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:

Odamki demak birla kiromiydiru bas,
So'z durri ishining intizomiduru bas,
Sihat onchaki, ahli aql komiduru bas.
Aqliga dalil aning kalomiduru bas.

(“Nazmul-javohir” dan)

So'zlaganda diling bilan tiling bir bo'lsin, chunki dildagi tilga chiqadi:

Haq seni sevgay el bila bo'lsang,
Tilu ko'nglingni bir qilib birro'y,
Nuqta sursang shukuftau xandon,
Zist qilsang, kushodou xushro'y.

(“Arbain” dan)

Demonkim ko'ngli poku ham ko'zi pok,
Tili poku so'zi poku o'zi pok.

(“Xamsa” dan)

Tilki fasih va dildazir bo'lg'ay — xo'broq bo'lg'ay,
agar kungul bila bir bo'lg'ay.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

So'zlaganda o'ylab so'zla, tushunib bilib gapir:

So'zni ko'nglungda pishqarmaguncha tilga kelturma,
Harnakim ko'nglungda bo'lsa til surma.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

Xushmuomala, shirin soʻz boʻl. Tiling bilan kishilarga ozor berma:

Har kimki chuchuk soʻz elga izhor aylar,
Har neki agʻyor durur yor aylar,
Soʻz qattigʻi el kunguliga ozor aylar,
Yumshogʻi koʻngullarni giriftor aylar.

(“Nazmul-javohir” dan)

Tilni, soʻzni qadrla, uni hurmat qil:

Donau dur soʻzini afsona bil,
Soʻzni jahon bahrida durdona bil.

(“Xamsa” dan)

Oz gapirmoq — hikmatga sabab; oz yemoq — sogʻlikka sabab.
Ogʻziga kelganini demoq — nodonning ishi va oldiga kelganni yemoq — hayvonning ishi.

Koʻp demak birla boʻlmagil nodon,
Koʻp emak birla boʻlmagil hayvon.

(“Mahbub ul-qulub”dan)

Chin, toʻgʻri soʻzla, nutqingda halol boʻl. Yolgʻon soʻz baxtsizlik keltiradi. Chin soʻz moʻtabar, yaxshi soʻz muxtasar...

(“Mahbub ul-qulub”dan)

Yaxshi, ezgu soʻz (nutq) kishiga obroʻ, baxt keltiradi. Ezgu soʻzli boʻl:

Kim istasa mazhari karomat boʻlmoq,
Har navʼ ishda istiqomat boʻlmoq,
Soʻzdir anga mujibi gʻaromat boʻlmoq,
Til zabtidadur anga salomat boʻlmoq.

(“Nazmul javohir”dan)

Tilingni tiy. Koʻp soʻz, ezma va vaysaqi boʻlma. Bu zararlidir. Befoyda soʻzni koʻp aytma va foydaligʻ soʻzni koʻp eshiturdin qaytma. Oz degan oz yanchilur, oz yegan oz yiqilur.

(“Mahbub ul-qulub”dan)

Til ildamidin bo'lur g'aromat hosil,
Yuz nav' nadomatu malomat hosil,
Oz so'zlagandin istiqomat hosil,
Soqitligidin vale salomat hosil.

(“Nazmul-javohir” dan)

So'zlaganda sharoitni, suhbatdoshingni hisobga ol, beo'rin so'z
aytma...

(“Mahbub ul-qulub” dan)

Gapirganda qaytariqlardan qoch, chunki ular fikrning ta'sirini
susaytiradi:

Bir deganni ikki demak xush emas,
So'z chu takror topti dilkash emas.

(“Xamsa” dan)

Til — shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir.
Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa — tilning ofatidir.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

Til shirinligi — ko'ngilga yoqimlidir,
Muloyimligi esa — foydali. Chuchuk til
Achchiqqa aylansa ko'pchilikka zarari tegadi,
Qanddan may tayyorlansa xarom bo'ladi.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

Muloyim so'z — vahshiylarni ulfatga aylantiradi; sehrgar —
ohang bilan afsun o'qib, ilonni inidan chiqaradi.

Bayt:

Husn-jamoli yo'q odam shirin so'z bo'lsa,
Go'zal va shirin so'zi bilan barchani qo'lga oladi.

(“Mahbub ul-qulub” dan)

Demak, shirinsuhanlik, chiroyli gapirishga intilish, notiqlik
qadimiy tarixga ega ekan, bizning ham ajdodlarimiz intilgan

qoidalarga amal qilishimiz lozim bo'ladi. Alisher Navoiyga qadar va unga zamondosh bo'lgan allomalarimiz asarlarlarida va o'git-nasihatlarida inson uchun manaviy zebu ziynat bo'lgan shirin muomala, chiroyli va muloyim so'zlash, notiqlik san'atini egallashga chaqiriq. da'vat tarix o'zanidan bizgacha kelib bog'lanadi. Bu san'atni egallash uchun har bir kishi chidam va iroda bilan harakat qilishi zarur.

Alisher Navoiy hazratlari "Mahbub ul-qulub" asarining birinchi qism 21-bandida "Nasihatgo'y va va'zxonlar to'g'risida" shunday yozadilar:

"Voiz haq so'zini targ'ib qilishi, payg'ambar so'zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uning o'zi Haq va payg'ambar yo'lga kirishi, so'ngra esa nasihat bilan elni ham shu yo'lga solishi lozim. O'zi yurmagan yo'lga elni boshlamoq — musofirni yo'ldan adashtirib, biyobonga tashlamoq va sahroda uni yo'qotmoqdir. O'zi mastning elni hushyorlikka chaqirishi — uyquchi kishining odamlarni bedorlikka da'vat etganiga o'xshash bir narsadir.

Uyqusida so'zlagan kasal odamdir,
Unga quloq osgan esa tentakdir.

Va'z murshidlar — pirlar hushyor kishilarning ishidir va ularning nasihatini qabul etgan maqbul kishidir. Avvalo, uning o'zi bir yo'lga tushib olgan bo'lishi, keyin esa boshqa odamlarni o'sha tomon boshlab borishi kerak. Yo'lga bilmay kirgan yo'qoladi va maqsadidan boshqa yerga yetadi.

⌋ Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin; to'la kirgan odam esa yengil tortib chiqsin, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish ko'ruvchi bo'lsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor bo'ladi.

Agar u boshqalarga buyursa-yu, o'zi qilmasa, uning so'zlari hech kimga ta'sir etmaydi va foyda keltirmaydi. O'z yordamchilari orqali nasihat qiluvchi voiz — o'zi qolib, shogirdini kuylatuvchi qo'shiqchidir.

Alisher Navoiy ijodini dengizga qiyos qilish mumkin. Unda duru gavharlar behisob, biz ulug' mutafakkirlarning so'zga, nutqqa va notiqlik san'atiga qaratilgan fikrlarini yortishga harakat qildik. Bu hali hammasi emas. Mazkur mavzu katta ilmiy ishlarga manba,

material berishiga aminmiz. Navoiydek ulug' alloma so'z qudratiga shunchalik e'tiborlarini qaratgan ekan, bizning burchimiz uning fikrlarini o'qimoq va uqimoqdan iborat bo'lib qolmasdan, balki qo'limizdan kelgancha unga amal qilish ham ekanligini esdan chiqarmaylik.

Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy nutq mahorati

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari badiiy nutqning go'zal namunasi. Bobur o'zi hammabop yozishi bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, o'z o'g'li Humoyunga yozgan bir xatida birovga yuboriladigan maktubni muallifning o'zi bir necha bor o'qib ko'rishi lozimligi, uning ravonligiga, so'zlarning ko'zda tutilgan ma'noni to'g'ri aks ettirayotganligiga ishonch hosil qilishi, shundan so'nggina uni jo'natish mumkinligini ta'kidlaydi. So'zlarning xato yozilishi aytilmoqchi bo'lgan fikrni xiralashtiradi, o'quvchini qiynaydi: "...yana men degandek, bu xatlaringni bitibsen va o'qimaysen, ne uchunkim, agar o'qur xayol qilsang edi, o'qiyolmas eding. O'qiyolmagandan so'ng, albatta tag'yir bo'lur eding. Xatingni xud tashvish bila o'qisa bo'ladur, vale asru mug'laqdur. Nasri muammoni hech kishi ko'rgan emas. Imlong yomon emas. Agarchi xili rost emas, iltifotni to bila bitibsen. Qulunjni yo bilan bitibsen. Xatoingni xud har tavr qilib o'qisa bo'ladur, vale bu mutloq alfozingdin maqsud tamon mafhum bo'lmaydur. G'olibo xat biturda kohilliging ushbu jihattindur. Takalluf qilmay deysan, u jihattin mutloq bo'ladur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qig'uvchiga" ("Boburnoma" T., "Fan", 1960, 421-bet).

Bobur hayoti va sulolasini chuqur o'rgangan va romanlar yozgan taniqli yozuvchi Pirimqul Qodirovning ("Til va El", T., G'ulom nomidagi NMIU, 2005-y.) yozishicha: "Bobur Mirzo so'z bilan jonli tasvir yaratish mahoratini mukammal egallagan adib edi. Buni o'zi ham sezardi. Shuning uchun umrining oxirida o'g'li Humoyunga "Boburnoma"ni tugallab taqdim etganda unga bir ruboiy ilova qiladi:

“Bu olam aro ajib alamlar koʻrdim,
Olam elidin turfa sitamlar koʻrdim.
Har kim bu vaqoyiʼni oʻqir, bilgaykim,
Ne ranju, ne mashaqqatu, ne gʻamlar koʻrdim”.

“Voqeʼ” – “Boburnoma”ning dastlabki nomi edi. Bobur oʻz zamonida boshdan kechirgan barcha koʻrguliklarni haqqoniy tasvirlashga intilganining sababi bu ruboiyda aniq koʻrsatilgan. Uning eng zoʻr istagi: “Voqeʼ”ni oʻqiganlar haqiqatni bilsinlar, u qilgan xatolarni takrorlamasinlar.

“Boburnoma” ham “Temur tuzuklari” kabi avlodlarga ulkan hayotiy tajriba, saboq va qisman vasiyat tarzida yozilgan edi.

Adibning Hindistonda tartib bergan soʻnggi devonida uning dasxati saqlanib qolgan. Bu dasxat bilan ikki satr sheʼr yozilgan:

Har vaqtgi koʻrgaysen mening soʻzimni,
Soʻzumni oʻqib sogʻingaysan oʻzumni.

Ushbu satrlar bitilgan sahifa chetiga Bobur Mirzoning chevarasi Shohjahon tomonidan quyidagi sharh bitilgan:

“Ushbu turkiy bayt jannatmakon Hazrat Bobur podshohning oʻz qoʻllari bilan bitilgan dastxatdir.

Shohjahon binni Jahongir, binni Akbar, binni Humoyun, binni Bobur Podshohi” (S. Azimjonova “Boburning hind devoni”, 1966-y., 38-bet).

Bu noyob sahifada biz ham Bobur Mirzoning, ham Shohjahonning dastxatlarini koʻramiz. Eng muhimi va bizning mavzuimizga bevosita aloqador tomoni shundaki, Bobur Mirzo soʻz orqali odamning oʻzini koʻrish mumkin, deb hisoblagan “Har vaqtgi koʻrgaysen mening soʻzimni” degan satrda soʻz koʻrinadigan bir mavjudot sifatida baholanadi.

Albatta, soʻzning shakli faqat qogʻozda koʻrinadi, ammo soʻzning ichki mazmunida surati chizilgan tasvir ham bor. Bu tasvirda Boburning hayoti, boshidan kechirganlari, uning tilida aks etgan didi, feʼl-atvori, ichki kechinmalari — hammasi mavjud. Bobur shuni hisobga olib, “Soʻzimni oʻqiganda oʻzimni koʻrganday boʻlasen” (“Sogʻingaysen oʻzimni”) deydi.

Badiiy tilga bunday tirik jon ato qilishga faqat daho darajasidagi realist adiblarga muvassar boʻladilar. Ajoyibi shundaki,

“Boburnoma” memuar asar sifatida Bobur she’riyatning hayotiy asoslarini ochib beradi va shu bilan ularning ta’sir kuchini oshiradi. Boburning she’riy asarlari esa uning nasriy asarida aytilmagan ichki kechinmalari va qalb tug‘yonlarini she’riyat vositalari bilan yanada ta’sirliroq qilib ifoda etadi.

“Boburnoma”da 1506–1507-yil voqealari orasida qish kunida Hirotdan Qobulga qorli dovondan oshib o’tib borish mashaqqati tasvirlanadi. Bir hafta davomida qor tepib yo‘l ochib boradilar. Qor ko‘krakka uradi. Otlar yurolmaydi. Dovon tepasida qor bo‘roni kuchayib ketadi. Sovuq behad qattiq. Ba’zi bek va navkarlarning qo‘l-oyog‘ini sovuq uradi. Boburni tor bir tog‘ kamarida panalashga undaydilar. “Ko‘ngulga kechdikim, barcha el qorda va chopqunda, men issiq uyda istirohat bila... Muruvattin yiroq va hamjihatlikdin qiroq ishdur. Men ham har tashvish va mashaqqat bo‘lsa ko‘rayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin... Xuftongacha qor oncha chopqilab yog‘diki, boshimga va quloqlarimning ustiga to‘rt ellik qor bor edi... O‘sha kecha qulog‘imga sovuq ta’sir qildi” (“Boburnoma”, 256–258-betlar).

“Andoqekim, borchaga o‘lim xavfi bo‘ldi”, deydi Bobur dovon ustidagi xatarli ahvolni yakunlab. Yana shu og‘ir vaziyatda u she’riyatdan madad oladi. Eng yetuk g‘azallaridan birining matla’i o‘sha mashaqqatli damlarda topiladi. Bu haqda muallif o‘zi shunday guvohlik beradi:

“Muddatul umr (butun umr davomida) muncha mashaqqat kamroq tortilib edi. Bu matla’ o‘sha fursatda aytildi:

Charxning men ko‘rmagan jabru jafosi qoldimu,
Xasta ko‘nglim chekmagan dardu balosi qoldimu?”

Dovonga ko‘tarilishda eng pahlavon yigitlar qatori bir hafta qor tepib mashaqqat chekkani — bir mardlik. Eldan ajragisi kelmay xatarli joyda qolgani yana bir mardlik. O‘shanda Boburning qulog‘iga sovuq yomon ta’sir qiladi. Buning asorati Hindistonga borganda ham bilinadi. Issiq mamlakatda ham quloq og‘rig‘idan qiynalغانlarini, simob qo‘shilgan dorilardan iste’mol qilganini oradan yigirma yil o‘tgach, 1628-yil voqealarida yozadi. Simob esa quloq orqali asab tizimiga salbiy ta’sir qilishini u davrdagi tabiblar bilmagan bo‘lishlari mumkin. Umrining oxirida Boburni

ko'p qiynagan uyqusizliklarga shu quloq og'rig'ini davolash uchun iste'mol qilingan simob sabab bo'lgan bo'lishi mumkin.

Dovon ustida topilgan she'riy baytga qaytaylik. Bu bayt Bobur qalbining tug'yoni. "Charxning men ko'rmagan jabru jafosi qoldimu?" degan nido Yaratganga rahm-shafqat so'rab qilingan murojaatdek tuyuldi. Bu bayt o'lim bilan yuzma-yuz turgan odam tomonidan aytilayotgan nasr bilan yozilgan tasvirda yaqqol ko'rsatilganligi uchun Bobur qalbining o'sha paytdagi nidosi bizni larzaga soladi.

G'azalning oxirgi bayti — maqtasi yanada kuchli taassurotlar uyg'otadi:

Ey, ko'ngil, gar Bobur ul olamni istar, qilma ayb,
Tengri uchun de bu olamning safosi qoldimu?

"Boburnoma"da tasvirlangan o'ta dramatik voqealar, ulug' bir iste'dod o'z vatanidan judo bo'lib, o'zga yurtlarga ketishi, atrofidagi odamlarning xoinliklari va boshqa ming xil salbiy hodisalar bu mard siymoni ham jonidan to'ydirgan paytlar bo'lganligi, so'nggi baytda yaqqol sezilib turadi.

Ayni paytda, Boburning azob-uqubatga to'la foniy olamdan ko'ra "ul olamni", ya'ni boqiy dunyoni afzal ko'rishi tasavvuf ta'limotiga ham mos keladi.

Ko'pgina adabiyotshunoslar Bobur she'riyatida ruboiy janrini ustun qo'yadilar. Oybek domla Boburni turkiy ruboiyning Umar Xayyomi deb ataganini ko'pchilikka ma'lum.

Chindan ham, Bobur ruboiylaridagi mazmun va shakl mukammalligi: falsafiy fikr teranligi va badiiy til go'zalligi Umar Xayyomning ruboiylari bilan bimalol musobaqa qila oladi.

Ko'ngli tilagan murodiga etsa kishi,
Yo barcha murodlarni tark etsa kishi.
Gar bu ikkisi muyassar o'lmasa olamda,
Boshini olib bir sorig'a ketsa kishi.

Qatrada quyosh aks etganidek, bu to'rt satrda "Hind sorig'a bosh olib ketgan" Boburning o'z taqdiri aks etib turadi. To'rttagina satrda ulug' bir shaxs taqdirini bo'rttirib ko'rsata olish, yana bu tasvirni mardona ruh va teran bir falsafiy fikrga yo'g'irib, uning

ta'sir kuchini oshirish daho darajasidagi shoirgagina nasib etadigan ijodiy kashfiyotdir.

Bu ruboiyda birorta ortiqcha soʻz ham, harf ham yoʻq. Nafaqat soʻzlar va iboralar, balki alohida harflar va tovushlar she'riy vazn, turoq va qofiyalarga shunday mahorat bilan joylashtirilganki, birotasining oʻrnini almashtirib boʻlmaydi. Masalan, "Boburnoma"ning koʻp joylarida "bo'ldi" yoki "bo'lmadi" soʻzlari uchraydi. Ammo yuqoridagi toʻrtlikda "muyassar o'lmasa" iborasidagi soʻz "bo'lmasa" shaklida emas "b" tushirib qoldirilib, "o'lmasa" shaklida ishlatiladi. Chunki "b" qo'shilsa, aruzning nozik ohangi xiyol buzilishi mumkin edi. Yoki harakat yoʻnalishini bildiradigan "borgan sari" degan adabiy tilimizda qabul qilingan iborani oling. Agar ruboiydagi "sorig'a" soʻzi oʻrniga "sarig'a" soʻzi ishlatilsa edi, aruz vaznning qoidasi buzilgan boʻlardi. Chunki "sari"da "a" qisqa talaffuz etiladi. "Sorig'a" degandagi "o" esa uzun talaffuz etishga imkon beradi, shu tufayli aruz vazniga yaxshi tushadi. "G" oʻrniga andijoncha sheva bilan "G'" deb aytish ham she'ning mardona ohang bilan jaranglashiga xizmat qiladi.

Boburning kuyga solib aytiladigan gʻazallari orasida eng mashhuri "Yaxshilik" gʻazali ekanligi bejiz emas. Bu yerda asrlar davomida eskirmaydigan umrboqiy hayot falsafasi nihoyatda yuksak san'atkorlik bilan ochib berilgandir. "Ahli jahon yomonliq qilsa ham, sen unga o'xshama, undan yaxshi bo'l" degan fikr beshinchi baytda o'zining teran falsafiy ifodasini topadi:

Bori elga yaxshilik qilg'ilki, mundin yashxi yo'q,
Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilik.

Gʻazalning xulosaviy bayti kishini chuqur oʻyga toldiradi:

Yaxshilik ahli jahondan istama Bobur kibi
Kim ko'ribdi, ey ko'ngil, ahli jahondin yaxshilik.

"Jahonda yaxshilik istamaydigan odam yoʻq. Nega Boburga o'xshab yaxshilik istamaslik kerak?" Mana shu yerda yana tasavvuf falsafasi esga tushadi. Tasavvuf doim beg'araz yaxshilik qilishga undaydi. Yaxshilik qilib qo'yib, unga javoban yaxshilik kutish tasavvuf nazariyasi bo'yicha ta'magirlik hisoblanadi. Demak, Boburning ushbu gʻazali chin musulmonlarcha beg'araz yaxshilik qilishga undaydi.

Ayni vaqtda, “Kim ko‘ribdi, ey ko‘ngil, ahli jahondin yaxshilik” degan satr g‘azal xulosasida takrorlanishi Boburning ilk g‘azalida shakllana boshlagan e‘tiqodiga mos keladi. “Jonimdin o‘zga yori vafodor topmadim. Bobur o‘zingni o‘rgatako‘r, yorsizki, men istab jahonni. Shuncha qilib, yor topmadim” degan falsafiy xulosa umr bo‘yi Boburning esidan chiqmaydi. Chunki u o‘z davridan juda oldinga ketgan, o‘z muhitidan beqiyos darajada baland turgan siymo ekanligini ich-ichidan his qiladi. Shu sababli, najotni faqat tashqaridan kutmasdan, o‘z kuchiga ham ishonishni, xudo bergan ulkan iste‘dodga suyanib yashashni doimiy e‘tiqodga aylantiradi. Bu e‘tiqod uning ijodini yangi bir yuksaklikka ko‘targan eng zo‘r omillardan biriga aylanadi.

Javoharla‘l Neru “Bobur — dilbar shaxs. Uyg‘onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor siymo bo‘lgan” (Javoharla‘l Neru. “Hindistonning kashf etilishi”, 1955-y. M. 272-bet) degan dono fikrni jahonda birinchi bo‘lib aytgan. Bu fikrning yangiligi shundaki, 1950-yillarda Uyg‘onish tushunchasi hali Sharqdan chiqqan buyuk siymolarga nisbatan tadbiq etilmas edi.

“Boburnoma”ni ingliz tiliga tarjima qilgan V. Erskin yozadi: “Bobur siymosining mislsiz belgisi — uning tabiiyligi, hayotiy va samimiyligidir. Osiyo tojdorlari orasida Bobur singari daho darajasidagi iste‘dodli kishilar kamdan-kam uchraydi”, (“Boburnoma”ning inglizcha nashri, 1921-yil, 8-bet).

Bu yuksak baholarning hammasi asosli. Faqat bitta qo‘shimcha fikr bor. Bobur singari daho faqat Osiyo hukmdorlari orasida emas. Yevropa, balki butun jahon tojdorlari orasida yana necha marta paydo bo‘lganiykin? Masalan, Angliyaning o‘zida Bobur kabi faqat toju taxtinigina emas, jonini ham suyukli o‘g‘liga baxshida qilgan qirol bo‘lganmikin? Rossiyada, masalan, eng mashhur podsholardan Ulug‘ Pyotr ham, Ivan Grozniy ham toju taxt tufayli o‘z o‘g‘illarini o‘limga mahkum qilganlari tarixdan ma‘lum.

Ehtimol, shu narsalar ham sabab bo‘lib, “Boburnoma”ning rus tiliga qilingan tarjimalaridan uning oxirgi lavhasi — Bobur o‘g‘li Humoyunga o‘z jonini bag‘ishlab, uni bir o‘limdan olib qolganligi qisqarib ketgan. Asarning ruscha tarjimasida bu muhim lavha umuman yo‘q. Nazarimizda, buning sababi ushbu lavha

Bobur Mirzoni boshqa mamlakatlardan o'tgan podsholarga nisbatan juda baland ko'tarib yuborishida bo'lsa kerak.

Sho'ro mafkurasining "podsholar ideallashtirilmasin" degan ko'rsatmasidan kelib chiqib, tarjimonlar tengsiz bir fidoiylik namunasi bo'lgan lavhani tarixiy asardan chiqarib tashlaganlar"¹¹

Ko'rinadiki, nafaqat Boburning badiiy ijodi, hatto hayotining o'ziyoq ulkan saboq daryosi ekanligi sir emas. Boshqacha aytganda, "Bobur shoh va shoir sifatida qanday uyg'unlashgan bo'lsa, uning ijod sarchashmasi bilan tashvishlarga to'la hayoti ham bir-biriga monand, chirmashib ketgan. Ularni ayricha tasavvur etish aslo mumkin emas. Boburning badiiy notiqlik mahorati uning asarlarida shundaygina "mana men" deb ko'rinib turadi. Uni faqat o'qib his etish mumkin.

¹¹ Pirmqul Qodirov. Til va El., T., G'. G'ulom nomidagi NMIU, 2005-y. 184-191-betlar.

III bo'lim. NOTIQLIK SAN'ATINING ASOSIY KO'RINISHLARI

Jamiyatda turli kasb egalari hamkorlikda ish olib borayotgani va ularning o'zaro bir-birlari bilan chambarchas bog'liq ekanligi taraqqiyotimizni ta'minlaydigan omillardan sanaladi. Shunga ko'ra turli soha va kasb egalari va guruhlariga qarab ularga mo'ljallab tuzilishi lozim bo'lgan nutq ham turlicha ko'rinishga ega bo'ladi. Shu bois notiqlik san'atida notiqlikning bir necha turlari mavjud. Jumladan: ijtimoiy-siyosiy notiqlik, bunga davlat va jamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan yig'inlarda, majlislarda o'qiladigan ma'ruzalar kiradi. Akademik notiqlik, bu barcha turdagi ilmiy konferensiyalardagi, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyasi himoyalardagi ma'ruzalar, bakalavr talabalari uchun bitiruv malakaviy ish hamda magistr talabalari uchun magistrlik dissertatsiyalari yuzasidan qilinadigan ma'ruza (axborot)larni qamrab oladi. Auditoriya notiqligi esa — universitet, institut, kollej talabalari hamda litsey va maktab o'quvchilari uchun dars-ma'ruzalarini o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy-maishiy notiqlik — bunga turli tadbir va yig'inlarda, yubiley tantanalarida so'zlanadigan qisqa va lo'nda nutq yoki suxan so'zlar kiradi. Soha notiqligi (kino, teatr aktyorlari, konsert boshlovchilari yoki konsertni olib boruvchi aktyorlar nutqi) — bu og'zaki notiqlikning alohida turi hisoblanib, tinglovchi tomoshabinlar uchun umumtushunarli bo'lgan adabiy tilda, chiroyli talaffuz orqali amalga oshiriladigan nutqdir. U yana boshqa nutqlardan dialogik xarakteri bilan ham farqlanadi. Teleradio jurnalistlari notiqligi — bunda ko'rsatuv yoki eshittirish olib borayotgan jurnalist adabiy tilda omma uchun tushunarli bo'lgan zaylda nutq so'zlashi, so'zlarni aniq va ravshan ohang bilan talaffuz etishi muhim. Shuningdek, fakt va voqealarni bayon etishda, o'z nutqida qaytariqlarga yo'l qo'ymasligi uchun oldidagi matndan foydalanishi yoki uni mukammal o'zlashtirgan bo'lishi lozim. Diniy va'xonlik (notiqlik) — bunga nomoz jumada, amri ma'ruflarda

imom tomonidan qilinadigan ma'ruzalar kiradi. To'y, "o'rtakash"lari notiqliği — bu holatda "o'rtakash"ning notiqliği uning bilim saviyasi bilan bog'liq. Ba'zilarining gaplari tutuqsiz, ba'zilar ma'noli notqlik bilan to'yni boshqaradi. Ular orasida bilimsizlari bo'lsa notiqliği ham bachkanalashib boraveradi. Ular so'zlarining ohangi bilan, baland ovozi bilan to'y yig'inni boshqaradi. Bunday no'noq o'rtakashlarni notiq deyish qiyin. Ko'pincha obro'li to'ylarni aktyorlar boshqarmoqda. Ularning nutqida ham "o'rtakash"lar notiqliğini kuzatish mumkin.

Bularga qo'shimcha notqlikning yana bir qancha mayda turlariga og'zaki suhbat, bahs-munozara, suhbat-semenar, oilada va do'st tengqurlar o'rtasidagi notqlik ham kiradi.

Notqlik san'atining shakllari ham mavjud bo'lib, bular monologik va dialogik notqlik hisoblanadi. Monologik notqlikka ma'ruza, muzokora kabilar kirs, dialogik notqlik — bahs, munozara, suhbat kabilarni qamrab oladi. Notiq monologik nutqida tayyor matndan foydalanish imkoniyatiga ega. Biroq dialogik notqlik bundan mustasno. Buning ustiga munozara va bahs jarayonida amal qilinishi ko'zim bo'lgan omillarga qa'iy amal qilish talab etiladi. Bular quyidagilar: milliy-madaniy qoidalarga amal qilish, milliy etikaga rioya qilish, raqibining gapini bo'lmaslik, suhbatdoshga hurmat, reglamentga rioya qilish, eng muhimi, sabrli, bardoshli bo'lish, o'zini tuta bilish, tiliga to'g'ri kelgan har bir so'zni aytishdan o'zini tiyish, har bir so'zni o'ylab gapirish, ya'ni "yetti o'lchab, bir kesish", kesganda ham A. Oripov aytganidek:

Mana, o'tib olding asal oyidan,
Endi suv ichgaysan turmush soyidan,
Yetti o'lchab bir kes, yetmish o'lchab kes,
Lekin kes, Yoshulli, aytgan joyidan.

Muzokoralarda yumshoq, shirin muomala va yoqimli so'zlarni qo'llashning muhimligini his etish zarur.

Matn asosida nutq so'zlashning ijobiy va salbiy tomonlari bor. Ijobiy tomon deganda, notiq o'z fikrlarini oldindan o'ylab tayyorlagan matnni asos qilib oladi, fikrlarining mantiqan birligini ta'minlaydi. Fonetik va fikriy xatolarga yo'l qo'ymaydi. Salbiy tomoni esa tinglovchilar nazarida bilimsizday, notqlik san'atini

eplayolmaydiganday ko‘rinadi. Notiq va tinglovchilar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ancha susayadi.

Matnsiz nutq so‘zlash notiqning xotirasi o‘tkirligini, matn mazmunini chuqur o‘zlashtirib olganini ko‘rsatadi. O‘ziga ishongan notiqgina matnsiz nutq so‘zlay oladi. Bu notiqning mazkur san‘atni mukammal egallab olganligidan, bu sohada u erishgan mahoratdan darak beradi.

Shunday qilib, “Notiqlik san‘ati”ni quyidagi ko‘rinishlarga ajratish mumkin:

a) ijtimoiy-siyosiy chiqishlar tili; b) targ‘ibot va tashviqotchilar nutqi; v) akademik nutq; g) suddagi nutq; d) maxsus so‘z ustalarining chiqishlari va boshqalar.

Ijtimoiy-siyosiy mavzulardagi chiqishlarga odatda mas‘ul kishilarning rasmiy nutqlari, hisobotlari kiradi.

Targ‘ibot va tashviqotchilarning chiqishlari odatda ma‘lum bir masalalarni ommaga singdirish, omma ongidagi tushunmovchilik va chalkashliklarga barham berish, ularni to‘g‘ri yo‘lga solish, omma uchun noma‘lum bo‘lgan holatlardan ularni xabardor qilish, ayrim narsa-hodisalar mohiyatini to‘la ochib berish kabi vazifalar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Notiq o‘z nutqining grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzilishi, shu javr adabiy til normasiga mos kelishi, mazmunli hamda sodda, uniq va mantiqli bo‘lishiga jiddiy e‘tibor berishi kerak. Shundagina uning nutqi ommaga tushunarli bo‘ladi, ommaning uning fikri va nulo hazalarini tushunishi oson bo‘ladi. Biroq tushunarlilikning o‘zi hali yetarli emas. Nutq ta’sirchan ham bo‘lishi kerak. Ta’sirchanlikni esa yuqorida sanab o‘tilgan grammatik jihatdan o‘g‘rilik, soddalik, aniqlik, mantiqiylik kabilar ta’minlay olmaydi. Ta’sirchanlikni ta’minlash uchun ulardan tashqari tilning tasviriy vositalarini mukammal bilish va ulardan foydalana olish zarurdir. Tilning tasviriy vositalari hisoblangan metafora, metonimiya, inekdoxa, o‘xshatish, epitet, takror, adabiy ko‘chirmalar va oshqalarning o‘rni beqiyosdir.

Ayniqsa, ohangning roli o‘zgachadir. Quyidagi misollarga e‘tibor eraylik: Odam bo‘l, otang kabi ahmoq bo‘lma — Odam bo‘l otang abi, ahmoq bo‘lma; Bu ahmoq prokurorning gapini qaytarib ‘tiribdimi, hali. Bu, ahmoq, prokurorning gapini qaytarib

o'tiribdimi, hali?; Tramvayga ikki bolali xotin chiqdi — Tramvayga ikki, bolali xotin chiqdi.

Bu gaplarda ohangning o'zgarishi gap mazmunining tamomila o'zgarib ketishiga sabab bo'lgan. Yana bir misol: *Mulla a'lam to'g'ri odam emas — Mulla a'lam, to'g'ri, odam emas.*

Ko'rinadiki, notiq nutqi jarayonida to'xtamlarga, ohangga alohida e'tibor berishi kerak. O'zbek tilida, ma'lumki, mantiqiy urg'uning o'zgarishi ham ma'noga ta'sir qiladi. *Men dorilfununga boraman. — Men dorilfununga boraman. — Men dorilfununga boraman.* Birinchi holatda subyektga, ikkinchi holatda obyektgacha va uchinchi holatda harakatga e'tibor qaratilganligi yaqqol seziladi.

Bulardan tashqari, nutqda ta'sirchanlikni ta'minlash uchun maqollar, matallar, hikmatlar, so'z va iboralar va ayniqsa, frozeologizmlardan keng foydalanish zarur. Yozuvchi A.Qahhor o'z hikoyalarining ko'pchiligida epigraf sifatida maqolla keltirish bilan darhol o'quvchi diqqatini tortadi:

Osmon yiroq — yer qattiq ("Bemor"); *Otning o'limi — imin, bayrami* ("O'g'ri"); *Ola qarg'a qag' etadi, o'z ko'nglini chog' etadi* ("Bashorat") kabilar.

Shuningdek, notiq doimo tejamkorlikka e'tibor berishi, zuru bo'lmagan so'zlarni qo'llamaslikka harakat qilishi, ortiqch takrorlarga berilmasligi kerak. Nutqning cho'zilib ketishi, und takrorlar bo'lishi, zarur bo'lmagan so'zlarning ko'p uchrashi nutqni siyqalashtiradi, uni zerikarli qilib qo'yadi.

Xullas, o'z nutqi uchun zarur bo'lgan eng muhim belgilarga albatta e'tibor berish kerak. Og'zaki yoki yozma, publitsistik yoki badiiy, ijtimoiy-siyosiy yoki boshqa nutqlarning eng muhim belgilari grammatik jihatdan to'g'rilik, adabiy til qoidalariga mos kelish, sodda-ixchamlik, aniqlik, mantiqan to'g'rilik kabilardir. Bular nutqning tushunarligini ta'minlab turadi. Tilning badiiy tasvir vositalari ham nutq uchun eng muhim belgilar bo'lib, ular nutqning ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Buyuk so'z san'atkorlari, notiqlar doimo ana shu belgilarga alohida e'tibor berganlar va bu bilan notiqlik san'ati rivojiga, tilning rivojiga katta hissa qo'shganlar. Notiq til vositalaridan yaxshi foydalanganidagina namunalik nutqqa erisha oladi. Har bir notiq ulardan o'rganishga harakat qilsa, o'z nutqining omma uchun tushunarli va ta'sirchan bo'lishiga erishishi shubhasizdir.

Nutq texnikasi va orfoepiya

Yoqimli va jarangdor ovozga ega notiq o'z tinglovchilarini ovozining shiradorligi bilan ham asir etadi. Bunday muvaffaqiyatga erishish uchun notiq o'z ovozining kuchini, shiradorligini, yoqimlilikini bilishi zurrur. Lozim bo'lganda undan foydalana bilish malakasiga ega bo'lishi kerak. O'z ovozida kamchilik sezgan notiq uni yo'qotishga harakat qiladi. Buning uchun ovozdan foydalanish va uni yaxshilash texnikasi ustida hamma vaqt uzluksiz mashq qilib borishi lozim bo'ladi. Chunki bir-ikki mashq bilan ovozni yaxshilab bo'lmaydi.

Notiqning ovozida quyidagi xususiyatlar bo'lmog'i lozim:

- jarangdorlik (tovushning tozaligi va tembrning yorqinligi);
- keng diapazonlik (ovozning eng pastlikdan eng yuqorigacha bo'lgan darajasi);
- havodorlik (erkin so'zlaganda yaxshi eshitiluvchanlikka ega bo'lishi);
- ixchamlik, harakatchanlik;
- chidamlilik (uzoq ishlash qobiliyatiga ega bo'lish);
- moslashuvchanlik (dinamika, tembr, melodikaning eshritilish sharoitiga moslasha olishi);
- qarshi shovqinlarga nisbatan barqarorlik (xalaqit beruvchi shovqinga qarshi tembr va tessituaraning o'zgarib turishi);
- suggestivlik (ovozning hayajonni ifodalash va bu orqali, qanday so'z aytilayotganidan qat'i nazar, tinglovchining xulqiga ta'sir qilish xususiyati).

Nutq texnikasi deyilganda nutqni tinglovchi yoki o'quvchiga yetkazishda qo'llaniladigan vositalar tushuniladi. Nutq ikki xil ko'rinishda bo'lganidan uning texnikasini ham ikki xil ko'rsatish mumkin: 1. Og'zaki nutq texnikasi. 2. Yozma nutq texnikasi.

Og'zaki nutq texnikasi tovush, bo'g'in, so'zlarni, uning shakllarini talaffuz etishni yaxshilash borasida nutq organlarini faollashtiruvchi mashqlarni anglatadi. Bunga nafasdan foydalanish, tovush tembrlarini yaxshilash, diksiyaga e'tibor berish va undoshlarni talaffuz etish, ohang kabilar kiradi.

O'zbek adabiy tili og'zaki nutq texikasining rivojiga o'zbek madaniyatining atoqli namoyandalari — shoirlar, yozuvchilar, san'atkorlar, aktyorlar katta hissa qo'shdilar.

Hozirgi kunda ikki yoʻnalishda sheʼr oʻqish texnikasi mavjud boʻlib, ulardan biri anʼanaviy usul, yaʼni sheʼr turoqlarga, soʻz birikmalariga boʻlib oʻqiladi. Bu usulni keksa avlod ijodkorlarining sheʼr oʻqishlarida kuzatish mumkin. Ikkinchi usul E.Vohidov, A.Oripov, S.Sayyid, Iqbol Mirzo kabi shoirlarning sheʼr oʻqishlarida seziladi. Bu usulda, asosan, misradagi har bir soʻzga alohida urgʻu beriladi, soʻzlar bir-biridan kichik pauza bilan ajratib oʻqiladi.

Yoshlar orasida keyingi yoʻnalishga, usulga ergashib sheʼr oʻqish odat boʻlmoqda.

Orfoepiya

Til, uning amaliy koʻrinishi boʻlgan nutq tabiiy holatda talaffuz qilinuvchi ovozga (tovushga) asoslanuvchi hodisadir. Ammo adabiy til, adabiy nutq haqida gap borganda, tabiiy ovoz va talaffuz bilan bir qatorda, muayyan normalarga, qoidalarga solingan talaffuz haqida gapirishga toʻgʻri keladi. Adabiy til doirasida amal qiluvchi tabiiy normalar va muayyan normalarga solingan talaffuz qoidalari yigʻindisi — adabiy talaffuz yoki, boshqacha aytganda, orfoepik normalar deb ataladi. Orfoepik normalar fanda qisqacha orfoepiya deb ham nomlanadi. Orfoepiya¹² termini hozirda ikki hodisani, birinchidan, muayyan adabiy tilga xos adabiy til normalari va ularga doir qoidalar yigʻindisini, ikkinchidan esa, tilshunoslikning adabiy til talaffuzi, adabiy talaffuz normalari, adabiy talaffuz qoidalari, toʻgʻri talaffuz qoidalarini anglatadi.

Demak, orfoepiya adabiy tilda soʻzlovchilarning barchasi uchun yagona talaffuz qoidalarini belgilaydi. Bu jihatdan u barcha uchun yagona boʻlgan imloviy qoidalarni eslatadi.

Demak, adabiy nutqning muayyan qoidalarga solingan normalarga egaligi nutq tipining oʻziga xos mohiyatidan darak beradi. Adabiy talaffuz — ushbu tilda gaplashuvchi barcha kishilar uchun umumiy va qonuniy boʻlgan talaffuzdir. Adabiy talaffuz talaffuzning milliy til doirasida mavjud boʻlgan barcha boshqa koʻrinishlaridan ustun turadi va namunali hisoblanadi. Shuning uchun ham, odatda, milliy til doirasidagi talaffuz koʻrinishlari

¹² Orfoepiya — grekcha soʻz (nutq, gap) soʻzidan olingan.

ikki uslubga bo'linadi: 1) normalangan adabiy talaffuz; 2) kundalik so'zlashuv talaffuzi.

Kundalik so'zlashuv talaffuzi dialekt va shevalarda, oddiy xalq vakillarining kundalik so'zlashuv jarayonlarida keng tarqalgan.

Adabiy talaffuz deyilganda birinchi uslub — normalangan talaffuz tushuniladi. Til tarixida adabiy til har doim mavjud bo'lmagandek, adabiy talaffuz ham adabiy til tarixida doimo bo'lgan emas. Adabiy talaffuzning yuzaga kelishi adabiy til og'zaki shaklining yuzaga kelishi bilan bog'liqdir.

Adabiy til og'zaki shaklining paydo bo'lishi, u bilan bog'liq holda adabiy talaffuz normalarining yuzaga kelishi adabiy tilning milliy til bo'lib shakllana boshlashi davriga to'g'ri keladi. Chunki bu davrda adabiy til umumxalq aloqa quroliga aylana boradi, adabiy tilning og'zaki shakli jamiyat hayotida muhim rol o'ynay boshlaydi. Natijada adabiy til doirasida umumxalq xarakteridagi yagona talaffuzni yuzaga keltirish ehtiyoji tug'iladi. Ammo adabiy talaffuz normalari yo'q joyda, sun'iy ravishda yaratilmaydi, balki tildagi talaffuz imkoniyatlariga tayanilgan holda normalarga solinadi.

Turli milliy tillarda adabiy talaffuz normalarining shakllanishi shuni ko'rsatadiki, adabiy talaffuzning dastlabki namunalari avvalo iqtisodiy-siyosiy jihatdan rivoj topgan adabiy-madaniy markazda yuzaga keladi. Ana shu ulkan adabiy-madaniy markazlarda yashovchi jamoatchilik vakillari, ziyolilar adabiy talaffuz namunalarini, uning madaniy xususiyatlarini yaratuvchilardir. Odatda xalqning adabiy-madaniy markazdan tashqarida yashovchi vakillari mana shu markazdagi talaffuzga amal qilishga intiladi, uni namunali deb tan oladi. Ko'p hollarda mana shu madaniy markaz dialekti yoki shevasi adabiy talaffuz tayanuvchi baza, manba vazifasini o'taydi. Adabiy normaning, jumladan, adabiy talaffuzning ba'zi munozaralari o'rinli, talaffuzdagi dubletlilik va variantlilik o'sha dialekt yoki shevadagi namunaviy materiallarga tayangan holda bartaraf qilinadi.

O'zbek adabiy talaffuzining yagona normalarini ishlashda jonli halq tili talaffuz imkoniyatlariga tayaniladi. Bu adabiy talaffuzni xalq tiliga yaqinlashtirish, uni demokratlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga adabiy talaffuz normalarini belgilashda muhim ijtimoiy, siyosiy, adabiy-madaniy markaz bo'lgan Toshkent talaffuziga tayanildi. Toshkent shevasi ayniqsa o'z lashish masalasini

hal etishda yetakchi rol o'ynaydi. Hozirgi o'zbek adabiy tili talaffuz xususiyatlarini o'rgangan barcha tilshunoslar o'zbek tili talaffuz normalari asosan, Toshkent shevasi talaffuz normalariga mos kelishini qayd etishgan.

O'zbek adabiy talaffuzining Toshkent shevasiga asoslanishi o'zbek adabiy tilining og'zaki shakli bilan Toshkent shevasi aynan bir xil ekan, degan ma'noni anglatmaydi. Adabiy til normalarining shakllanishi murakkab hodisadir. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'zbek adabiy talaffuzida dealektal asos — Toshkent shevasi yetakchi, tayanch rol o'ynaydi. Ammo adabiy talaffuzning shakllanishida quyidagi faktorlarning o'rni ham muhimdir:

— o'zbek adabiy tili avvalo umumxalq so'zlashuv nutqi imkoniyatlariga tayanib normalandi. Bu hol o'zbek tili normalarini boshqa qardosh turkiy xalqlar adabiy tillari normalaridan farqlab turuvchi mezonidir;

— o'zbek adabiy talaffuzida 1917-yildan oldingi adabiy tilga xos ba'zi kitobiy talaffuz xususiyatlari saqlanib qolgan. Demak, bu ma'noda hozirgi o'zbek adabiy talaffuzida tarixiy an'ananing ma'lum o'rni bor. An'anaviy talaffuzga ko'ra, ko'pgina so'zlar o'z kitobiy, ya'ni yozma shakliga ko'ra aytiladi. Masalan, arabcha va forscha so'zlar, poetik leksika va boshqalar. Demak, so'zlar yozma shakliga ko'ra talaffuz etiladi;

— o'zbek adabiy talaffuzining shakllanishida rus tilining ta'siri sezilarlidir. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan o'zbek tiliga ko'pgina so'zlar qabul qilingan. Qoida deb qabul qilingan normalarga ko'ra, o'zbek adabiy tilida bu so'zlar rus tilidagi holatda talaffuz qilinadi. Natijada o'zbek adabiy talaffuzida ruscha o'zlashmalarga xos ф, с, ш, ж (дж), в, о, х, ё kabi tovushlarni talaffuz qilishga to'g'ri keladi. Bu hol o'zbek adabiy talaffuziga ma'lum ta'sir o'tkazadi. Bunday hol o'zbek aksentuatsiyasi (urg'uning o'rni)dagi siljishlarda ham ko'rinadi;

— o'zbek adabiy talaffuzining shakllanishida imlo (yozuv) muhim rol o'ynaydi. Yagona va umumiy imlo qoidalari so'zlarning yozma shakllarininggina emas, balki talaffuz shakllarining ham turg'unlashishiga, qolipga tushishiga asos bo'ladi. So'zlarni yozilganidek talaffuz qilishga intilish hozirda maktabda, radio va televideniya, ilmiy va rasmiy doiralarda keng tarqalgan. Bu hol o'zbek adabiy talaffuziga ham sezilarli ta'sir o'tkazadi. Bu ta'sirga

ko'ra so'zlarni talaffuz qilinganda, uning yozma matndagi shakliga iloji boricha yaqinlashishga harakat qilinadi. Demak, keltirilgan ma'noda, o'zbek adabiy talaffuzi normalarining turg'unlashuvida yozilgan nutq, yozma matnlar, shuningdek, imlo lug'atlari sezilarli rol o'ynaydi;

— adabiy tilning ommaviy nutq sifatidagi funksiyalari nihoyatda kengaydi, bu ilmiy nutq, ilmiy-ommabop nutq, nutqning boshqa tiplariga o'zining kuchli ta'sirini o'tkazmoqda. Shuningdek, jamiyatning turli tabaqalariga mansub kishilar savodxonlikda tenglashib bormoqdalar. Bu hol ham adabiy til yagona talaffuz normalarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Demak, o'zbek adabiy talaffuzining yuzaga kelishi faqatgina yetakchi sheva imkoniyatlariga tayanib qolmaydi. Bu normalar kompleks omillar ta'sirida shakllanadi va rivojlanadi.

Shunday qilib, o'zbek tilida ma'lum qonun-qoidalar asosida talaffuz normalari yuzaga keladi. Bu normalar adabiy tilda so'zlovchi barcha kishilar uchun umumiy va majburiydir.

Adabiy talaffuz qoidalari tilning turli sohalariga tegishlidir. Masalan, leksikani olaylik. Undagi so'z guruhlari ma'lum o'ziga xos talaffuz normalariga ega. Shunga ko'ra leksika doirasida talaffuzning shunday ko'rinishlarini belgilash mumkin:

- o'z qatlam (asl turkiy) ga mansub so'zlar talaffuzi;
- o'zlashma qatlamga mansub so'zlar talaffuzi. Bunda o'zbek tilidagi aslida forsha-tojikcha yoki arabcha bo'lgan so'zlar talaffuzidagi o'ziga xoslik, shuningdek ruscha-internasional so'zlar talaffuzida o'ziga xoslik borligini qayd etish mumkin;
- o'zbekcha so'zlar talaffuzi. Bu guruhga o'zlashma so'zlar negizida o'zbek tilida hosil qilingan yangi so'zlar yoki so'z formalarining aytilishini kiritish mumkin.

Adabiy tilning orfoepik qoidalari, xuddi orfografiya kabi ma'lum qoidalarga solinadi. Orfoepik qoidalar tilning quyidagi vositalari va hodisalariga tegishli bo'ladi:

1. Tovush (fonema)lar talaffuzi:
 - a) unli tovushlar talaffuzi;
 - b) undosh tovushlar talaffuzi;
 - d) tovush birikmalari (qo'sh va yondosh unli va undoshlar) talaffuzi.

2. Soʻz va soʻz formalari talaffuzi:

- a) alohida soʻzlarning talaffuz xususiyatlari;
- b) ‘ belgisi bilan yoziluvchi soʻzlar talaffuzi;
- d) soʻz grammatik formalarining, alohida qoʻshimchalarning, qoʻshma soʻzlar, qoʻshma feʼllar talaffuzi;
- e) qisqartma otlar talaffuzi;
- f) oʻzlashma soʻzlar talaffuzi

3) ism va familiyalar talaffuzi.

Quyida til hodisalari talaffuziga qisqacha toʻxtalamiz.

Notiq nutqining toʻgʻriligi

Nutqning toʻgʻriligi uning adabiy til normalariga mosligidir. Adabiy til normalari koʻp tarmoqli boʻlgani uchun nutqning toʻgʻriligi ham bir qancha shartlarni oʻzida qamraydi. Toʻgʻri, nutq oʻzida adabiy tilning fonetik, talaffuz, lugʻaviy soʻz yasalishi, grammatik (morfologik, sintetik), uslubiy normalarini mujassamlashtirgan boʻlishi lozim. Bularning birortasidan biroz chetlashgan nutq ham toʻgʻri nutq boʻla olmaydi.

Nutqning toʻgʻriligi uning eng muhim aloqaviy fazilatidir. Nutq toʻgʻri boʻlmasa, boshqa kommunikativ fazilatlar ham buziladi. Nutqning tuzilishi toʻgʻri boʻlmaganda, uning mantiqiyliqi, aniqliqi, oʻrinliliqi kabilar haqida gapirib ham boʻlmaydi.

Toʻgʻri nutq tuzish uchun soʻzlovchi adabiy til normalarini egallab olgan boʻlmogʻi lozim. Bu esa juda murakkab sermashaqqat ishdir.

Talaffuz normalari. Kishilar yoshlikda oʻzi mansub boʻlgan sheva normalari asosida til oʻrganadilar. Dialektal normalar juda qatʼiy va qattiq amal qilgani uchun ularni buzish, ulardan qutulish oson ish emas. Nutq shaxsiy hodisa. Nutqni har bir shaxsning oʻzi tuzadi. Normativlarni tanlash, baholash ham shaxs tomonidan bajariladi. Norma bir variantni tanlaganiga qaramasdan, uning yonida boshqa “shaxsiy” variantlar ham turadi. Agar soʻzlovchi adabiy normalarni yaxshi egallamagan boʻlsa yoki oʻz shevasi bergan “shaxsiy” variantni afzal deb qarasa, uning nutqi adabiy normalardan chetlashuvi mumkin.

Talaffuz deganda tilning tovush sistemasi — fonemalar, ularning sifatлари, ma'lum fonetik sharoitlarda o'zgarishlari ko'zda tutiladi.

O'zbek tili xususiyat jihatidan qariyb mustaqil qardosh tillarga teng bo'lgan uch lahjadan tarkib topgan. Bu lahjalar adabiy tilda so'zlayotgan kishilar nutqida har qadamda o'zining borligini sezdirib turadi. Notiq o'zi bilibmi, bilmaymi, o'z lahjasi qonuniyatlari ta'siriga o'tib qoladi. Bu narsa ko'pincha so'z va so'z shakllarining talaffuzida, leksik tanlashlarda va boshqalarda ko'rinadi. Ma'lumki, qipchoq va o'g'uz lahjalarida tanglay uyg'unligi (garmoniyasi) mavjud.

Tanglay uyg'unligi talabiga ko'ra unlilar ikki xil — yumshoq va qattiq talaffuz etiladi. O'zak, negizlarning qattiq va yumshoq talaffuz etilishi turkiy tillarga xos hodisa bo'lib, singarmonizm deb yuritiladi (Tovushlar uyg'unligi ikki xil bo'ladi: tanglay uyg'unligi va lab uyg'unligi (*o'tqa, itka, ko'zum kabi*). U boshqa — qozoq, qirg'iz kabi turkiy tillarda uchraydi). So'z o'zak-negizlarini bunday ikki xil talaffuz etish lahjaning har bir vakiliga bolalikdan singgan bo'ladi. Qattiq unlili negizlarga qattiq, yumshoq unlili negizlarga yumshoq unlili qo'shimchalar qo'shiladi: *otka, xasqa, paxtag'a* (sheva talaffuzi: *otqa, xosqo, poxtog'a*); *ishka, bizarga, sanga, maktabka, daskaga* (adabiy orfoepik: *otga, xosga, paxtaga, ishga, bizlarga, senga, maktabga, doskaga*) kabi.

Singarmonizm (tanglay garmoniyasi) qonuniga ko'ra quyi ko'tarilish, keng unli (a) qattiq o'zak-negizlarda ochiq (o) shaklida talaffuz etilganidek, yumshoq o'zak-negizlarda yunshoq (a) tarzida aytiladi. Masalan, badring (bedring), bahadir (bexedir), kitap (kiteb) kabi.

Bulardan tashqari, "o" va "a", "u" va "o'" unlilarining so'z bo'g'inlaridagi o'rni ham adabiy til va shevalarda bir-biridan farq qiladi. Bunday holat ham so'zlovchi nutqining adabiy normadan chiqib ketishiga olib keladi. Masalan, adabiy tilda: balog'at, bashorat, anor, qanor, oza kabi. Adabiy orfoepik qozon, qora, qorovul, holva so'zlari qorluq lahjasining Qarshi guruh shevalarida (Qarshi, Shahrisabz, Buxoro, Samarqand shahar shevalari) qazon, qaro, qaravul, halvo tarzida aytiladi. Shuningdek, qipchoq shevalaridagi *ura, urgan, Usup, Usan, Irgash, iyart* kabilar adabiy til normasiga ko'ra *o'ra, o'ragan, Yusuf, Husan, Ergash, ergashtir* shaklida talaffuz etiladi va hokazo.

O'zbek adabiy tilida xalq shevalaridan farqli holda *ts* va *s* fonemalari amal qiladi: *six* va *sex*, *semir* va *sement* kabi. Shevalarda bo'lmagan *ts* tovushining talaffuzi ham ko'p hollarda normani buzishga sabab bo'ladi. Agar *ts* tovushi *s* bilan almashtirib talaffuz etilsa, shu fonemaga aloqador nimadir yo'qoladi. Adabiy tilda lab-tish *f*, *v* fonemalari amal qiladi. Ular o'zbek adabiy tilining tarixiy-ag'anaviy qatlamiga mansub: faqat, fan, vatan, vazir, vazifa kabi. Bu tovushlar (Buxoro — Samarqand guruh shevalaridan tashqari) o'zbek shevalarida uchramaydi. Misollardagi *f* o'z sifati bilan *paqilloq*, *pat*, *paxta* so'zlaridagi *p* tovushiga, *v* o'z sifati bilan *suv*, *qo'rquv*, *ovqat* so'zlaridagi *v* tovushiga o'xshamaydi. Keyingi so'zlardagi *v* tovushi *u* ga teng aytiladi: *suu*, *qo'rquu*, *auqat* kabi. Adabiy tilda *x* va *h* fonemalari Toshkent va ba'zi boshqa shevalardagidek *x* yoki *h* ekanligi noaniq tarzda emas, balki aniq eshitiladigan bo'lak-bo'lak tovushlar sifatida talaffuz etiladi. Masalan: *ham*—yuklama, *xam*—*bukilgan*, *egilgan*; *hol*—*ahvol*, *xol*—yuzdagi kichik qora nuqta kabi. Adabiy normaning bu nozik talabini nazarda tutmagan nutqda *gavhar* “gavxar” bo'lib, *har* “xar” bo'lib eshitiladi.

Talaffuz normalari tushunchasiga yuqoridagilardan tashqari. ayrim so'zlar va so'z guruhlarining tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan, ammo tilning tovushlar tizimiga mos talaffuzlari ham kiradi. Masalan, “ijtimoiy” so'zida *j* tovushi o'rnida *sh* talaffuz etiladi. Holbuki, o'zbek tilida *j* tovushi bor. Yoki quyidagi bir xi fonetik sharoitda boshqa-boshqa tovushlar talaffuz etiladi. *Oldir-keltir*, *burga-burka* kabi. Ko'p bo'g'inli *mantiq*, *ittifoq*, *ishtiyoq* kabi so'zlar egalik qo'shimchalari bilan turlanganda *q* tovushi *g* ga o'tmaydi. Ammo o'zbek adabiy tili normasiga ko'ra ko'p bo'g'inli so'zlar egalik qo'shimchalari bilan o'zgarganda so'z oxirida kelgar *q* tovushi *g* ga, *k* tovushi *g* ga aylanadi.

Adabiy talaffuz ba'zi bir uslubiy xususiyatlarga ham egadir. Ba'zan so'z, so'z birikmalarining oddiy talaffuzidan nazmiy yoki kitobiy talaffuzi farq qilib turadi. Bunday talaffuzda so'zlar uslubiy bo'yoqqa ega bo'ladi. So'zlashuv nutqida esa ular uslubiy bo'yoqsiz aytila beradi. Shuni aytish kerakki, tildagi ba'zi bir so'zlarning bunday uslubiy bo'yoqqa egadir. Siyosatga, fanga, san'atga texnikaga aloqador so'zlarning bir qismi uslubiy bo'yoqlikdir, xolos

Soʻzlarning talaffuzi turli shaxslarda turli nutq sharoitlariga koʻra qandaydir darajada oʻziga xoslik kasb etishi mumkin.

Ommaviy chiqishlarda notiqlik san'atining ahamiyati

Notiqlik san'ati — ijtimoiy hodisa. Ayniqsa, ommaviy chiqishlarda notiqning nutqi va uslubi muhim ahamiyatga ega. Ommaviy chiqishlar hamma uchun, uning tinglovchilari: oddiy dehqondan tortib, injenergacha, pedagogdan tortib tibbiyot xodimigacha, oʻquvchidan tortib talabagacha, boringki, jamiyatimizda taraqqiyot uchun xizmat qiladigan ommaga moʻljallanadi. Goʻyoki badiiy asar oʻz bahosini faqat adabiy tanqidchidangina emas, oʻquvchilar ommasidan kutgani kabi ommaviy chiqishlarda soʻzlanadigan nutqning tinglovchilari turli toifadagi odamlar boʻlishi mumkin. Aniqroq aytadigan boʻlsak, telekoʻrsatuvlardagi nutqday, koʻpchilikka manzur boʻladigan (televedeniyedagi hamma koʻrsatuvlarni ommabop deyish qiyin) sodda uslubdagi yoshu qari tushunadigan va uni eshitib fikrlaydigan aniq, ravon va xalq tilidagi va dilidagi nutq boʻlishi kerak.

Ommaviy chiqishlardagi nutqda toʻgʻrilik, maʼnan yetuklik va loʻndalik kabi sifatlar oʻz aksini topmogʻi lozim. Nutqning toʻgʻriligi — adabiy til normalariga mosligidir. Nutq oʻzida adabiy tilning fonetik, talaffuz, lugʻaviy soʻz yasalishi, grammatik (morfologik, sintetik), uslubiy normalarini mujassalashtirgan boʻlishi lozim.

Adabiy til uchun begona unsurlari boʻlmagan, axloq normalari tan olmaydigan soʻzlardan xoli boʻlgan nutq sof nutq hisoblanadi.

Ommaviy chiqishlarda notiq oʻz nutqining adabiy normalar darajasida boʻlishiga erishmogʻi lozim. Oʻz shevasiga xos boʻlgan til vositalarini nutqqa oʻrinsiz olib kirish nutqni buzadi. Shunisi ham borki, adabiy tilda varianti boʻlmagan, biroq shevada mavjud boʻlgan soʻzlarni, fikrni oydinlashtirish maqsadida olib kirilsa va izohlansa, nutqqa sayqal bagʻishlaydi. Chunki tilimizning behisob boyligi shevalarda mujassam. Hali hani ular umumxalq mulki boʻlgan adabiy tilga olib kiritilgan emas. Bu oʻrinda A.Qahhorning Qoʻqon shevasidagi “sinchalak” soʻzini butun boshli asarining nomi darajasiga koʻtarishini eslash kifoya.

Bugungi kunda ba'zi o'zlarini "madaniyatli" qilib ko'rsatmoqchi bo'lgan yoshlarimiz nutqida ruscha-o'zbekcha so'zlarni aralashtirib gapirishlari oqibatida nutqda varvarizmlarning ko'payishi sodir bo'lmoqda. Ko'pgina yoshlarmizning o'z nutqini nazorat qilmasligi, ma'qul so'z qidirishda erinchoqlik qilishi, ruscha atamalarining o'zbekcha shakllarini bilmasligi, ayrim hollarda o'zining ruschani ham bilishligini namoyish etishga intilishi orqasida varvarizmlar nutqimizga kirib kelmoqda va bunga quloqlarimiz ham o'rganib bormoqda: "Karoche senga zvanit qilaman", "Bratan bu masalani shes sekundda est qilamiz", "Dvijeniya bo'laptimi", "Molni "nal"gam, perichisleniyagam olamiz", "Yur, kafega prosto perekusit qilamiz, svejij sosiska kelibdi", "Shefing gapida turadimi?" "Karoche bu sening problemang", "Gul, ti je znaesh, men simpotichniy yigitlarni yoqtiraman" kabi. Bunday nutq tinglovchiga to'la yetib bormaganidan tashqari, uning izzat-nafsiga tegadi, ranjitadi, so'zlovchiga nisbatan masxarali kulgu qo'zg'atadi.

Ommaviy chiqishlarda nutq so'zlayotgan ba'zi shaxslar o'z nutqlarida ayrim so'zlarni o'rinli-o'rinsiz ko'p takrorlaydilar. Bunday takrorlanadigan *xo'sh, xo'p, demak, aytaylik, ya'ni, olaylik, masalan, haligi, anaqa* kabi so'zlar parazit so'zlar deb yuritiladi.

Aniqlik nutqning muhim fazilatlaridan biri sifatida qadimdan ma'lum. G'arb va Sharq olimlari ham aniqlikni nutq sifatlarining birinchi sharti hisoblaganlar. Kaykovus: "Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang yuzi bila degil, to suxango'y bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang qushga o'xsharsanki, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas", — deydi.

Shunday qilib, aniqlik nutqning aloqaviy fazilatlaridan biri bo'lib, u ashyoviy borliq bilan nutq mazmun rejasining mosligi sifatida yuzaga chiqadi. Boshqacha aytganda, ifodalangan tushunchalar tizimida so'zlarni ularning tildagi ma'nolariga mos holda qo'llashda ko'rinadi.

Nutqda bayon etilgan fikrning qismlari va alohida fikrlarning o'zaro mutanosibligi mantiqiylik deb yuritiladi. Mantiqli nutqda gaplardagi fikrlar butun nutqdan kelib chiqadigan fikrning qismlari hisoblanadi, ular orasida ziddiyat bo'lmaydi.

Notiq nutqining muhim fazilatlaridan biri ifodalilikdir. Shu nuqtai nazardan qaralganda, ommaviy chiqishlarda notiqning nutqlari xilma-xildir. Hatto bir mavzuga bag'ishlangan turli kishilarning nutqi turlicha ifodalanishi mumkin. Bunday nutqlarning biriga tinglovchi qiziqib qarasa, boshqachasiga nisbatan loqayd munosabatda bo'ladi. Nutqni ravon qilishda mavzu va xabarning mantiqi, dalillarning yangiligi, muallifning ta'sir o'tkazish vositalari, nutqning struktura xususiyatlari muhimdir.

O'z tuzilishi, xususiyatlari, fazilati, xossalari bilan tinglovchining fikr va tuyg'ularini, diqqatini yorqinlashtirgan, aytilganlarda qiziqish uyg'otgan nutq ifodali nutq hisoblanadi.

Ommaviy chiqishlarda notiq ifodalilikka qanday erishishi mumkin? Tilshunos B.N.Golovan ifodalilikka erishishning yettita shartini ko'rsatadi.

Birinchidan, nutq muallifi tafakkurining erkin, mustaqil bo'lishi. Siyqasi chiqqan gaplarga bog'lanib qolgan shaxsning nutqi yuksak ifodalilikka erisha olmaydi. Chunki bunday notiq erkin tafakkur qilmaydi, nutqiga sharoitga munosib ifodaviy vositalarni kirita olmaydi, ular ustida o'ylamaydi, o'ylay olmaydi.

Ikkinchidan, nutq muallifi nima haqida so'zlayotganini, kimlarga so'zlayotganligini bilishi, shunga qiziqishi, beparvo bo'lmasligi lozim.

Uchinchidan, tilni, uning ifoda vositalarini, imkoniyatlarini yaxshi bilish (bunga til fanini bilish orqali erishiladi).

To'rtinchidan, til uslublari (badiiy, ilmiy, publitsistik, so'zlashuv kabi) xususiyatlari, xossalari bilish.

Beshinchidan, nutqiy malaka ustida muntazam va ongli mashq qilish. Bunda olingan bilimni malakaga aylantirish muhimdir. So'zlayotganda kishi uzoq o'ylab nutqni ifodali qiladigan vositalarni topa olmaydi. Buni vaqt taqozo etmaydi. Bu borada bizga malakamiz yordamga keladi. U tezlik bilan bizga nutqni ifodali qiluvchi vositalarni topib berishi, keraksiz vositalarni uzoqlashtirishi lozim. Ammo bunga qanday erishish mumkin? O'qigan badiiy, ilmiy va boshqa asarlarning tiliga ongli munosabatda bo'lish, til vositalarini tahlil etish, yodlash, ulardan foydalanib nutq so'zlash mashqlari o'tkazish ifodali so'zlash yuzasidan malaka hosil qilishning birdan-bir to'g'ri yo'lidir. Kishi doimo o'z nutqiy malakasini boyitishi, oshirib borishi zarur.

Oltinchidan, soʻzlovchining ifodali soʻzlashga boʻlgan ongli ishonchi, ruhan tayyorgarligi. Kishi oʻziga-oʻzi mening nutqim ifodasiz, nochor va qashshoq, shunga koʻra yorqinroq, ifodaliroq soʻzlashim uchun kitoblar oʻqishim, ulardan tilning ifoda vositalarini, maqol, hikmatli soʻzlarni, iboralarni oʻrganishim zarur deya olishi kerak.

Yettinchidan, tilda nutqning ifodaliligini taʼminlovchi vositalarning boʻlishi. Ular tilda borligi uchun ham biz oʻz nutqimizda ifodalilikka erishamiz.

Yana eng muhim jihat talaffuzning tiniqligi, soʻz tanlash, har bir soʻzga ohangdan libos kiydirilishi lozim. Gapning grammatik qurilishi til qonun-qoidasiga asoslanmogʻi shart. Nutq davomida keltirilgan sheʼriy misollar nutqdagi fikrlarni qoʻllab-quvvatlashga va mustahkamlashga xizmat qilishi tinglovchilar qiziqishini oshiradi.

Ommaviy chiqishlardagi nutqning ogʻzaki (matn boʻlsa ham) matnga qaramasdan oʻqilishi, iloji boʻlsa, mikrofonisiz soʻzlanishi tinglovchi omma eʼtiborini yanada oʻziga jalb etadi. Bunday nutqda ilmiy jumlar, chet tillardan olingan soʻzlar meʼyorini saqlash ham notiqqa masʼuliyat yuklaydi. Demak notiq har bir soʻzning soddada shaklini tanlamogʻi, sheva va jargon soʻzlardan foydalanishning afzal tomonlari va meʼyorlarini bilmogʻi, varvarizmlardan, oʻrinsiz koʻp takrorlanadigan parazit soʻzlarni ishlatishdan umuman voz kechmogʻi lozim boʻladi.

Bugungi kundagi ommaviy chiqishlarda mafkuraviy va ilmiy-targʻibot odamlar oʻrtasida maxsus maʼruzalar qilish, har xil suhbatlar uyushtirish kabilar orqali amalga oshiriladi. Ana shu maʼruzalar, suhbatlar va har xil chiqishlarning ommaga qay darajada taʼsir qilishi; ularni ishontirish, kayfiyatlarini oʻzgartirish, ular diqqatini qoʻyilayotgan masalalarga tortish notiqdan juda katta mahorat talab qiladi. Chunki har bir nutq ommani ishontira oladigan, ularga tushunarli, yorqin, taʼsirchan, mantiqli va aniq boʻlgandagina kishilarga oʻzgacha taʼsir qiladi. Ana shularni taʼminlagan notiq esa oʻz oldiga qoʻygan maqsadga toʻla erishadi.

Taniqli notiqlar oʻz nutqlarining namunali boʻlishini taʼminlashda quyidagi asosiy holatlarga alohida eʼtibor berganlar:

1) oʻzi toʻxtalmoqchi boʻlgan masala yoki mavzuni chuqur oʻrganish, oʻzlashtirib olish, undagi masalalarga oʻz munosabatini aniq belgilab olish;

2) o'z dunyoqarashiga ega bo'lish, so'z bilan ish birligi, nazariya bilan tajribaning dialektik birligiga erishish, fikrlarni ilmiy asoslash;

3) mavzuga mas'uliyat bilan yondoshish, uni omma oldida to'liq ochib berishga, yoritishga diqqat qilish;

4) ommaviy chiqishlar paytida tinglovchilar bilan nihoyatda yaqin aloqa, muloqotni ta'minlash. Tinglovchilarning kayfiyatini his qilib turish, bu orqali esa ularning notiq fikrlarini faqat tushunib olishlarinigina ta'minlamasdan, bu fikrlarga ishontira olish;

5) har bir nutqqa jiddiy tayyorgarlik ko'rish, jumladan, gapni nimadan boshlashdan tortib, nima bilan tugatishgacha jiddiy o'ylab olish, masalalarni o'rta tashlash ketma-ketligini yaxshi belgilab olish, ularning o'zaro bog'lanishini ta'minlash, ma'lum rejalar yoki reja-konspektlar tuzib olib, o'zi uchun alohida va keng to'xtalishi zarur bo'lgan o'rinlarni belgilab olish va boshqalar.

Ommaviy chiqishlarda nutqni ta'minlovchi asosiy omillar yuqorida sanab o'tilganlar bilan cheklanmaydi, albatta. Shu omillarni yuzaga keltirishda beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan yana bir omil ham borki, bu, yuqorida aytganimiz, tilni yaxshi bilish, undan o'rinni va to'g'ri foydalanish malakasiga ega bo'lish — nutq madaniyatini egallashdir. Mavzuni chuqur bilish, masalalarni to'g'ri anglash, ularga munosabat, tushunarliklikni, ta'sirchanlikni, aniqlik va mantiqlilikni ta'minlash, bularning hammasi til orqali, uning bevosita ishtirokida amalga oshiriladi.

Notiqlik san'ati esa olam-olam mazmunni go'zal ifodalab berishga asoslanadi. Ma'lumki, notiqalar ham har xil bo'ladi. Har biri o'z nutq uslubiga, o'ziga xos bilimiga, o'zini tuta bilish, omma bilan til topa bilish mahoratlariga ega bo'ladi. Aristotel to'g'ri ta'kidlaganidek, nutq zamiridagi fikrlar gapiruvchi shaxs orqali gavdalanadi va uning nutqi davomida yuzaga keladi. Demak, har bir notiq o'ziga xos ovozga, o'ziga xos uslubga ega bo'lishi lozim. Biroq, baribir har bir notiq Alisher Navoiy o'zining "Mahbub ul-qulub" asarida keltirgan "Ko'ngil xazinasining qulfi — tilo; U xazinaning kalitini — so'z bil", "Ko'p, bemaza so'zlaydigan ezma — kechalari tong otguncha tinmay huradigan itga o'xshaydi", "Xushsuxan odam yumshoqlik bilan do'stona so'z aytadi: ko'ngliga tushishi mumkin bo'lgan yuz g'am — uning so'zi bilan daf bo'ladi. So'zda har qanday yaxshilikning imkoni bor"... "Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir...", "Tilning ixtiyorini qo'lingda asragil; so'zingni ehtiyotlik bilan so'zla.

Vaqtida aytish kerak bo'lgan so'zni asrama; aytish kerak bo'lmagan gapning yaqiniga yo'lama. So'z borki, eshituvchining taniga jon kirgizadi; so'z borki, gapiruvchining boshini yelga uchiradi. Tiling bilan dilingni bir tut; tili va dili bir kishining aytgan so'zi — but. So'zni ko'ngilda pishitmaguncha tilga olma” kabi hikmatlarga jiddiy amal qilishi lozim. Bu haqda keyingi paytlarda ko'pgina o'zbek adiblari, so'z san'atkorlari, adabiyotshunos va tilshunos olimlar ham o'z fikr-mulohazalarini bayon qilmoqdalar.

A.Qahhorning “Til haqida nutq” maqolasidagi (“Yoshlik” jurnali, 1987-yil, 9-son) quyidagi fikrlari bunga misol bo'la oladi:

“Juda boy, chiroyli tilimiz bor. Bu tilda ifoda etib bo'lmaydigan fikr, tuyg'u yo'q!

Afsuski, radiomiz ko'pincha xalq bilan mana shu boy, chiroyli, purqudrat tilda gaplashmaydi. Odamlarki bor, bisotidagi bir xovuch so'zni aylantirib oyligini olaveradi; o'qish-o'rganish bilan o'zbek tilining imkoniyatidan to'laroq foydalanishni istamaydi yoki bunga farosati etmaydi. Mana shunaqa odamlarning “ilmiy faoliyati” oqibatida shunday bir til vujudga kelganki, na muomalada, na oilada, na suhbatda hech kim bu tilda gapirmaydi; na oshiq ma'shuqasiga, na ota bolasiga, na bola onasiga bu tilda xat yozadi. Radio xodimlarining o'zlari ham o'zaro bu tilda gaplashmaydi. Bu tilni faqat mikrofon ko'taradi. Bunga faqat mikrofon toqat qiladi” ... “Ba'zan raislar, brigadirlar mikrofondagi chaqiriladi. Hozirgi vaqtda texnika hatto duduq odamni ham gapirtirishga imkoniyat berishiga qaramay, brigadirlarning qo'liga no'noq jurnalist yozgan matnni berib, shuni o'qishga majbur qilishadi”... “Institutni bitirgandan keyin joylarga borib o'quvchilarga ingliz, nemis, fransuz, ispan tillarini o'rgatasizlar. Mening sizlarga aytadigan eng zarur gapim shuki, sizlar joylarga chet tillar bilan birga (balki birinchi navbatda) o'z ona tilimizga — o'zbek tiliga cheksiz muhabbat tuyg'usini olib boringlar! O'zbek tili g'oyat boy, nihoyat chiroyli, har qanday fikr va tuyg'uni ifoda qilishga qodir ekanini amalda ko'rsatinglar; qayerda va qanday sharoitda ishlamanglar, til madaniyatimizning mash'ali bo'linglar!

Men bu gapni tilimizning boyligiga daxl qiladigan, husn, latofotini buzadigan, tilimizni tahqir qilishga qaratilgan qiliqlarga barham berish maqsadidagina aytayotganim yo'q. Bu gapning faqat tilimizgagina emas, tuzumimizga ham aloqasi bor...”.

Abdulla Qahhor qariyb yarim asr oldin aytgan bu fikrlar bevosita notiq'larga ham tegishli bo'lib, umuman til vositalaridan ustalik bilan foydalanishga e'tiborni tortishdan tashqari, nutq madaniyati uchun ham taalluqlidir.

Har qanday notiq nutqning madaniyatli bo'lishini ta'minlashga harakat qilar ekan, avvalo, o'z ona tilining bebaho ne'matlaridan foydalana olishi, so'z qadriga eta bilishi kerak. Bundan tashqari, nutqning go'zal, latofatli, ma'nodor va olijanob bo'lishi uchun, kishining o'zi ham tabiatan samimiy, musaffo bo'lishi kerak. Chunki hamma vaqt ham chiroyli so'zlarni qatorlashtirib tashlash, balandparvoz jumlarlar tuzish bilan madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi. Bu o'rinda Aristotelning quyidagi fikrlari o'rinlidir: "Noyob so'zlar, metaforalar, cho'zilgan va boshqa so'zlarni g'alati deb atayman. Lekin kimdir butun nutqni shunday asosda tuzsa, yo topishmoq, yo varvarizm kelib chiqadi".

Kaykovusning shunday fikri bor: "Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir... Nutqni juda yaxshi va san'atkorona o'rganib olish, doimo gapga chechan bo'lishga harakat qil... Nutqi shirin kishining mehribon kishilari ham ko'p bo'ladi".

Ko'rinadiki, so'zlovchi til vositalaridan o'rinli foydalangan holda tinglovchi ongiga, sezgisiga va kayfiyatiga ta'sir qila oladigan, uni ishonтира oladigan, ko'tarilayotgan masalalarni to'g'ri va oson anglab olishni ta'minlaydigan bo'lishi kerak.

Ommaviy chiqishlarda notiq tinglovchilar hushyorligini oshiruvchi turli savollar qo'yishi va unga javobni lo'nda qilib esda qoladigan sodda usul bilan tushuntirmog'i muhim ahamiyat kasb etadi.

Ommaviy chiqishlarda notiq bilishi lozim bo'lgan yana bir muhim jihat nutq jarayonida hayotiy misollardan foydalanishdir. Ayniqsa, nutqda milliylik va mahalliy xususiyat saqlanishi muhimdir.

Kutubxonashunoslik ishlarida notqlik san'atining ahamiyati

Insoniyatning buyuk kashfiyotlaridan hisoblangan kitob azaldan juda uikan xizmatlarni ado etib kelmoqda. Kitoblarning ta'sir kuchi bilan tuzumlar o'zgargan, jamiyat rivojlangan, omma tarbiyalangan.

Xalqimizning kitobxonlik madaniyati qadim-qadimga borib taqaladi. Ajdodlarimiz merosi, zardushtiylik namunasi bo'lgan "Avesto" teriga bitilib, meloddan avvalgi davrlardan bizgacha yetib kelgan. Bizga qadar yetib kelgan qadimgi noyob bitiklardan bugungi adabiyotlargacha kutubxonalardan, qolaversa, kitob ishqibozlari bisotidan o'rin olganki, bugungi kunda ana shu ma'naviy boylikdan foydalanish an'anasi tabiiy ravishda katta avlod vakillaridan yoshlarga o'tmoqda.

Kitobga va kitobxonlikka nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish jarayonidagi eng faol shaxs, bu shubhasiz, kutubxonachi hisoblanadi. Kutubxona xodimlari birinchi galda albatta kutubxonaga kelgan yangi kitoblarning ko'rgazmalarini tashkil etishi shart. Yangi kitoblar taqdimotini o'tkazish, kitobxonlar konferensiyasini tashkil etish, kitob mualliflari bilan, yozuvchi, shoirlar bilan uchrashuvlar tashkil etish ishlarida kutubxona xodimlari bosh-qosh bo'lmog'i darkor. Ilm nurlarini o'z bag'riga jo qilgan kitoblar kutubxonalardan joy oladi, kutubxona — nurxona, deb bejizga aytilmaydi.

Tarixdan ma'lumki, ilm va ma'rifatni keng tarqatishga imkon yaratgan mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyotda ham katta yutuqlarni qo'lga kiritganlar. Sababi ma'naviyat va ilm aholi orasidagi do'stlik va hamjihatlikni chuqurlashtirib, ishlab chiqarish samardorligini ta'minlagan. Odamlarga to'la yetib boradigan, tushunarli tilda yozilgan kitob va axborotlar o'z-o'zini kamolotga yetaklashning bebaho vositasidir.

Yangilikni uqqan har bir odam o'z oilasida va ish joyida boshqalar bilan turli ilmlar borasida suhbat quradi. Turli kitoblarni, ilmiy manbalarni o'rgangan kishilar qanchalik ko'p bo'lsa, jamiyatga shuncha ko'p manfaat yetadi.

O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin xalqimizning o'tmishidagi an'analarga mustahkam tayangan holda ilgarilab bormoqda. Hozirgi zamon ilmiy-texnika yutuqlari mamlakatimizga keng kirib kelmoqda. Chet mamlakatlarning zamonaviy ilmiy-texnikasi mamlakatimizdagi ilmiy tadqiqot muassasalariga, o'quv yurtlariga, ishlab chiqarish tashkilotlariga o'z vaqtida yetib borishi uchun katta tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mustaqillik sharofati bilan milliy qadriyatlarimiz tiklandi va xalqimizning iymon va e'tiqodiga, tarixiy an'analarga mos keladigan qimmatli kitoblar yozildi va chop etildi.

Biroq ommaviy axborot vositalari hamda kitoblarni tarqatish va targ'ib qilishda qiyinchiliklar bor, lekin bularning yechimini topsa bo'ladi. Bu o'rinda yana kutubxona xodimlari faol bo'lishlari, hokimligu, idoralarga yelib yugurishlari zarur bo'ladi.

Kutubxonashunoslik va kutubxona xodimlari faolligini oshirishda avvalo ularning insoniylik fazilatlarini hamda notiqlik san'atidan xabardor bo'lishlari qo'l keladi. Kutubxonachi avvalo targ'ibotchi inson. Shu ma'noda kutubxonachi ma'naviy axloqiy jihatdan qalbi pok, ilmi yetuk odam bo'lishi kerak. Tashqi ko'rinishi yoqimli, istarasi issiq, yuzida nim tabassum sezilib turishi lozim. Har bir so'zida mayinlik, gaplarida muloyimlik va shirinlik sezilib turmog'i darkor. Eng muhimi, muomala madaniyatini mukammal egallagan bo'lishi kerak.

Kutubxonachining boyligi shu kutubxonada joylashgan kitoblarni ekanligini esdan chiqarmasligi lozim. Kutubxonaga ma'nviy oziq yoki ilm izlab kelgan kitobxonlarni iliq kutib olib, ularni ranjitmasdan shirin muomalada bo'lmog'i shart. Kutubxonashunoslik bilan shug'ullanuvchi xodimlar o'z kutubxonasidagi kitoblarni yaxshi bilishi, o'z xalqining milliy mafkurasini anglashi. o'z millatining tilini va adabiyotini, tarixini yaxshi bilishi zarur. Dunyoqarashi, fe'l-atvori keng bo'lib, o'z ona tilida ravon va aniq nutq so'zlashi, katta so'z boyligiga ega bo'lishi, kitob tanlashda kitobxonlarga yaqindan yordam berib, targ'ib ishlarini olib borishi kerak.

Eng muhimi, bugungi kun talablaridan kelib chiqib, axborot resurs markazlari hamda kutubxonalarda elektron pochta resurslaridan zamon talabi darajasida xabardor bo'lishlari shart. Shu kabi ishlarni mukammal amalga oshirishda kutubxona xodimlari malakasini uzluksiz oshirib borish juda muhim.

Chunki kutubxonaga maktab o'quvchisidan tortib talabagacha, ilmiy xodimdan tortib barcha soha mutaxassislarigacha tashrif buyurishlari aniq. Madomiki shunday ekan, kutubxona xodimlari ularga yaqindan yordam berishlari uchun, o'zlari bugungi zamonaviy axborot tizimiga kirib kelayotgan barcha texnologiyalar bo'yicha yo'l-yo'riq ko'rsata olish malakalarini egallagan bo'lishlari kerak.

Nutq a'zolari va ularning nutqdagi vazifasi

Nutq tovushlarini hosil qiluvchi a'zolar nutq organlari deb yuritiladi. Bular: o'pka, ikki bronx, traxeya, kekirdak, bo'g'iz, hiqildoq, halqum, og'iz bo'shlig'i, yumshoq tanglay, qattiq tanglay, til, tishlar, lablar, burun bo'shlig'idir. Ana shu a'zolarining hammasi birgalikda nutq apparati hisoblanadi. Nutq apparati to'rt qismdan iborat:

1. Bo'g'izdan quyi qism (o'pka, bronxlar, traxeya);
2. Bo'g'iz bo'shlig'i (halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon, tog'aysimonlar va tovush paychalar);
3. Og'iz bo'shlig'i (til, qattiq tanglay, yumshoq tanglay, kichik til, tishlar, lablar);
4. Burun bo'shlig'i.

Bu to'rt qism nutqning hosil bo'lishida ma'lum vazifani bajaradi.

Nutq tovushlarining hosil bo'lish manbai o'pkadan chiqadigan havo (nafas)dir. Demak, o'pka havoni yuborib turadi. O'pkadan chiqqan havo (nafas) ikkita bronx va traxeya orqali o'tadi. Chiqib kelayotgan nafasni tovush hosil qiluvchi holatga keltirishda qorin bilan ko'krak qafasini ajratib turuvchi parda (diafragma) xizmat qiladi. Ammo hali nutq tovushlari hosil bo'lmaydi. Nutq apparatining birinchi qismi nutq tovushlarini chiqarish uchun tayyorlov bosqich hisoblanadi. Nutq tovushi ikkinchi qismda paydo bo'ladi. Bunda quyidan kelgan havo oqimi tovush paychalariga kelib uriladi va rangsiz tovush hamda shovqin hosil qiladi. Nutq tovushi tovush paychalarining tebranishi natijasida yuzaga keladi. Tovush paychalarining taranglashuvi va titrashi oliy asab sistemasining signali asosida taranglashadi va titraydi. Bu titrash shakllanmagan past tovushni hosil qiladi. Nutq tovushlari uchinchi va to'rtinchi qismlarda, ya'ni og'iz bo'shlig'ida hamda burun bo'shlig'ida shakllanadi. Bunda bo'g'iz, tomoq, yumshoq tanglay, hiqildoq, qattiq tanglay, til, tishlar, lablar, burun bo'shlig'ida shovqin hamda ovoz kuchayadi, tovushlar "rang" oladi. Tovush paychalaridan chiqqan kuchsiz tovush tomoq, og'iz, burun bo'shliqlariga urilib kuchayib boradi. Demak, ular rezonatorlik vazifasini o'taydilar. Og'iz bo'shlig'i to'rtining yuqori qismida kichik til, yumshoq tanglay, qattiq tanglay, uning oldida yuqori qator

tishlar, ustki lab, og'iz bo'shlig'ining quyi qismida til, pastki tishlar va lab joylashgan. Bo'g'izdan kelgan ovozli havoning qayerdan o'tishi quyidagicha: agar yumshoq tanglay yuqori tortilib, kichik til orqaga surilib tomoqqa tegsa, burun bo'shlig'i yo'li yopiladi va ovozli (yoki shovqinli) havo og'iz bo'shlig'idan o'tadi. Bu ovozli (shovqinli) havoga oliy asab sistemasi buyrug'iga asosan kerakli nutq a'zolari shakl beradi. Yuqori tanglay pastga tortilib, kichik til oldinga surilsa, og'iz bo'shlig'ining havo yo'li yopiladi, ovozli (shovqinli) havo burun bo'shlig'idan o'tadi. Burun tovushlarining hosil bo'lishida og'iz bo'shlig'idagi nutq a'zolari ham ishtirok etadi.

Nutq a'zolari harakatlanishiga ko'ra nafaol va faol a'zolariga bo'linadi. Harakat qiluvchi nutq a'zolari faol hisoblanadi. Ularga til, lablar, yumshoq tanglay, kichik til, tovush paychalari kiradi. Nafaol a'zolariga tishlar, qattiq tanglay, burun bo'shlig'i kiradi.

Faol nutq organlari ichida eng harakatchani tildir. U deyarli hamma nutq tovushlarining paydo bo'lishi va shakllanishida ishtirok etadi. Tilning holatiga ko'ra tovushlar til oldi, til o'rta, til orqa tovushlar deb yuritiladi. Tilning old qismida *a, i, e* unililari; *d, t, ch, s, j, z, sh, n, l, r* undoshlari, o'rta qismida *y* undoshi orqa qismida *u, o', o* unililari; *g, k, ng, q, r, g', x* undoshlari paydo bo'ladi. Lablar ham tovush hosil qilishda faol bo'lib, *u, o', o* (qisman) unililari; *b, p, v, f, m* undoshlarining paydo bo'lishida ishtirok etadi, *h* tovush bo'g'izidan chiqadi. O'zbek shevalarida deyarli hamma unililarning til oldi juftlari uchraydi.

Nutqda nafasdan foydalanish. Tovush hosil qilishda nafas asosiy vositalardan hisoblanadi. Shunday ekan, undan to'g'ri foydalana bilish uzoq va chiroyli so'zlashning zaminini yaratadi:

Nafas olish uch turga bo'linadi:

1. Kiftdan nafas olish. Nafas ko'krakning yuqori qismida olinib, kiflar ko'tariladi. Bunday nafas olish zararli. U kishini tez charchatadi. Me'yorida so'zlashga imkon bermaydi.

2. Ko'krak-qorin orqali nafas olish. Bunday nafas olganda o'rta qovurg'alar, biqin harakatga keladi, ya'ni ular kengayadi.

3. Aralash nafas olish, ya'ni pastki qovurg'alar, diafragma ishtirokida nafas olish. Bunda ko'krak qafasi va kiflar ko'tarilmaydi.

So'zlaganda ravon, hovliqmasdan tabiiy nafas olish, uni kerakli chang talabiga ko'ra sarflash zarur. Nafas olish, tovush hosil qilish, uning talaffuzi bir-biriga mustahkam bog'langandir. Bularning

har biri miyaning, oliy asab sistemasining ishi hisoblanadi. Ma'lum lug'aviy ma'no tashuvchi yoki grammatik vazifa bajaruvchi so'z shaklini talaffuz qilish uchun berilgan belgi nafas olishni, nafasni o'pkadan chiqarish orqali unli va undosh tovushlar birikmasini yuzaga keltiradi. Tovushlarning sifati, jarangdorligi nutq a'zolarining tuzilishi va talaffuz jarayonida qanday ishtirok etganligiga bog'liq. Artikulatsiya nutq tovushlarini talaffuz etganda nutq a'zolarining harakatidir. Nutq tovushlari talaffuzida nutq a'zolarining harakati ikki xil: ma'lum tovushni talaffuz etishga chog'lanishi va aytish — *artikulatsiya*, tovush tugagach, nutq organlarining asl holiga qaytishi *rekursiya* deb yuritiladi.

Nutq tovushlarining aniq yoki noaniq talaffuzi artikulatsiya apparatining faol yoki nafaolligiga bog'liq.

Bir kishining nutq a'zolari boshqa kishining nutq a'zolaridan ko'pmi-ozmi farq qiladi. Shunga ko'ra odamlarning tovushi ham bir-biriga o'xshamaydi. Nutq tovushlarini birov ingichka, birov yo'g'on, birov jarangdor, birov xira talaffuz qiladi.

Ba'zi yosh bolalar unli va undosh tovushlarni aytishda artikulatsion nuqsonlarga yo'l qo'yadi. Masalan, *r* harfi o'rniga *l*; *s* harfi o'rniga *sh* harfini aytadi. Bunday nuqsonlarni muntazam mashqlar orqali tuzatib yuborsa bo'ladi.

IV Bo'lim. MUOMALA — INSON ZIYNATI.

I-bob. Muomala madaniyati

“Muomala” so'zi zahirida butun insoniyat taqdiri mujassam. Uning ildizi Odam Oto va Momo Havomiz o'rtasidagi muomala va muloqotlariga borib taqalsa hani ajab emas. Shundan buyon insoniyat muomalaning to'g'ri va ravon yo'llarini izlaydi, ba'zan topganday bo'ladi, yana yo'qotadi va yana izlaydi...

Shunchalar mushkulmi muomala madaniyatiga erishish? Bu yo'lda odamzodga nima to'siq bo'lmoqda, deya o'ylaysan, kishi. Birdan-bir to'siq bu — inson qalbidan chuqur joy olgan “men”i emasmikan? Odam bolasi eng ko'p o'z “men”ini o'ylaydi. Bu “men” qurg'ur shunchalar yopishqoq illat ekanki, inson qalb to'riga shu qadar o'mashib olganki, hatto “men” egasini dunyoga keltirgan zot—volidai muhtaramasidan, padari buzrukvoridan ham o'zini ustun qo'yarkan. O'z “men”ining soyasida qolgan odam o'zligini yo'qotib qo'yarkan. Hazrat Navoiy aytganlariday: “El netib topgay menikim, men o'zimni topmasam”.

Madomiki, shunday ekan, biz “muhtaram” “men”lar orasida yashayotgan ekanmiz, ularning do'q-po'pisalari bilan ham, erkaliklari-yu, maqtanchoqliklari bilan ham, o'zaro muloqotlarimizda sal kechirimliroq bo'lishinizga to'g'ri keladi. Ayniqsa, o'smir yoshidagi “muhtaram men”larning g'ururiga tegadigan gap, so'zlarimiz oqibatida turli ko'ngilsiz noxush voqealarning kelib chiqishi hech gap emas. Bunday voqeahodisalarga hayotimizda guvoh bo'lib turibmiz. Bunaqa “men” otini minganlarga faqat Yaratgandan insofu to'vfiq, sabr-bardosh va insoniy kayfiyat ildaymiz.

Manmansirash va keraksiz g'urur odamlar boshiga ne-ne kulfatlarni yog'dirmagan. Islom tafakkurining so'nmas mevasi so'fizmda inson o'z “men”idan, g'ururidan kechmay turib Olohn tanimaydi, degan aqida mavjud. Inson bolasi shu aqidaga amal qilsagina, o'zlaridagi ortiqcha g'ururni sindirishga qurbi yetadi. Harbiy xizmatga chaqirilgan yoshlar xizmat taqozasi bilan bir-

birlaridagi ortiqcha g'ururni ketkazishadi va bu darddan bir-birlarini xalos etishadi. Qarabsizki, xizmatdan qaytganlarning deyarli ko'pchiligi muloyim, odamshnavanda bo'lib, muomala madaniyatida ham o'zgarish yasaydi.

Qisqasi, insoniyatning asab torlari taranglashgan hozirgi serg'alva zamonda odamlar bilan shirin muomalada bo'lish uchun har birimizdan sabr-toqat, bag'rikenglik va yuksak saxovat talab etiladi.

Tasavvur qiling, farzand o'z ota-onasini hurmat qilmasa, shogird ustozining yuziga oyoq qo'ysa, fuqaro o'z hokimining gapini ikki qilsa, u yurtda osoyishtalik, farovonlik bo'lmaydi. Musulmonchilik qonun qoidalariga ko'ra, Allohga, uning Rasuliga hamda hokimlarga nisbatan e'tiqodda bo'lish buyurilgan: "Ey, mo'minlar, Allohga itoat qilingiz va payg'ambarlarga hamda o'zlaringizdan bo'lgan hokimlarga bo'ysuningiz!" (Qur'oni karim, Niso surasi, 59-oyat).

Yaratganga beaded shukurlar bo'lsinki, Istiqlolga erishganimizdan so'ng yurtimizda juda katta o'sish-o'zgarishlar sodir bo'lmaqda. Ulkan qurilishlar, shifo maskanlari, o'quv dargohlaridagi yutuqlar, shaharlarimizdagi obodonchilik va osmono'par binolaru ko'priklar — barchasi, birgina Toshkent shahridagi o'zgarishlarning o'ziyoq har qanday odamni o'ylashga undaydi. Agar Shayxzoda hayot bo'lganlarida, "Toshkentnoma" dostonini qayta yozgan bo'lardilar. Ayni kunlarda kishilarimiz o'rtasida bir-birlariga nisbatan hurmat-e'tibor qaytadan tiklanmoqda. Bu — yurt obodligidan el ko'nglini shod etadigan omillardandir.

Ajdodlarimiz orzu qilgan kunlar bizga nasib etgan shu kunlarda ma'naviyatimizda, muomala madaniyatimizda ba'zan oqsoqlik sezamiz. Inson bolasidan qoladigan eng ulug' meroslardan biri — shirin muomala. Barcha narsaga yetgan aqlimiz shunga qolganda charchaydi. Nimagadir bir-birimizdan shirin so'zimizni qizg'anamiz. Odam hamisha — ochmi, to'qmi, qiynalib yashayaptimi, farovon yashayaptimi, baribir shirin gapning gadosi. Shirin so'z insonning ruhiy ozug'i bo'lmaganida akademik shoirimiz G'afur G'ulom xalq boshiga og'ir musibatlar tushgan yillarda "bir og'iz shirin so'z nondek arzanda" — deb yozmagan bo'lardi. Inson qalbiga ham oddiy va non kabi tabiiy shirin so'zlar

bilan kirib boriladi. Biroq bunga hamma ham erisha olmaydi. Oddiy bo'lib ko'ringan muomala madaniyati o'ta murakkab, asrlar osha yechimini topgani holda amalda bajarilishi og'ir bo'lgan muammo. Chunki uni inson o'zi bajarishi kerak, bunga esa g'urur yo'l bermaydi. Uni yengish, sindirish hammaning ham qo'lidan kelmaydi. Madomiki, shunday ekan, insonning o'zi muammo. Agar muammo bo'lmaganida edi, G.Byuxner: "Inson tubsiz. Unga qaragan kishining boshi aylanib ketadi" demagan, Erkin Volhidov insonni bejiz tirik sayyoraga mengzamagan, Abdulla Oripov "Har bir inson — bir Vatan" — deb atamagan bo'lardi. Inson sirligicha qolmoqda. Odamzod bir-birini anglab yetmaguncha olam tinch bo'lmaydi. Bir-birini anglamoq uchun esa, eng avvalo, har kim o'zligini anglashi shart. Ko'ryapsizmi, qanchalar murakkabmiz?! Bundan cho'chimang, har narsaga qodir inson, muomala madaniyatini ham joyiga qo'ya oladi. O'zingiz o'ylab ko'rganmisiz? Nima uchun hamma yoshu qari chiroyli bo'lishni xohlaydi, nima uchun ko'zgu oldida o'zining u yoq bu yog'ini to'g'rilaydi? Nega? Odamlarga yoqish uchunmi? O'smir yoshidagilarning va o'rta yoshdagi erkak-ayollardagi bu harakatini qanday baholaysiz? Keksa yoshdagilarning bu xushxulqini-chi? Bu savollarga har kim o'z dunyoqarashi nuqtai-nazardan javob berishi mumkin. Yoki turli xil atir upalaru, turli xil bo'yoqlar bilan bo'yanish-chi? Bu talabaga berilgan topshiriqni yoxud ishxona rahbarining topshirig'imi? Yoki boshqalarning havasini keltirishmi, maqtanishmi, nima? Ayniqsa, ayollar va qizlarimizdagi qomatlarini bir maromda saqlab turishga bo'lgan xatti-harakatlarni aytmaysizmi?! Ana shunday tashqi shakl go'zalligini saqlash va ta'minlash uchun qanchalar vaqt va pul sarflanadi. Ayniqsa, shunday shaklu shamoyilga erishganlar orasida qisman bo'lsada, bechora va kambag'al kishilar ustidan kulish va ularni mensimaslik kabi xatoliklarga yo'l qo'yish hollari uchraydi. Bu hol ulardagi manmanlikni keltirib chiqarmoqda. Kamsitilganlarning esa dillari og'rимоqda.

Har bir odam o'zining shaklu shamoyil go'zalligiga vaqt va pul sarflash hisobiga erishadi. Agar odamlardagi shakl go'zalligiga ma'naviy-axloqiy go'zallik, muomala madaniyati ham qo'shilsa bormi, nur ustiga a'lo nur bo'lardi. Bundaylarni komillikka intilish yo'lidan borib, odamlarga shirin so'zlari bilan ruhiy madad beradiganlar safiga kiritish lozim.

To'g'risini aytganda, pulni ham, vaqtni ham, so'zni ham tejab ishlatgan ma'qul. Chunki pul ham, vaqt ham, so'z ham boylik. Ana shu so'z boyliginizni qadrsizlantirmaylik.

Avvalo muomala madaniyati salomlashishdan boshlanadi. Buning yorqin misolini o'zbek xalq ertaklaridagi devlar, yalmog'iz kampilarning ham huzuriga kelgan kishilarga: — “Gar saloming bo'lmaganda, ikki yamlab bir yutardim” — deb kechirgan holatlarini ham kuzatamiz. “So'z boshi salom” deganlaridek, salomda gap ko'p. Biroq salomlashishning ham o'ziga yarasha qonun-qoidalari bor.

Bizda qadimdan amalidan qat'i nazar, o'zidan bir yosh bo'lsa ham katta kishilarni senlab gapirish odobsizlik sanalgan. Birniki — mingga, mingniki — tumanga deganlardek, onda-sonda uchrasa-da, ba'zi 10—15 kishiga rahbar bo'lib qolganlar o'z qo'l ostidagilarga senlab muomala qilishi g'alati tuyuladi. Abu Lays As-Samarqandiy “Bo'ston ul-orifin” kitobida: “Ey, farzand, salollohu alayhi vassallam kattami yo kichikmi, albatta sizlab murojaat etar edilar. Salollohu alayhi vassallamning har bir odatlari biz — mo'minlar uchun qonun bo'lmog'i shartdir” deb yozadi.

Muhtaram Prezidentimiz 2006-yilni “Homiylar va shifokorlar yili” deb atadi. Bunda juda katta ma'no bor. Chunki xalq sog' bo'lsa, taraqqiyot, o'sish, rivojlanish, qut-baraka, tinchlik va xotirjamlik bo'ladi. El to'q va farovon hayot kechiradi. Aslida yashashning mazmuni ham sog'liq va iqtisodiy farovonlikka bog'liq.

Ma'lumki, yil sayin tabobat ilmi kuchaygani sari, kasallik turlari ham ko'payib bormoqda. Hozir qayoqqa qaramang, dorixonaga ko'zingiz tushadi. Dorilar ko'p, uni sotib olishga pul kerak. Kimlargadir bilinmas, ammo qo'l uchida kun kechirayotganlar uchun og'irlik qiladi. “Besh qo'l barobar” emas deganlaridek, hammaning ahvoli ham birday yaxshi bo'lib ketayotgani yo'q. Bu holat oldin ham bor edi, hozir ham bor, keyin ham bo'ladi.

Ajdodlarimiz qadim zamonlardan beri arzon va hammadop dorini izlab keladilar. Ana shunday dori haqidagi fikrni ham bobokolonimiz Abu Ali ibn Sino topganlar. Buyuk allomaning fikriga qaraganda, hemorni dori-darmon bilan birga so'z bilan davolagan ma'qul ekan.

Bir og'iz shirin so'z... Qiziq, zamonaviy tibbiyot uskunalari, noyob chet el dori-darmonlari ham o'zlik qilganda, shu bir og'iz

shirin soʻz yoki muomala kasalga ruhiy dalda, jismoniy qudrat bagʻishlaydi. Chunki shirin muomala bosh miyaga taʼsir qiladi. Bosh miya esa inson tanasidagi borliqni boshqaradi. “Yaxshi soʻz — jon ozigʻi, yomon soʻz — bosh qozigʻi” deganlaridek, shifokor doimo shirin soʻz va muomala ustasi boʻlmogʻi shart.

Bir rivoyatda keltirilishicha, Luqmoni Hakim koʻchada ketayotib, bir qizning dam-badam qon tuflab ketayotganini kuzatibdi. Hakim qiz izidan tushib, qaysi darvozaga kirganini koʻribdi-da, qiz kirib ketgan darvozani taqillatibdi. Qizning otasi chiqib, tabibni tanib qolib uyiga taklif qilibdi. Suhbat orasida Luqmoni Hakim: “Qizingiz bedavo dardga chalinibdi, afsus muolajaning iloji yoʻq”, — debdi. Tabibning soʻzlarini qiz eshik ortida eshitib turgan ekan. Birdan yuragi tez urib, yiqilibdi va xushidan ketibdi. Shu bir ogʻiz soʻz taʼsirida qiz ruhiy dardga uchrab vafot etibdi. Oradan maʼlum fursat oʻtgach, qizning otasi tabibni uchratib qolib:

— Taqsir, qizimning bedavo dardini qanday bilgandingiz? — deb soʻrabdi.

— Qizingiz ortidan kelayotib, uning qayta-qayta qon tuflaganini koʻrgandim.

Bu javobni eshitgan ota peshonasiga urib:

— E, attang, qizim oʻsha kuni shotut egandi, siz koʻrgan tufuk shotut sharbati-ku! Eh, attang?.. — debdi.

Shunda tabib choldan uzr soʻrabdi. Shundan soʻng Luqmoni Hakim:

— Bir soʻz bilan soppa-sogʻ odamni oʻldirish yoki bemorni shirin soʻz bilan sogʻaytirish mumkin ekan, degan xulosaga kelgan. Yunon tabiblari: “Dardni bilmasang, yaxshisi, bemorni tinch qoʻy” deb bekorga aytmagan ekanlar...

Bugungi kunda beburd, bebosh, betayin kimsalarning doʻq-poʻpisa telefon qoʻngʻiroqlaridan xastalanib yoki bu olamni tark etganlar ham yoʻq emas. Soʻzning qudratini koʻryapmizmi?

Oʻzbek tiliga davlat tili maqomining berilishini eslaylik. Bu ham oson kechmadi. Oʻsha kezlarda bir guruh olimlarni viloyatlarga “Til qonuni”ni ommaga tushuntirish boʻyicha safarbar etishdi. Ular orasida kamina ham bor edi. Oʻshanda bir tumandagi ichki ishlar xodimlari bilan uchrashib, maʼruzamni tugatdim. Men bilan birga yurgan tuman rahbarlaridan biri:

— Domlaga savollar bo'lsa, marhamat, — dedilar. Shunda bi kapitan yigit ilmoqli, dilni larzaga keltiradigan qaltis savol bilan murojaat qildi:

— Domla, hozir matbuotda, radio, televideniya nihiyatda qaynoq voqealar haqida yozilmoqda, shunga fikringizni bildirsangiz, — deb qoldi. Savolni eshitishim bilan yuzimda qo'rquv aralash nim tabassum paydo bo'ldi. Bir zumda xayolimdan matbuotdagi bo'lar-bo'lmas, ba'zan shaxsiy g'arazgo'ylik bilan yozilgan maqolalar o'ta boshladi. Bildimki, u yigit o'zi bilsa-da, meni sinab ko'rmoqchi. Agar men qaysi maqola haqida so'rayapsiz, desam ham chalkashib ketishim turgan gap edi. Chunki hali to'lqin tinmagan. Agar daryodan yoki ariqdan bir chelak suvni olib, diqqat bilan kuzatilsa, chelakdagi suvda har xil gardlarni kuzatish mumkin. Chelakni bir chetga qo'yib bir necha daqiqadan keyin qarasangiz, cho'kindilar chelak tagiga cho'kadi va suvni iste'mol qilish mumkin bo'ladi. O'sha paytda e'lon qilingan maqolalar daryodan yoki ariqdan olingan chelakdagi suvning dastlabki holatini eslatardi. Lekin men savolga javob berishim shart. Shunda xayolimdan daraxtni kesayotgan bolta haqidagi rivoyat o'tdi. Tanasi jarohatlanayotgan daraxt zorlanib:

— Sopi o'zimdanda, bo'lmasa boltaning qo'lidan hech ish kelmasdi-ya, deb ingragan ekan.

Demak, javobga savolning o'zidan sop yasash kerak, degan fikr keldi miyamga va shunday javob berdim:

— Juda to'g'ri va o'rinli savol berdingiz, ukam. Haqiqatdan ham, matbuotda qaynoq voqelik haqida tinimsiz maqolalar chiqib turibdi. Sizga bir iltimosim bor, shu voqeliklar haqidagi maqolalarni qaynoqligicha iste'mol qilmang, og'zingizni kuydirib qo'yasiz — deyishim bilan zaldagilar chapak chalib yuborishdi. Yonimdagi tuman rahbari muovini ham cho'chib o'tirgan ekan shekilli, birdan qo'limni siqib tabriklay boshladi. Chapaklar tingach: — Ukajon, — yana o'sha savol bergan yigitga murojaat qildim: — o'ta sovitib ham yubormang, tomog'ingizni og'ritib qo'yasiz. Zalda yana chapak chalindi. Shundan so'ng garchi zaldagilarning javobdan ko'ngli to'lgan bo'lsa ham, haligi yigitni mulzamlikdan, hijolatdan chiqarish uchun muomala madaniyatini ishga solib Abdulla Oripovning quyidagi she'rini o'qib berdim:

Juda yaxshi deymiz, mana bu narsa,
Go'yo hukm kabi yangrar so'zimiz.
O'ylab ko'rganmiz-mi hech biror marta,
Xo'sh, kimmiz o'zimiz.

Juda yomon deymiz, mana bu narsa,
Go'yo hukm kabi yangrar so'zimiz.
O'ylab ko'rganmiz-mi hech biror marta,
Xo'sh, kim biz o'zimiz.

Kingadir yoqamiz, biz o'zimiz ham,
Kingadir yoqmaymiz biz ham o'zimiz.
Shunchalik charxpalak ekan, bu dunyo,
Demak, nisbiy erur har bir so'zimiz.

— deb gapimni tugatdim. O'sha yigit kelib, — Rahmat, domla, meni kechiring, — deb kechirim ham so'raydi. Agar shu she'ni o'qimasam, o'sha yigitning dilini og'ritgan bo'lardim. Hayriyatki, bu hijolatdan qutuldim.

Hozirgi yoshlarni "sodda" deb bo'lmaydi. Bugungi fan-texnika taraqqiyoti yoshlar va o'smirlar ongini ancha charxlab o'tkirlashtirib qo'ygan.

O'tgan asrning 50-yillaridagi katta-yu kichikni sodda, desa bo'ladi. Birgina misol: Paxta dalasini chigit ekishga tayyorlashda kuzda qilingan shudgordagi kesaklarni maydalash uchun zanjir oyoqli traktorga o'nlab tishli baronlar taqilib, ortidan 8—10 metrli osti va ustining qalinligi 40 sm keladigan maxsus mola yog'och bog'lanardi-da, ustiga 2—3 ta odam o'tqazilardi. O'sha odamlar changdan himoyalanish maqsadida faqat ko'zini ochiq qoldirib, boshi bilan burkab ro'mol yoki biror matoni o'rab olardi. Bu mart—aprel oyining ikkinchi yarmiga to'g'ri kelardi. Traktor esa kecha-kunduz ishlardi. Yog'och mola ustida o'tirgan odam tunda navbat almashardi. Ba'zilar kechasi uxlab qolib oyog'ini sindirib, shikastalanganlar ham bo'lardi. Lekin brigadirning gapi ular uchun qonun edi. Endi, o'ylaymizda, nahotki o'sha payt rahbarlarining xayoliga kelmagan. Shu bitta odamning og'irligi 80—100 kilo kelar, shularning o'miga 4—5 ta qopda tuproq solib yog'och mola ustiga tashlab qo'yilsa ham bo'lardi-ku! Mana buni soddalik desa bo'ladi.

O'sha mehnatkash bechoralar bir-birining ko'ngliga yarasha, dilini og'ritmaydigan muomalada bo'lishardi. Qish kechalarida yig'ilishib, televizor, radio yo'q, qora chiroq yorug'ida biz o'quvchilarga tong otguncha dostonlarni o'qitib tinglashardi.

Biz tom ma'nodagi bozor iqtisodiyotiga kirib bormoqdamiz. Bunday sharoitda har kim o'z molini maqtaydi:

Demoqchimizki, shu kunlarda faqat mahsulot, pul va boylik ketidan quvib, ma'naviyatni, imonni, jumladan, so'z qadrini unutib qo'ymaslik ham insoniy burchimiz. Shu kunlarda ko'pchilikning sotuvchi va xaridorga aylanib borayotganligi ham rost.

Shu bois, sotuvchi xaridorni salom berib kutib oladi, uning kayfiyati bilan hisoblashadi, xushmomalalikni o'ziga odat qiladi va xatto so'zning ham narxini biladigan darajaga erishadi. Aslida savdo va ma'naviyat, jumladan, muloqot odobi hamisha bir-biri bilan bog'liqdir.

Agar o'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, eng qadimiy davlatlardan biri hisoblangan Gretsiyada notiqlik san'atining rivojlanishida savdo ham muhim ahamiyat kasb etganligining guvohi bo'lamiz? Chunki Gretsiya savdo davlati edi. Savdo aloqalarini, savdo ishlarini muhokama qilish va yakunini ko'rib chiqish, qolaversa, xaridorlar sonini ko'paytirish uchun savdogarlar so'z san'atidan ham yaxshi xabardor bo'lishlari talab etilgan.

Iqtisodning kelajagini, barqarorligini o'ylagan davlatlarda hamisha moddiylikni ma'naviyatdan ajratib qo'ymaslikka, aksincha, ma'naviyatni taraqqiy ettirish orqali iqtisodni rivojlantirishga harakat qilinadi.

"Jumladan, mashhur sotsiolog olim Deyl Karnegi Amerikadagi biznesmenlarga (tabdirkorlarga) notiqlik mahoratidan dars bergan va ular o'rtasida tez orada katta shuhrat topgan. Chunki Karnegidan saboq olganlaridan keyin tadbirkorlarning kishilar bilan muloqotga kirishishlari ancha oson ko'chgan va ularning savdo ishlari juda jonlanib ketgan. Shuning uchun avvaliga bu yigitcha savdogarlardan notiq tayyorlamoqchimi, deb o'ylagan va uning ma'ruzalariga 2 dollarni ham ko'p ko'rgan biznesmenlar keyinchalik Karnegining har bir kuni uchun 30 dollardan haq to'lab saboq olganlar" (S. Mo'min "So'zlashish san'ati", Farg'ona, 1997, 46-bet).

“To‘g‘ri so‘z tuqqaningga yoqmas” deganlaridek, ba‘zi haqiqatgo‘y odamlar hamisha rost va haq gapni aytishdan tortinmaganlar. Faqat ular bir xil mazmundagi gapni turli ko‘rinish va har xil ohangda aytganliklari uchun ba‘zilari jazo olib, ba‘zilari mukofotlanganlar. Bir rivoyatda keltirilishicha: “Xorun ar-Rashid tush ko‘rsa, o‘ttiz ikki tishi tushib ketganmish. Shunda u munajjim va ta‘burchilarni chaqarib, tush ta‘birini so‘rabdi. Muabbir (ta‘burchi)lardan biri:

— Ey, amir al-mo‘minin, butun qavm-qarindoshing va urug‘ aymog‘ing o‘lib, o‘zing yakka-yu yolg‘iz qolar ekansan, — debdi.

Horun ar-Rashid yurak-bag‘ri ezilib, soquvnafas muabbirni yuz darra uringlar, deb buyuribdi. Ertasiga boshqa ta‘burchini chaqirib, tushining ma‘nosini so‘rabdi:

— Ey, amir al-mo‘minin, Alloh sizga uzoq umr, katta davlat bergan, siz qarindosh avlodlaringizdan ko‘ra uzoq umr ko‘rar ekansiz, — debdi.

Bu gapdan Horun sevinib:

— Ikkalasi ham bir gapni aytdi, ammo bunisi fikrini odob bilan, chiroyli iboralar topib aytgani uchun yuz dinor mukofotga sazovor bo‘ldi, birinchisi qo‘pol so‘zlar aytib yuz darra edi”, — degan ekan.

Demak, har qanday yomon xabarni ham aql farosat bilan yumshoq qilib yetkazishga hamisha ajdodlarimiz amal qilishgan. Ba‘zan oddiy gapni ham “tomdan tarasha tushganday” qilib yetkazish orqali har qanday odamni dovdiratib qo‘yish hollari muomala madaniyatini bilmaslikdan kelib chiqadi.

O‘zbek xalqining qadimiy udumlariga ko‘ra, chaqaloq tug‘ilgandan bir hafta o‘tar-o‘tmas uning qulog‘iga azon aytiladi. Chaqaloq vujudiga ilk bor Yaratganning nomi musulmon ohanglari kirib borarkan, bola tarbiyasi xuddi shu damlardan boshlanadi.

Ohang — so‘z va gapning libosi. V.G.Belinskiy: “Gap so‘zda emas, ohangda, qaysi so‘zning qanday talaffuz etilishida”, — deydi. Ohang gapning mazmunini butunlay o‘zgartirib yuborishi mumkin. Afandining “Siz ahmoq, odam emassiz” deya uzr so‘ragani kabi.

Bolangizga ertalab “Turaqoling, o‘g‘lim!” degan jumlangizga, o‘g‘lingiz (buyruq, taklif, iltimos, yolvorish yoki yalinish) ohangiga qarab munosabat bildiradi. Agar buyruq ohangida aytadigan

bo'lsangiz, bolangiz sizni "nimaga baqirasiz?" — deb jerkib soladi. Demak, bu muomala madaniyatini o'rniga qo'ya olmaslik oqibati. Ham sizning, ham bolangizning kayfiyati buziladi.

Bir rivoyat o'qigan edim. Tabib bemorni davolash uchun ilon izlab topadi. Yo'lda kelayotib ilon tilga kiradi: — Sen meni o'ldirib zahrim bilan bir odamning hayotini saqlab qolmoqchi bo'lyapsan, to'g'ri-mi?

Tabib: — To'g'ri, — debdi.

— Endi quloq sol, — debdi ilon. — Bekor qilasan, bemor mening zahrim bilan tuzalmaydi. Agar biz chaqqanimizda tuzalar edi. Uni do'sti chaqqan. Odamning zahrini ilonning zahri yo'q qila olmaydi, — debdi va so'zida davom etibdi: — Bilasanmi, Alloh bizni shunday sovuq va badbashara qilib yaratdi, qo'l-oyoq ham, aql ham bermadi. Ammo biz ilonlar bir-birimizni chaqmaymiz. Siz insonlarga esa aqlga qo'shib butun borliqni berdi. Shunda ham noshukurchilik qilib, bir-birlaringizni chaqasizlar, — debdi. Tabib ilonni o'ldirmay qo'yib yuboribdi. Haqiqatdan ham, bemorni o'z do'sti chaqqan ekan, hech qanaqa dori kor qilmay olamdan o'tibdi. Tishi bilan chaqqan deb o'ylamang tili bilan, zahar zaqqum gaplar bilan chaqib boshiga yetgan. Shunday zaharli odamlardan o'zi asrasin. Bundaylarga qarab turib:

Namuncha zaharsiz, zaharsiz biram,
Turqingiz chaplashga chidamas qalam.
Buncha zaqqumni qanday yig'dingiz,
Yorilsa, to'kilsa rasvoi olam, (N.B.)

— degingiz keladi.

Agar siz odamning ko'nglini ovlamog'chi bo'lsangiz, muomala madaniyatingizni ishga soling, bu qo'lingizdan keladi. Bunga osonlik bilan erishishingiz mumkin.

Inson qalbi "ochilmagan qo'riq".

Kimgadir yaxshilik istasa ko'ngling,
Guldayin ochilar yonog'ing, yuzing.
Tik qarab turasan qochirmay ko'zing.
Ishonchli chiqadi, har aytgan so'zing. (N.B.)

Qadimda donishmandlardan o'ntasi yig'ilib, "bu dunyoda kim baxtli hayot kechiradi? degan savolga javob izlashibdi. Hammalari bir fikrga kelishib: "Bu dunyoda shirin muomalali odam baxtli yashaydi, deyishibdi. Shunda ulardan biri" agar u mehnatkash bo'lsa", — deb qo'shimcha qilgan ekan.

So'z haqida so'z

Yaxshi muomala va samimiy munosabat qalblarga sevinch bag'ishlaydi. Sevinchga to'la qalblar faqat yaxshilik istaydi. Hamsuhbatingiz qalbiga sevinch taqdim etishingiz gunohlaringiz kechirilishiga sabab bo'ladi.

So'z guhariga erur oncha sharif
Kim, bo'la olmas anga gavhar sadaf.
To'rt sadaf gavharning durji ul
Yetti falak axtarining burji ul,

— deb Alisher Navoiy so'zga ta'rif beradi. Shuningdek, "Farhod va Shirin" dostonida ham shoir so'zga alohida urug'u berib:

So'zdin o'likning tanida ruhipok,
Ruhdog'i tan aro so'zdin halok.
Turguzib o'lganni kalomi fash
O'ziga "Jonbaxsh" laqab deb Masih
So'zdin yetib o'tqa azamat halil,
So'z yukiga xomil o'lub Jabroil.
Tangriki insonni qilib ganju roz,
So'z bila hayvondin ancha imtiyoz...
Danovu dur so'zini afsona bil,
So'zni jahon bahrida durdona bil,

— deb tariflaydi

Quloqda asra garonmoya so'zniyu fikr et,
Ki dursiz o'lsa ne bo'lg'usidir sadaf holi.
So'zingni dog'i ko'ngil ichra asragilkim, hayf,
Kim o'yla durni go'haridin etgasen xoli.

Navoiy

Bilib so'zlagin, so'z bilikka sonur,
Biliksiz so'zi o'z boshini yeyur.
O'qushqa, bilikka bu tilmochi til,
Yorutochi erni yo'riq tilni bil.

Yusuf Xos Hojib.

So'z ichra mudom aql yashirindur,
So'z chimildig'u, aql kelindur.

Nosir Xusrav.

Tildagi ketma-ket xatoga, hayhot,
Chiroyli kiyimlar berolmas najot.
So'zing kiyimingdek bekamu ko'st qil
Yoki kiyimingni so'zingga, Jomiy.

Abdurahmon Jomiy.

Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,
Donolardek bir so'z degil, lek ma'nodor.

Sa'diy Sheroziy.

Har so'zning o'z joyi bor,
Har nutqning makoni.

Hofiz Sheroziy

So'z bilan bo'lup bu olam paydo,
So'z bilan bo'lup bu odam paydo.

Muhammad Solih.

Men, aql barkamolligi nuqtai nazaridan qaraganimda, so'zdan mo'tabarroq va qalbidan buyukroq hech narsa topmadim. Chunki undan afzalroq biror narsa bo'lganida edi, Haq taolo payg'ambar (s.a.v.) ga o'sha narsa bilan murojjaat qilgan bo'lardi.

Umar Xayyom "Navro'znoma" kitobidan

Agar bo'lsang ipak kabi muloyim,
Muloyim sen bo'lsang, quling bo'layin.
Qulog'imga bergan panding olayin,
Kishiga qattiq so'z aytuvchi bo'lma.

Oqmasdan qolmaydi bir oqqan ariq,
Bir tanda odam goh semiz, goh oriqlar.
Bir yuzi qoradir, bir yuzi yorug',
Qora deb qattiq so'z aytuvchi bo'lma...

Maxtumquli.

So'z qolip, fikr uning ichiga quyilgan g'isht bo'lsin.

A. Qodiriy.

Notiq amal qilishi lozim bo'lgan qoidalar

Notiq uchun 41 qoida

Yuqorida ko'rganimizdek, har qanday shaxs shoir yoki yozuvchi, aktyor yohud rassom bo'lmaganidek, mohir notiq ham bo'lolmasligi mumkin. Lekin «izlanganga tole yor», deganlaridek, sidqidildan intilgan shaxs bunday mavqeni egallay oladi.

Quyidagi qoidalarga amal qilinsa notiq zarar ko'rmaydi:

1. Nutqingiz rejası varaqning birinchi betiga yozilsin. Rejani bir necha varaqqa yozmang, adashib ketasiz.
2. Ommabop yo'sinda so'zlanayotgan muayyan nutqingiz taxminan o'ylangan va tayyorlangan bo'lishiga erishing.
3. Tajribali notiqgina o'zining ommabop nutqini o'z tajribasiga tayangan holda ko'pchilik oldida dadil namoyon etishi mumkinligi yodingizda bo'lsin.
4. Ommabop nutq oldidan albatga chuqur o'ylab, anglab, uni tinglaydigan auditoriya va gapiradigan gap o'zingizga bog'liq ekanini his etib olmog'ingiz shart.
5. Agar reglament belgilangan bo'lsa, nutq mazmunini qisqartiring: ko'p yomon gapirgandan ko'ra, oz va soz so'zlang.
6. Har bir nutqning boshlanishi, o'rtasi va oxiri bo'ladi. Eng muhimi, nutqingiz oxirini qanday tugatishni esda saqlang.

7. Agar sizga reglament belgilangan bo'lsa, yaxshisi nutqingiz rejasini tuzing. Rejada asosiy punktlar saqlansin: aniqliq talab qiluvchi xabarlar vaqti, statistik ma'lumotlar va iqqiboslar (sitata), murakkab yoki kam tanish bo'lgan so'zlar, terminlar va hakoza.

8. Siz notiqsiz, birinchi jumlani va nutqning xulosasini o'ylashga majbursiz, qolgan gaplarni o'z yo'nalishida bog'lab boraverishingiz mumkin. Agarda juda o'zingizga ishonsangiz, chiqish qilish oldidan rejani unitishingiz, undan foydalanmasdan tashlab yuborishingiz mumkin. U holatda nutqingiz yanada go'zal chiqadi.

9. Rasmiy hujjatlarni, notanish matnlarni o'qib berishingiz mumkin. Nutqning boshqa turlari esa o'qiganlaringizni mustahkamlaydi. Ya'ni, yuqorida ko'rsatilgan matnlardan tashqari qo'shimcha nutq matnini yozish shart emas. Chunki yozgan matnlaringiz gapirishingizni qiyinlashtiradi. Tajribasiz notiq yozilganlardan nimanidir tushirib qoldirishdan qo'rqib, battar xatoga yo'l qo'yishi mumkin.

10. Ommaviy auditoriyada chiqish qilayotgan notiq o'ziga ishongan, jismoniy ko'rinishi dadil, jasur va vazmin hamda tashqi ko'rinishi bilan jozibali bo'lmogi lozim. Shuning uchun omma oldida chiqish qilishdan oldin tashqi qiyofangizning go'zal bo'lishiga intiling.

11. Ko'pchilik, jumladan, tajribali notiqlar ham gapirish oldidan hayajonlanadi. Bu hayajonlanish tabiiy va foydali. Agar hayajonlanish bo'lmasa, demak, notiq o'z nutqiga mas'uliyatsiz, auditoriyaga e'tiborsiz.

12. Juda qattiq hayajonlanish zararli. Undan qochish kerak. Chiqish qilish oldidan yaxshi narsalarni o'ylab nutq mazmunidan o'zingizni chalg'iting. Auditoriya haqida vahima qilmang. Agar buning iloji bo'lmasa yoki chalg'ish yordam bermasa, qo'llaringizni elka kengligida qo'yib, barmoqlaringizni buking. So'ngra sakrab, bir qancha harakatlar qilib, orqaga chalqaying. Agar buni eplay olmasangiz oyoqlaringiz barmoqlarini kuchli harakat qildiring.

13. Nugq oldidan va gapirayotgan paytingazda suv ichmang — suv yuragingizga keraksiz yuk bo'ladi va ovozingizni bo'g'adi. Chiqish qilish oldidan keraksiz gaplardan gaplashmang.

14. Gapirish vaqti kelganda tashqi ko'rinishingizni to'g'rilab, dadil qadamlar bilan nutq so'zlash lozim bo'lgan joyni egallang.

15. Ustingizdagi kiyim-kechaklaringiz keng yoki o'ta tor bo'lmasin, poyafzalingiz oyoqlaringizni siqib qo'ymasin, galstugingiz bo'yingizni bo'g'ib qo'ymasin. Liboslaringizdagi kenglik va torlik erkin gapirishingizga va o'zingizni erkin tutishingizga xalaqit beradi.

16. O'zingizni to'g'ri tuting, yelkangizni biroz buring. Iyagingizni biroz ko'tarib boshingizni to'g'ri tuting. Oyoqlaringiz yelka kengligida bo'lsin. Qo'llaringizni qorin ustida siqib ushlamang, buklamang, barmoqlaringizni chalkashtirmang, qo'llarni orqaga qilmang, cho'ntakka tiqmang, oyoqlaringizni chalishtirmang.

17. Notiq qotib turmasligi, qo'llarini erkin tutishi, gapirayotgan paytda qo'llarini silkitmasligi, juda qotirib gavgaga yopishtirib ham turmasligi lozim. Gapirish tempini, ovozin mazmunga qarab o'zgartirib turishi kerak. Nutq yumshoq va ishonchli bo'lishi, lekin juda cho'zilib ketmasligi kerak.

18. Gapirayotganda og'izni me'yorida ochib gapirish, me'yorida nafas olish va chiqarish lozim. Ovozni auditoriyaning kattakichikligiga qarab moslash, o'ta baland ovozda qichqirib gapirmaslik kerak.

19. Ovozni yuqoriga va pastga yo'naltirmang, tinglovchilarga to'g'ri yo'naltiring.

20. Imkoni boricha mikrofondan foydalanmang: mikrofon auditoriyadagilar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lanishga xalaqit beradi.

21. Auditoriyaga tabassum bilan yuzlaning, ular diqqat bilan sizga boqmoqda. Ularga kuchli nazar va xush kayfiyatda ko'rinasiz.

22. Kichik jimlik qiling. Agar shovqin boshlansa, jimlikni cho'zing va birdan auditoriyaga qattiq nazar tashlang.

23. Nutqingizni yumshoq va yengil qilib boshlang. Kuchli zarb bilan boshlamang, bo'lmasa, nutqingizni yakunlashga kuchingiz yetmay qoladi, tinglovchilarning ham toqati toq bo'ladi.

24. Gapirayotganingizda unutmang, sizni eshitishni istagan odamlarga murojaat qilyapsiz, nimani yozsangiz ham sig'diraveradigan qog'ozga emas.

25. O'zingizni tutib ishonch bilan gapirsangiz sizni ham zavq bilan tinglashadi.

26. Temp oralig'ini saqlagan holda baland ovozda gapiring. Keng va muhim ma'lumotni qisqa vaqtga sig'dirishga urinmang.

Shoshib gapirgan notiq ma'lumot berishdan qo'rqadi va minbardan tushirib yuborishlarini kutadi.

27. Gapirayotgan vaqtingizda auditoriyani kuzating. Tinglovchilarning diqqati sizga qaratilgan. Biroq nutqingiz davomida bir shaxsga hadeb murojaat qilavermang, chunki har bir tinglovchi qaysi nuqtaga qarayotganingizni, kimga qarab gapirayotganingizni kuzatib turibdi.

28. Og'zaki ommabop nutqingiz ko'pchilikdan kuchli: notiq ko'pchilikning diqqatini tortadi, fikrini qo'zg'aydi. Kuchli auditoriyani to'liqlantiradi.

29. Katta auditoriyadan qo'rqmang, kichik auditoriyadan qo'rqing. Auditoriya qancha katta bo'lsa, ishontirish shuncha oson bo'ladi.

30. Ortiqcha gapirmang. Notiq nimaniki gapirsa, omma shuni gapiradi, nimani o'ylasa, shuni o'ylaydi. Shuning uchun notiq nima gapirishini hamisha o'ylab gapiradi. Lekin u nimani o'ylasa hammasini gapirolmaydi. Gapirib ulgurmaydi.

31. Insonsevar bo'ling — iloji boricha qisqa gapiring, nutqning ommabop jaranglashi tinglovchilarning butun borlig'iga ta'sir qiladi. Ayni damda tinglovchilar aytilayotgan narsalarning o'zlari uchun eng kerakli ekanligini anglaydi.

32. Iloji boricha adabiy tilda gapirishga odatlaning, chet so'zlaridan imkon darajasida kamroq foydalanishga harakat qiling.

33. Ba'zi notiqalar bir so'zni qayta-qayta takrorlaydilar. Siz bunday yaramas odatdan qoching.

34. Nutqingizni so'z bilan emas, jumla bilan bezashga odatlaning. Jumlarlar bir-biriga mantiqan bog'lansin. Boshlagan jumlangizni yakuniga yetkazing. Gapirayotgan jumlalarining uzun-qisqaligini auditoriya va xonaning kengligiga qarab tuzing. Auditoriya qancha katta binoda bo'lsa, gapirayotgan jumlalarining o'rtacha uzunligi shuncha qisqa bo'lishi kerak.

35. Nutqda so'z va jimlikning (pauza) o'rni galma-galdan almashinib turishi kerak. Jim turish so'z va jumlaning tuzilishiga vaqt ajratish demakdir. Jim turishda auditoriyaning fikrlaringizga berayotgan bahosini anglaysiz. Ammo to'g'ri kelgan joyda tinimsiz jimlik ham yarashmaydi. Jimlik auditoriyadan javob kutayotgan paytingizda kerak.

36. Ommabop nutq ohangga bog'liq: ohang jumalarga a'zo bo'lgan so'zga sayqal beradi. Nutq mazmuniga notiqning munosabatini belgilovchi ohang tabiiy va ishonchli bo'lishi kerak. Ohangni hech qachon jumalar oxiriga surmang.

37. Notiq ommabop nutq so'zlayotganda o'zini bulbulday his etmasligi kerak. Siz odamlarning foydasiga gapiryapsiz, o'zingizni ko'z-ko'z qilish uchun emas. Shuning uchun hamma vaqt nutqingiz ustida ishleng, uning auditoriyaga ta'sirini kuzating. Odamlarning ma'lum guruhi sizni qo'llash-qo'llamasligini aniqlang. Sizga e'tiborlimi yoki parishonxotirmi, qiziqib eshityaptimi yoki ahamiyatsiz, do'stonami yoki zo'rma-zo'raki ekanini kuzating. Notiq gapirayotganda auditoriyada nima bo'layotganini ko'rib turishi lozim va o'z vaqtida auditoriya holatini izga solib turish kerak.

38. Agar auditoriyada shovqin ko'tarilsa, ovozingizni balandlatmasdan, aksincha, pasaytiring yoki jimgina auditoriyaga diqqat bilan qarang.

39. Zaldagi qochiriq gaplardan qo'rqmang. Nutq so'zlayotganingizda diskussiyaga yo'l qo'ymang. Mo'ljaldagi gaplaringizning hammasini aytishingiz shart.

40. Nutq davomidami yoki undan keyinmi, sizga berilgan savollarga javobni aniq, tushunarli, qisqa qiling, to'liq javob berish shart emas.

41. Har qanday nutqning yakuni dadil va mustahkam bo'lsin. Yakunlovchi ohangda ovozni ko'tarib kerakli gaplarning hammasini aytganingizni sezdiring, auditoriyaning diqqat-e'tibori uchun minnatdorchilik bildirishni unutmang.

Ma'ruzaga qiziqishni oshirish yo'llari

Notiq o'z faoliyatida asosiy e'tiborni tinglovchilarning qiziqishini oshiradigan va mavzuning esda qolishida yordam beradigan quyidagi vositalar, usullar va uslublarni puxta ko'rib chiqishga qaratishi kerak:

1. O'rganilayotgan mavzuning nazariy va amaliy ahamiyatini tushintira olishi, uning ilmiy bilim sohasidagi ahamiyatini ko'rsata olishi;

2. Dastlabki jumla va ma'ruzalarning boshlanish qismi, ularning tinglovchilar bilan aloqa o'rnatishda va notiq nutqiga qiziqishni vujudga keltirishdagi roli.

3. Yangi muommolarning qo'yilishi.

4. Bayon qilinayotgan materialning yangiligi.

5. Bayonning aniqligi, ko'rgazmaliligi va ommaviyligi:

Nutqning yorqinligi, obrazli va ta'sirchanligi maruzada yumor va hazil-mutoyiba.

A. Korneychukning "Qanotlar" pyesasida quyidagi bir epizod bor. Yozning issiq kunlaridan birida kolxozda ochiq havoda ma'ruza o'qilayotir. Ma'ruzachi Ovcharenko qog'ozdan ko'zini olmay zerikarli tarzda ma'ruza o'qiydi va o'qib bo'lgan varaqlarni suvli grafin ostiga qistirib qo'yadi. Ma'ruza boshlanganiga ancha bo'lganga o'xshaydi, chunki grafin ostidagi varaqlar ko'p, grafindagi suv oz qolgan. Ko'plar mudrab o'tirishibdi. Kolxozchilardan biri Mefodiy esa hatto bemalol xurrak otib o'tiribdi. Rais o'rnidan turib bunday deydi: "Mefodiyning mo'ylabidan tortib ko'yinglar, bunaqa bemazagarchilik qilmasin". Kimdir Mefodiyning mo'ylabidan tortadi, u esa qichqirganicha o'rnidan turib quvonganicha so'raydi:

— Tamom qildimi?

Zerikarli, qiziqirmaydigan, qogozga qarab o'qiladigan ma'ruza ana shunday qabul qilinadi. Afsuski, Shunday ma'ruzalar hamon uchrab turadi (E.A.Adamov. T., "O'zbekiston", 1980. 3—4-betlar).

No'noq notiqqlarning hammasi bir-biriga o'xshaydi. Lekin har bir mohir notiqning o'z fazilati bor. Usta notiq gapirayotganida tinglovchilar bamisoli nafas olmay o'tiradilar, noshud notiq xuzurida esa bemalol xurrak otib ham yuboraveradilar. Ammo, ma'ruza tinglovchi ongida bilimlar boyligiga aylanmog'i uchun nima qilish kerak?

Buning uchun fanning har qanday sohasiga oid har qanday mavzudagi ma'ruza uchta zaruriy fazilatga ega bo'lishi lozim. Birinchi va eng asosiy fazilat ma'ruzaning mazmunli bo'lishi, uning fikrlarga boy bo'lishidir. G'oyaviy-siyosiy yo'nalish va bilim qiymati eng qadrlil narsadirki, bu narsa notiqqa muvaffaqiyat qozonish imkonini beradi. Notiq gapirayotgan narsasini yaxshi bilmasa, har qanday ajoyib shakl, har qanday iste'dod notiqqa yordam bermaydi.

Ma'ruza mazmuni jihatidan chuqur ilmiy, shakly jihatidan yorqin bo'lishi, hujumkor xarakterga ega bo'lib, ommabopligi va tushunarligi bilan ajralib turishi kerak.

Ikkinchi talab — muvofiqlik. Har bir ma'ruza mavzuga, davraga, o'yinga va auditoriyaga muvofiq bo'lishi lozim. Ma'ruza — aniq manzilga ega bo'lgan xatdir. Manzil noto'g'ri yozilganida xat yo'qolib ketganidek, manzilga nomuvofiq qilingan ma'ruza ham bejuda ketadi.

Nihoyat biz yaxshi ma'ruzaga nisbatan qo'yadigan oxirgi, uchunchi talab — uning qiziqish tug'dirish xususiyatidir. Gulxan uchun shox-shabba qanchalik kerak bo'lsa, ma'ruza uchun ham qiziqish shunchalik zarur. Gulxanni yoqib shox-shabba tashlab turmasangiz, u bir ozdan keyin o'chib qoladi. Ma'ruzani boshlab, unga qiziqarli materiallar kiritib turmasangiz, tinglovchining e'tibori so'nib qoladi.

Qiziqish nima? Biz bu tushuncha bilan duch kelib turamiz. Qiziqish notiq bilan tinglovchilar o'rtasidagi aloqadir. Istiqlool sharoitida xalqimiz ma'naviyatining o'sishi bilan bir vaqtda madaniyatning barcha sohalariga barqaror va yaxshi qiziqish oshib bormoqda. Qiziqish darhol e'tiborni keltyrib chiqaradi, e'tiborga ega har bir ma'ruzada g'oya muhim o'ringa ega. E'tibor — bilim darvozasi bo'lib, uni qiziqish ochib beradi. Bizning idrok etishimiz notiqni qanchalik e'tibor bilan tinglashimizga bog'liq. E'tibor esa ma'ruza qiziqarli yoki zerikarli o'qilishiga qarab vujudga keladi eki barham topadi.

Ma'ruzaga qiziqishni darhol barham qiladigan o'rinlar bor. Notiq xabar qiladigan ma'lumotlarning keraksizligi; bu ma'lumotlarning hayotdan, amaliy qiziqishlardan ajralib qolganligi, mazkur auditoriya uchun keraksiz axborotlarning ko'pligi; hayot bilan aloqaning yo'qligi, eskirgan material va, nihoyat, shaklning yomonligi ana shunday faktorlar jumlasiga kiradi. Agar notiq ko'zini qog'ozdan ololmasa, bu narsa tinglovchilarda qiziqish tug'diradi, deb o'ylamay qo'ya qoling.

Nutqning ko'rgazmali, ommabop aniq bo'lmay quruq bo'lishi, yumorni pisand qilmaslik, his qilinadigan «emotsional asosning yo'qligi qiziqishga barham beradi. Notiq nutq estetikasiga rioya qilmasa, «latta chaynarlik» qilaver-sa, jummalarni yorqin va aniq qilib tuzmasa, ish pachava bo'ladi. Bularning hammasi tinglov-

chilarni zeriktiradi, ular koʻzlari ochiq holda, baʼzan esa koʻzlarini yumib olib uxlayveradilar yoki boshqa narsaga chalgʻiydilar. Qiziqarli maʼruza hatto «uyquchi» tinglovchilarni ham uygʻotib, eʼtiborni jalb qilishi mumkin.

Toʻgʻri, notiq har xil boʻlishadi. Ularni ikki xil — oʻqib beruchilar va ijodkorlar deymiz. Oʻqib beruchi notiqning soʻzlari oʻlik boʻlib, hayot belgilaridan mahrum boʻladi. Matn yozilgan varaqlar notiq tiliga osib qoʻyilgan toshlardir. Ular tilni ogʻir qiladi. Tinglovchilar bunday notiq larni uncha hurmat qilmaydi. Baʼzan notiq qogʻozga qarab juda chiroyli soʻzlarni oʻqib beradi, lekin ular tinglovchilarni qiziqtirmaydi. Bu soʻzlar kuzgi yaproqlarga oʻxshaydi, ular chiroyli boʻlishi mumkin-u, lekin ularda jon boʻlmaydi. Notiq hech qanday qogʻozga qaramasdan mavzuni erkin bayon qilib berganiga nima yetsin. Xulosa shuki, matnni yozish mumkin va lozim, lekin uni shunday oʻzlashtirib olish kerakki, natijada matnsiz ham gapirish mumkin boʻlsin. Bosh matnda boʻlganidan, matn boshda boʻlgani maʼqulroq.

Notiq muvaffaqiyatining oltita sharti

Mohir notiqgina qiziqarli maʼruza oʻqiydi. Bunda bilim, mahorat, qiziqish va muayyan tinglovchilarga bevosita murojaat zarur.

Lekin notiqning muvaffaqiyatini taʼminlaydigan alohida shartlar ham bor. Bunday shartlar oltita:

1. Minbarga chiqquncha ham, minbarda turganda ham maʼruza bilan yashash kerak. Notiq har xil boʻlishadi. Baʼzilari maʼruza oʻqishadi, baʼzilari esa minbarda maʼruza matni bilan yashab tinglovchilar bilan faol aloqa bogʻlaydilar, oʻzlarini yoʻqotmagan holda auditoriya bilan qoʻshilib ketadilar. Bular oʻqib beruvchilar emas, balki ijodkorlardir. Qiziqarli maʼruza notiq shaxsiyatidan ruhdangan ilmiy mavzudagi mazmunli, zavqli suhbatdir. Bunday maʼruza odatda uchta bosqichda oʻtadi. Birinchidan, material toʻplanadi va singdiriladi, u bir shaklga solinadi va his etiladi. Ikkinchidan, maʼruza ichki shaklda va ichki monolog tarzida oʻzi uchun oʻqiladi, bunda notiq oʻzi bilan oʻzi munozara yuritadi, oʻziga savol berib oʻzi javob qaytaradi. Uchinchi bosqich boshqalar uchun maʼruza boʻlib, notiq auditoriyaga kirganida oʻzini

auditoriyada va auditoriyani o'zida ko'radi va his qiladi. Bunda u oddiy narsada qiziqarli narsani, ma'lum narsada noma'lum narsani, hamma masalalarda hayotiy muhim narsani topa biladi.

2. Materialni bilishgina emas, balki egallab olingan bo'lishi kerak. Egallash ma'ruzani qat'iyat va mahorat bilan boshlash, asosiy qismni bayon qilish uchun eng yaxshi shaklni topish va ma'ruzani mohirona tugallash demakdir.

Qiziqarli ma'ruza ko'p jihatdan uni qanday boshlashiga bog'liq. Muqaddima notiqning auditoriyadagi dastlabki qadamlaridir. Ular qiziqarli bo'lishi kerak. Notiqni muqaddimaga qarab kutib olyshadi, mazmun va shaklga qarab kuzatishadi. Muqaddima jangdagi dastlabki atakaning o'zginasidir. Birinchi ataka juda katta ahamiyatga ega, albatta, lekin birinchi hujum jangning taqdirini belgilab bermaganidek, yaxshi boshlangan muqaddimaning o'zi ham butun ma'ruzaning muvaffaqiyatini ta'minlay olmaydi. Kechirim so'rab boshlanadigan muqaddima muvaffaqiyatsiz chiqadi. Muqaddimada ma'ruzaning asosiy fikri bayon qilinsa, u ta'riflab berilsa, shu ruh butun ma'ruza jarayonida bo'rtib tursa, auditoriya mamnun bo'ladi.

Ba'zan ma'ruzani hatto ko'chirma keltirishdan boshlash mumkin. Ammo ko'chirma o'tkir qurol bo'lsa-da, u hadeb ishlataverilsa, o'tmaslashib qoladi. Ba'zan muqaddimani biror harakterli faktdan boshlab shundan kelib chiqib mavzuni bayon qilish mumkin. Kichkina tanaga kattakon bosh qanchalik yarashmasa, katta muqaddima ham shunchalik kelishmaydi.

3. Nutqni egallash — notiqning nutqi, so'zni tana'day bilishi, jumla tuzishda so'zlardan to'g'ri foydalanishi, obraz yarata olishi, istioradan foydalana olishi, esda qoladigan o'xshatishlar topa bilishi g'oyatda muhim.

Mopassan so'zlarning jonini qidirish kerak, degan edi. U so'zlarning jonli bo'lishiga astoydil ishonardi, yozuvchining vazifasi esa shu jonni topib, uni kitobxonga ko'rsatishdan iborat deb hisoblardi. So'zlarning jonini topa olsangiz, so'zlar orqali o'z qalbvingizni ham ifodalay olasiz.

Emotsionallik — nutqning haroratidir. U yuqori yoki past bo'lishi mumkin, lekin isitma chiqib ketishiga yo'l qo'yib

bo'lmaydi. Qanday gapirish, qanday qilib aytish ham muhim. Yomon talaffuz ma'ruza materialini idrok etish imkoniyatini barbod qiladi. Notiq yomon talaffuz o'qiyotgan ma'ruzani tinglaganda varaqlari yirtiq kitobni o'qiyoganday bo'lasiz.

Nutqini oqilona yumor bilan bezay oladigan kishi nutqni yaxshi egallagan bo'ladi.

Yumor — no'tqning atridir, gulni xidiga qarab ajratish mumkin bo'lganidek yumoriga qarab odamning aqlini belgilash mumkin.

4. Notiqning o'zini tuta bilishi. O'zini yo'qotib qo'ygan notiq auditoriyadan ham mahrum bo'ladi. Avvalo, ma'ruza boshlarida vujudga keladigan hayajonni bosib olishi shart. So'zga chiqish notiqning o'ziga qiziqarli bo'lishi uchun ma'ruza materialini sistematik tarzda yangilab turish, yangi fikrlar, misollar, obrazlar, aforizmlarni kiritib turish zarur. Hech narsa qotib qolmasligi, bir gap hadeb takrorlanavermasligi kerak, aks holda o'zing ham qiziqmay qolasan, tinglovchilar qiziqishi ham so'nib boradi.

5. Auditoriyani boshqarishni o'z qo'liga ola bilish. Notiq ham muallif, ham ijrochi, ham dirijordir. U muallif sifatida yaxshi, ijrochi sifatida yomon bo'lishi yoki ijrochi sifatida yaxshi, dirijor sifatida yomon bo'lishi mumkin. U auditoriyani boshqara olmasligi, auditoriyani his qilmasligi mumkin.

Auditoriyani boshqarish — aloqa uzilib qolishining oldini olish demakdir. Bu narsa e'tiborning chalg'ishida, norozilikda va notiqqa ishonmaslikda namoyon bo'ladi. Qiziqarli ma'ruza yaxshi tugallansa, u tinglovchilar ongida yaxshi saqlanib qoladi. Ma'ruzani nima bilan tugallash kerak? Ko'pincha yig'ilishlarda notiq o'z nutqini sira tugallay olmaydi, tugallamoqchii bo'ladiyu, ilojini qilolmaydi.

Shu sababli nutqning oxirini oldindan tayyorlab qo'yish kerak.

6. Vaqtни suiiste'mol qilmaslik. Vaqt hamma masalalarda, shu jumladan notqlik mahorati masalasida ham jiddiy, ammo adolatli hakamdır. Qisqacha ma'ruza notiq muvaffaqiyatining qisqa yo'lidir. A.P. Chexov qisqacha bayon — iste'dod belg'isidir, degan edi. Ma'ruzani cho'zgan sari notiq tinglovchilar g'ashiga tegaveradi. Shu sababli har bir ma'ruzada belgilangan vaqtga rioya qilish muhimdir. Belgilangan vaqt esa ikki xil bo'ladi: tashqi belgilangan

vaqt — notiqqa oldindan aytilgan vaqt chegarasi, ichki belgilangan vaqt esa notiqning vijdoni va tinglovchining sabr-toqatidir.

Odamlarga yoqish va ular e'tiborini qozonish qoidalari

1. Insonlarga yoqishning besh qoidasi.

Suhbatdoshingiz bilan chin dildan qiziqing!

Insonlarga ochiq chehra va nimtabassum bilan munosabatda bo'ling!

Unutmang, insonning ismi — uning uchun eng yoqimli va eng muhim ohangdir!

Eng yaxshi tinglovchi bo'ling! Boshqalarga ko'proq o'zlari to'g'risida gapirishlariga imkoniyat bering!

Suhbatdoshingizni qiziqitiruvchi mavzular to'g'risida ko'proq gapiring!

2. Insonlar e'tiboriga erishishning o'n ikki qoidasi.

Tortishuvlar paytida ma'naviy balandlikda bo'lishning yagona yo'li — bu tortishuvdan voz kechishdir!

Suhbatdoshingizning har qanday fikriga hurmat ko'rsating. Insonlarga hech qachon «nohaqsan» demang!

Agar siz nohaq bo'lsangiz, tez va keskin tan oling!

Suhbatni do'stona ohangda boshlang!

Suhbatdoshingizni har qanday masalada fikringizga «Ha, to'g'ri», deb aytishga undang va erishing!

Suhbat davomida kamroq gapiring, uning ko'proq gapirishiga imkoniyat yarating!

Mazmunli fikrlarni suhbatdoshingiz o'ziniki deb hisoblasin!

Har bir masalaga suhbatdoshingizning nuqtai nazari bilan qarang!

Boshqalarning fikri va xohishlariga ta'sirchan bo'ling!

Marhamatlik inson ekanligingiz bilinib tursin!

Kinolar va radiolardagi eng yoqimli harakatlarni o'zingizga singdiring va kinoradio qahramonlaridek harakat qiling!

Otashin, aniq, insonga ichki quvvat beruvchi gaplarni gapiring!

3. Insonlarni xafa qilmasdan ularga ta'sir ko'rsatish va hurmatiga sazovor bo'lishning to'qqiz qoidasi:

Gapni suhbatdoshingizni maqtab va yaxshi tomonlarini tan olish bilan boshlang!

O'zgalarning xato-kamchiliklarini to'g'ridan-to'g'ri aytmang, boshqalar misolida gapiring!

Oldin o'zingizning xatolaringiz to'g'risida gapiring va shundan so'ng suhbatdoshingizni sekinlik bilan tanqid qiling!

Suhbatdoshingizga buyruq bermasdan, unga savol berish orqali ishni bajartiring!

Insonlarga o'z muvaffaqiyatlarini saqlab qolishlari va yanada oshirishlariga imkoniyat bering!

Har bir insonning eng kichik muvaffaqiyatlarigacha qo'llab gapiring!

Odamlar o'rtasida sog'lom, obro'li muhit yarating va natijada ular shu darajada qolishga harakat qilsinlar!

Shunday qilingki, inson yo'l qo'ygan xatoliklarini osonlik bilan to'g'rilashi mumkinligini va bu qiyin emasligini his etsin!

Shunga erishinki, insonlar sizning bergan taklif, mulohaza va ko'rsatmalaringizni bajarib, natijalaridan o'zlari zavqlansinlar!

4. Oilangizni yanada baxtliroq qilishning o'n qoidasi.

Hech qachon tortishmang!

O'z umr yo'ldoshingizni to'g'ridan-to'g'ri o'zgartirishga urinmang!

Bir-biringizni tanqid qilmang, yaxshilab o'ylab, so'ng gapiring!

Bir-biringizga chin dildan minnatdorchilik bildirib turing!

Bir-biringizga doimo e'tiborli bo'ling!

Doimo har bir masalaga ehtiyotkorlik bilan yondashing!

Bir-biringizdan doimo yaxshi tomonlarni qidiring!

Jahlingiz chiqqanda masala yechimini keyinga qoldiring va maqsadga erishish uchun to'g'ri yo'l tuting!

Oilaning or-nomusini hamma narsadan ustun qo'ying!

Oilaning jamiyat o'rtasidagi obro'-e'tibori uchun har bir oila a'zosi mas'uldir!

Xulosa

Bizda notiqlik mahoratini, uning sirlarini, qonun-qoidalarini to'liq egallamasdan oliy maktablarni bitirib chiqayotgan yosh mutaxassislarning joylardagi faoliyatida bu kemtiklik sezilmoqda. Hatto teleko'satuvlarda gapirayotganlar nutqida ham «Nima desam ekan», «Nima edi» degan ortiqcha kirish so'zlarni eshitamiz. «Nima deyishni bilmasangiz nima uchun so'z oldingiz», deydi odam yo'q. Xullas, bu soha bugunning eng dolzarb muammosi ekanini anglash vaqti keldi.

Gap «so'z» xususida ketayotgan ekan, bu ne'matni nihoyatda qadrlash tilimiz orqali namoyon bo'ladi. Tilimizdan chiqayotgan so'zlar nutqqa aylanadi. O'sha nutq esa so'z va nutq egasining kimligini aniqlashga yordam beradi. Chunki odamning yaxshiyomon xislatlarini gaplaridan bilib olamiz. Ko'rinib turibdiki, so'z san'ati tarixdan zamonamizga qadar bo'lgan kenglikni bir-biriga bog'laydi. Shu ma'noda yoshlarimiz o'z so'z va nutqlaridagi kamchilik va nuqsonlar, tillaridagi qusur va g'alizliklar haqida qayg'urishlari lozim.

«So'z boshi — salom», — deganlaridek, ba'zi yoshlarimizning salomlashishiga kelsak, qo'shtirnoq ichida «madaniyatli»lari «privet», «zdrov» desalar, boshqalari «som alaykum» deyishadi. Bunday yoshlar «som» arab tilida «o'lim» degani ekanini bilsalar edi, bunday salomlashmasdi, deb o'ylaymiz. Bu narsa oila, bog'cha, maktab va o'quv dargohlarida o'rgatilishi lozim bo'lgan muammo.

Ayniqsa, ko'cha-ko'йда, bozorda, yo'lovchi transportlarida, hatto o'quv dargohlarida ham quloqqa tez-tez eshilib turadigan «korochoche», «shes sekunt», «otvechat qilasanmi» kabi so'zlarga ham, qanchalar xunuk bo'lmasin, quloqlarimiz o'rganib borayapti. Yoki «brat», «bratan», «bratishka» kabi so'zlar ham shular jumlasiga kiradi. Bunday hollar go'zal o'zbek tilimizga hurmatsizlik emasmi?

«Yaxshining so'zi moy, yomonning so'zi loy,» — deydi dono xalqimiz. Zero, xulq, eng avvalo, nutqda ko'rinadi.

Yoshlarning o'z otasini «paxan», «boboy», onasini «mamulya», «babulya», «kampirsho» deb atashi; do'stlarini o'z ismi bilan atamay, Boburni — Borya, Temurni — Tolik, Muhammadni — Misha, Alisherni — Alik, Sanobarni — Sano, Rahimani — Raya, Gulchehrani — Gulya deb chaqirishlari; boshqalarni ham jismoniy kamchiliklari bilan atab: qiyshiq, cho'loq, kar, kal, cho'tir deb atashlari ularning ma'naviy qashshoq ekanliklarini bildirmaydimi? Ammo ular o'zlarini «madaniyatli» hisoblaydilar. Shaxsni jismoniy kamchiliklar bilan chaqirishni hazil deb tushunadilar.

Jismoniy kamchiligi bor insonning ko'nglini ovlash o'miga masxaralash aslida gunoh. Ko'ngil buzish ham Ka'bani buzish bilan barobar bo'ladi.

Bular og'zaki nutqdagi kamchiliklar. Bugungi kunda adabiy til normalarini bilmaslik tufayli o'quvchi va talabalar, hattoki, ustoz va murabbiylarning yozma nutqlarida ham uchraydigan ba'zi uslubiy va ilmodagi nuqsonlar xususida to'xtalsak.

Ma'lumki, o'zbek tilida oltita kelishik va har bir kelishikning o'z qo'shimchalari bor. Ammo nutqda qaratqich kelishigi o'miga tushum kelishigi, o'rin-payt kelishigi o'miga jo'nalish kelishigining ko'shimchalarini almashtirib ishlatish hollari uchraydi:

Misol uchun, «Bu — Anvarning kitobi», deb aytish va yozish o'miga «Bu — Anvarni kitobi» tarzida yoxud «Bu gapni uyda aytaman», deb aytish yoki yozish o'miga «Bu gapni uyga aytaman» (Uyning qulog'i bormi?) deb ishlatish holatlariga tez-tez duch kelamiz. Bu albatta, shevaning ta'siri.

Aslini olganda, shevadagi so'zlar adabiy tilni boyitishga xizmat qiladi. Abdulla Qahhor Qo'qon shevasidagi «Sinchalak» so'zini adabiy tilga o'z asari bilan olib kirib, tilimizni boyitganini ta'kidlagan edik. Biroq shevaga xos qo'shimchalarni adabiy til qoidalariga mos holatda ishlatmaslik uslub va imlodagi xatolarning kelib chiqishiga ham sabab bo'lishini unutmash kerak. Matbuot ham bunday kamchilikdan xoli emas.

O'zbek tili grammatikasida: yozilishi har xil, mazmuni bir xil bo'lgan so'zlar sinonimlar deyiladi, degan qoida bor. Bunga amalda noto'g'ri yondoshsak ham xatoga yo'l qo'yishimiz mumkin. Masalan, yuz, aft, turq, bashara, chehra, ruxsor kabi so'zlarning ma'nolari bir xil deb «ruxsoringiz yoki chehrangiz chiroyli» deyish o'miga «basharangiz chiroyli» deb ishlatib bo'lmaydi. Aks holda

«tushuncha» salbiy holatga yo'naltirilgan bo'ladi. Shu boisdan so'z tanlash mahorati hamisha yodimizda bo'lishi lozim. Bu borada she'riyatda nozik ta'b bilan so'z tanlanadi. Masalan, Erkin Vohidovning «O'zbekim» qasidasida:

So'ylasin Afrosiyobu, so'ylasin O'rxun xati,
Qo'hna tarix shodasida bitta marjon, o'zbekim, —

deyilgan. Agar shu o'rinda «bitta» so'zi o'rnida «yakka» so'zi ishlatilsa tushuncha o'zgaradi, ya'ni «tarix shodasida»gi marjonlardan «yakka»si o'zing, deya boshqalardan o'zni ustun ko'yish tushunchasini beradi. Nasrda esa «bitta o'zim keldim», «yakka o'zim keldim» deyilganda tushuncha o'zgarmaydi.

Biz hamisha chiroyli kiyinishni xohlaymiz va bu tashqi shaklga moyillikdir. Lekin ma'naviy olamimiz uchun chiroyli gapirish va shirin muomala ham muhim ahamiyatta ega ekanligini, ya'ni insonning mazmunan chiroyli bo'lishligini ta'minlaydigan omil ekanini unutamiz.

Shirin so'z, xushmuomala bilan odamlar ko'ngliga yo'l topaylik. Hech qachon inson dilini og'ritmaslikka harakat qilaylik. Bu qo'limizdan keladi.

Shirin muomalada bo'lish ham katta san'at. Insonni o'rganish qiyin, uning qalbiga yo'l topish qiyin. Bunga erishuvimizga ko'mak beradigan bir ne'mat bor. Bu — Alloh bergan «so'z» ne'matidir. So'zga avval libos tanlang. Go'yoki, o'zingizga libos tanlagan kabi. Axir siz o'zingizga yarashmaydigan, sizni chiroyli qomatli qilib ko'rsatmaydigan libos yoki kiyimni kiyimaslikka harakat qilasiz. So'zingizga libos sifatida «ohang»ni kiydiring. Gapingizning libosi ham ohangdan tashkil topsin. Ana shunda tinglovchi, o'sha «ochilmagan qo'riq» so'zingizni, gapingizni qabul qiladi, bag'riga oladi. O'z farzandingizga qattiqroq ohangda gapirsangiz, «nimaga baqirasiz», deb tanbeh beradi. Hattoki, tabobatda «shunday xastalar bo'ladiki, ularni faqat «so'z» bilan davolamoq zarur», — deydi Abu Ali ibn Sino. Donishmandlar «so'zni» doriga o'xshatadilar, ortiqchasi zarar keltiradi, —deydilar. Bir rivoyatda keltirilishicha: yunon faylasufi Arastuning huzuriga ezma va sergap bir yigit kelib, notiqlik san'atini o'rganmoqchi ekanini aytibdi. O'sha kelgan yigit Arastuga dabdabali so'zlarni izhor etganidan so'ng:

– O‘rganganim uchun qancha haq to‘layman, – deb so‘raydi.
 – Sendan ikki barobar haq olinadi, – debdi Arastu.
 – Nima uchun? – hayron bo‘libdi yigit .
 – Chunki sen bilan ikki barobar ishlashga to‘g‘ri keladi.
 Senga so‘zlashni o‘rgatishdan avval jim turishni o‘rgatishim lozim,
 – degan ekan.

Eshitish qobiliyati tufayligina insonda til, nutq paydo bo‘ladi. Quloqdan kirgan tovush, so‘z, gap va iboralar og‘izdan chiqadi. Dono xalqimiz: «Suv onasi — buloq, so‘z onasi — quloq», – deb bejiz aytmaydi. «So‘ramoq» so‘zining o‘zagi «so‘r» bo‘lib, inson so‘ragan gapni qulog‘i orqali «so‘radi». Shu bois uning fikri, so‘z boyligi ortib, nutqi ravonlashadi, yaxshi suhbatdoshga aylanadi.

Alisher Navoiy hazratlari: «Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim, orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim», – degan hikmatlarida shular haqida qayg‘uradi. O‘zimizga zamondosh O‘zbekiston xalq yozuvchisi O‘tkir Hoshimov: «Xalqning o‘zidan tinglab, o‘ziga qaytardim», deb yozgan bo‘lsa, O‘zbekiston Qahramoni, sevimli shoirimiz Erkin Vohidov ham:

*El ustozim, men esam tolib,
 So‘z durlarin termogdir ishim.
 Odamlarning o‘zidan olib,
 Odamlarga bermogdir ishim ...—*

deya haq gapni tan oladi.

Inson hamisha sodda va samimiy so‘zni sog‘inib, tabiiylikka intilib yashaydi. Maqtov so‘zlar hammaga yoqadi, lekin bunda ham me‘yorni saqlay bilish kerak.

V bo'lim. AMALIY MASHG'ULOT

1-bob. Artikulatsiya va nafas mashqlari

Nutq organlari asosan to'rtga bo'lib o'rganiladi: 1) nafas yetkazuvchi organlar; 2) tovush hosil qiluvchi organlar; 3) tovushni shakllantiruvchi organlar; 4) qo'shimcha ton beruvchi organ.

Nafas yetkazuvchi organlar asosan, traxeya, bronxlar (o'pka va qo'shimcha holda ko'krak qafasi, uni tashkil qilgan qovurg'a, qovurg'a muskullari), plevra (parda), diafragmalardan iborat. Traxeya 16–20 tog'ay halqalarining ustma-ust joylashtirib birlashtirilgan holatidagi nayga o'xshash nafas yo'li bo'lib, ichi epiteley (shilimshiq) qatlam bilan qoplangan. Bronxlar ikkita bo'lib, xuddi traxeyaga o'xshash, uning past tomonidagi o'tmas burchak bilan tarmoqlangan shoxchasiga o'xshaydi. O'pka o'ng va chap qismlardan iborat bo'lib, o'ng qismi uch va chap qismi ikki bo'lakdir.

Tovush hosil qiluvchi organlar xiqildoq deb atalib, u ustma-ust joylashgan uzuksimon, qalqonsimon, cho'michsimon, naysimon ko'rinishga ega.

Tovush shakllantiruvchi organlar asosan xalqum va og'iz bo'shlig'idagi organlardan iborat.

Qo'shimcha ton beruvchi organ burun bo'shlig'i hisoblanadi.

Og'iz bo'shlig'idagi til, yumshoq tanglayning kichik til va lablar fiziologiyasi bilan bog'liq holda nutq tovushlari shakllanadi.

Artikulatsiya — (lot. articulo) —1) tilshunoslikda: muayyan tovushni hosil qilishda nutq muchalarining harakati, holati, ishtiroki; 2) musiqada: asarni so'zda yoki ovoz bilan ijro etish usuli. Artikulatsiyaning asosiy turlari: legato (tovushlarning o'zaro bog'lanishi) va stakkato (tovushlarni uzib-uzib sadolash). Ulardan tashqari, portamento, glissando kabi artikulatsiya ifodalari ham bor. Artikulatsiya ijrochining harakatlari (cholg'uni ushlashi, qo'li, butun vujudi va yelkalarining harakati, bormoq bosishi va bo'shatishi)ga bog'liq. To'g'ri artikulatsiya ijroning yuksak badiiy va ta'sirchan bo'lishida katta ahamiyatga ega; 3) texnik akustikada: radio, telefon va boshqalardan tovushning aniq eshutilishi.

Artikulatsiya to'g'ri qabul qilingan tovushlarning umumiy uzatilgan tovushlarga nisbatini (foizlarda) ko'rsatadi va uzatuvchi tizimning akustik sifatini aniqlaydi.

Nafas — nutq vositasi

Ifodali o'qishning muhim vositalaridan biri nafasdir. U kishi organizmi (turli a'zolari) uchun ham asosiy ozuqa hisoblanadi. Shuning bilan birga, nutq so'zlash jarayoni, ayniqsa, ifodali o'qish san'ati nafas negizi (bazasi) bilan uzviy aloqadordir.

Nafas olinganda havo burun bo'shlig'idan kekirdakka boradi va (bronx) nafas yo'li orqali o'pkaga o'tadi. O'pkaga kirgan havo qovurg'a muskullarini kengaytiradi, natijada qovurg'alar qorin bo'shlig'idan birmuncha uzoqlashib, ikki yonga kengayadi. Aniqrog'i, ko'krak qafasi har tomonga kengayadi. Shu bilan bir vaqtda qorin bo'shlig'ini ko'krak bo'shlig'idan ajratuvchi diafragma o'pkaning havoga to'lib kengayishi hisobiga pastga bosiladi. Nafasning bu xususiyatlari, ayniqsa, ongli ravishda mashq qilayotgan paytda yaqqol sezilib turadi.

To'g'ri nafas olish inson hayoti uchun ham, ifodali o'qish uchun ham juda katta ahamiyatga ega. Agar noto'g'ri nafas olinsa — o'rinsiz pauzalar qilinsa, o'qitilayotgan matn mantiqan buziladi. Matndagi muallif maqsadi tinglovchiga to'g'ri yetib bormaydi, fikr tushunarsiz bo'lib qoladi.

Shuning uchun oliy va o'rta maktablarning o'qituvchilari o'zlarining va o'quvchilarning nafas organlari muskullarini chiniqtirib borishlari lozim. Bu borada amalga oshiriladigan chora va tadbirlar insonni sog'lom va baquvvat qiladi, tovush va nutqning aniq, ravon, burro va jarangdor bo'lishini ta'minlaydi.

Quyida nafas olish faoliyatini yaxshilash uchun mashqlar tavsiya qilinadi. Ularni mustaqil ravishda har kuni, eng avval ertalabki badantarbiya mashg'ulotlariga qo'shib, qolaversa, har bir qulay imkoniyatdan foydalanib bajarib turish lozim.

1-mashq. Dastlabki holat. Gavda to'g'ri tutilib, oyoq tovonlari bir-biridan elka kengligida uzoqlashtiriladi. Qo'llar elka tekisligida oldinga cho'zilgan holda ko'tariladi, kaftlar bir-biriga tegib turadi. Bir deganda, tovon ko'tarilib, panjalar uchida turiladi va qo'llar ikki yonga yo'naltirilib, burun orqali chuqur nafas olinadi.

Ikki deganda, gavda o'z holiga qaytariladi, qo'llar yana oldinga cho'zilgan holda kaftlar bir-biriga tekkizilib, og'izdan nafas chiqariladi.

Shu tarzda, bir deganda, yuqorida aytilgan holatga kelib, nafas olinadi, ikki deganda esa asl holatga qaytib, nafas chiqariladi. Bu mashq har safar 4—5 marta qaytariladi.

Eslatma: har bir mashqda nafasni faqat burun orqali olib, og'izdan chiqarishni unutmang.

2-mashq. Bu mashqda gavadani to'g'ri tutgan holda tovonlar bir-biriga yaqinlashtiriladi, panjalar bir oz kenglikda tutilib, qo'llar bo'yinga olinadi.

Bir deganda, tovon ko'tarilib, oyoq uchida turiladi. Qo'llar ikki tomonga cho'zilib, burun orqali nafas olinadi.

Ikki deganda, oyoq uchida turgan holatda o'tiriladi. Tizza biri-biri bilan juftlashtirilib, qo'llar oldinga cho'ziladi va nafas chiqariladi.

Uch deganda, asta-sekin o'sha holatda o'midan turib, qo'llar ikki tomonga cho'zilib, nafas olinadi. Bu mashq ham har safar 4—5 marta qaytariladi.

3-mashq. Oyoqlar elka kengligida ochiladi. Qo'llarning kafti pastga qaratilgan holda ko'krakka qo'yiladi, tirsak elka tekisligida ko'tarilib, burun orqali chuqur nafas olinadi.

Bir deganda, gavda to'g'ri tutilgan holda o'ng yon tomonga cho'ziladi, ayni vaqtda gavdaning beldan yuqori qismi ham qo'l bilan birgalikda o'ng tomonga buriladi, chap qo'l va gavda oldingi holatiga qaytadi, burun orqali chuqur nafas olinadi.

Uch deganda chap qo'l yon tomonga cho'ziladi, ayni vaqtda gavdaning beldan yuqori qismi qo'l bilan birgalikda chop tomonga buriladi. O'ng qo'l esa ko'krakda turganicha qimirlatilmaydi, so'ngra nafas chiqariladi.

To'rt deganda, gavda va qo'llar asl holatiga keltirilgan holda nafas olinadi.

4-mashq. Oyoqlar elka kengligida ochilib, qo'llar belga qo'yiladi. So'ngra burun orqali chuqur nafas olinadi.

Bir deganda, gavda o'ng tomonga egiladi, shu holatda o'ng qo'l beldan asta sirg'alib tovonigacha tushadi, chap qo'l esa gavadan tepaga qarab ko'tariladi, ayni vaqtda nafas chiqariladi.

Ikki deganda, oldingi holatga qaytib, chuqur nafas olinadi.

Uch deganda gavda chap tomonga egiladi, bu holda chap qo'l asta pastga — oyoqqacha tushadi. O'ng qo'l esa, gavdadan tepaga qarab ko'tariladi, ayni vaqtda nafas chiqariladi.

To'rt deganda, gavda va qo'llar o'z holatiga qaytadi va chuqur nafas olinadi.

Eslatma. Bu mashqlarni "Ifodali o'qish" darslarida amaliy mashg'ulot o'tkazishdan oldin bajarish maqsadga muvofiqdir.

Ovoz qanday hosil bo'ladi?

To'g'ri nafas olish hayot uchun naqadar zarur bo'lsa, ovoz ham kishilarning bir-birlari bilan bo'ladigan muomalasida katta ahamiyatga egadir. Xo'sh, ovoz qanday hosil bo'ladi?

Ovoz oliy asab tizimi signallarining mahsulidir. Oliy asab tizimi biror narsaga tikilish uchun ko'zlarga, biror narsani olish uchun qo'llarga, oldinga qadam tashlash uchun oyoqlarga buyruq (signal) bergani kabi ovoz chiqarish, nutq tovushlari yoki so'zlarni talaffuz etish, ovozni jaranglatish yoki xirillatish, past yo baland gapirish uchun ham muayyan a'zolar signal beradi. Bu a'zolar esa, oliy asab tizimining buyruqlarini bajaradi. Ana shunday buyruqlarni bajarishda, ovozning muhim a'zolari bo'lgan halqasimon, piramidasimon va qalqonsimon tog'aylar hamda ovoz paychalari asosiy rol o'ynaydi.

Hiqildoqning ichki devori ovoz yorug'ini hosil qiladi. Ularning cheti esa ovoz boylamlarini tashkil etadi. Gorizontal holatda yotgan ovoz boylamlari asosan elastik to'qimalardan (paylardan) tuzilgan. Ular oldingi tomonda qalqonsimon tog'ay bilan birlashib turadi, orqada esa bir-birlaridan uzoqlashadi. Ana shu uzoqlashgan paytda ular o'rtasida burchak hosil bo'ladi, buni ovoz yorug'i deyiladi. Ovoz yorug'i uchburchak shaklidir.

Tog'aylarni bir-biriga yaqinlashtirib va uzoqlashtirib harakatga keltirib turuvchi kuch qalqonsimon va halqasimon bir juft muskuldir. Boylamlar tortilishi, qisqarishi yoki tebranishi mumkin. Ular tinch turganda esa deyarli harakatsiz bo'ladi, ular orasidagi tovush yorug'i kichik bo'lib, nafas olinayotganda ovozsiz o'tib turadi.

Dastlabki paydo bo'lgan tovush zaif va deyarli tembrsiz bo'ladi. Ovoz tembr va kuchga ega bo'lishi uchun qo'shimcha sharoitlar

talab qilinadi. Bunda halqum, burun-halqum va og'iz bo'shlig'i rezonatorlik, ya'ni qaytarg'ichlik vazifasini bajaradi. Ular tovushga ma'lum tus va kuch beradi. Bunday tuslanishning siri ovozning fizik xossasi, ya'ni uning qattiq jismlarga duch kelgach, urilib, qaytib rango-rang rezonans kasb etish tabiati bilan bog'liq. Qayerda qaytarg'ichlar ko'p bo'lsa, o'sha yerda ovoz kuchli, jarangdor va ko'rkam bo'ladi. Demak, ovoz mashqlarida eng avval ana shu qonuniyatni nazarda tutish kerak.

Sonor tovushlar

m – lab-lab undoshi ikki lab orasida paydo bo'ladi. Bu undosh, so'zning qayerida kelishidan qat'iy nazar, doimo bir xilda talaffuz etiladi: *arman, armiya, arg'umon, birdamlik, bilim, vazmin, gilam.*

Misollar:

Bir tutam gul tutib boqding ko'zimga,
Dedingki: "Esdalik bo'lsin buni ol"...
O'zimni yo'qotdim, ne deding menga?
Tutganing gulmidi va yoki xayol?

(Hamid Olimjon)

Mashq. Quyida berilgan so'zlarni o'qing **m** undoshining talaffuzini kuzating.

Mablag', mabodo, mavjud, mavsum, magazin, madad, madaniy, mador, madhiya.

n – til oldi undoshi hozirgi o'zbek tilida turli xil talaffuz etiladi:

a) og'zaki nutqda **n** bilan tugagan so'zga **m** bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilsa, **n** undoshi **m** kabi talaffuz etish hollari uchraydi. Masalan, kelgan+man=kelgamman, ton+moq=tommoq, men+mi=memmi, maymun+mi=maymummi, makon+mas=makommas;

b) **n** bilan tugagan so'zning oxiriga **b** yoki **p** bilan boshlanadigan so'z va qo'shimchalar qo'shilsa ham **n** undoshi albatta og'zaki nutqida **m** kabi talaffuz qilinadi: *o'n + besh = o'mbesh, o'n + bir = o'mbir, kun + bo'yi = kumbo'yi, ilon + po'st = ilompo'st.*

Tanbur, sunbul, nonpar kabi so'zlarda ham **n** undoshining **m** tarzida talaffuz etilishini kuzatish mumkin: *tanbur – tambur, sunbul – sumbul, nonpar – nompar.*

d) og'zaki nutqida **n** undoshi **l** undoshidan oldin kelgan so'zlarda assimillatsiyalanib, **l** tarzida talaffuz etiladi: *tanla-talla, kelganlar — kelgallar, kunlar — kullar*;

e) og'zaki nutqda **ni** va **ning** (tushum va qaratqich) shakllari, **di, ti** tarzida (**d** yoki **t** shaklida aytilishi *oshti, nondi* kabi) ba'zi bir shevalarda har xil assimillatsiyaga uchrashi (*oshshi, ko'kki, suvvi* kabi) mumkin. Lekin bular adabiy normalarga tamoman ziddir.

Umuman, badiiy asarlarni ifodali o'qishda **-ni** va **-ning** qo'shimchasi hamisha o'z holicha yozilishiga ko'ra talaffuz etilishi kerak.

Mashq: Quyidagi harf birikmalarini o'qing. Ularning talaffuziga ahamiyat bering.

mi, me, ma, mo, mo', mu, mi
ni, ne, na, no, no', nu, ni
mmi, mme, mma, mmo, mmo', mmu, mmi
nni, nne, nna, nno, nno', nnu, nni

Uyga vazifa. Yuqoridagi mashqning 1- va 2-qatoridagi harf birikmalari qatnashgan so'zlarni topib yozing hamda ularning talaffuziga ahamiyat bering.

Namuna: *mijoz, milk, millat, nigoh, nido, nizo, nizom, nimta, nisbat.*

ng — sayoz til orqa undoshi bo'lib, tanglayning o'rta qismidan orqaroqda hosil bo'ladi. Bu undosh o'zbek adabiy tilida faqat so'z o'rtasida va oxirida uchraydi. Nutqimizda so'z o'rtasida unli tovushlardan oldin kelganda, birga qo'shib aytish odat tusiga kirib ketgan: *ko'ngil, singil, so'ngak, rangli, tongi, changi.*

Misollar:

O'rgilay ko'zingdan, erka farzandim,
Novvotim, asalim, shakarim, qandim,
Umringni tilayman, ko'ngil xursandim,
Qo'zichog'im, oppog'im, alla.
Yonib turgan chirog'im, alla.

(Amin Umariy)

Uxlay desa gul bargini yopinar bulbullaring,
Ko'kdan oy ham tushib yursa arziydi, soz yo'llaring,
Gilamlarday yoyilibdi burungi qoq cho'llaring,
O'zin ko'ray desa yulduz, ko'zgu bo'lar qo'llaring,
Yuragimda rasming chizding, qadrdon Ukraina!

(Hasan Po'lat)

Og'zaki nutqda, ayniqsa, ayrim shevalarda **ng** ma'lum so'zlarday y lashadi: *siynim, ko'ynim*. Ammo bunday o'zgarish nutq madaniyati va ifodali o'qish qonun-qoidalariga ziddir.

Mashq. Quyidagi so'zlarni diqqat bilan kuzatib chiqing va har bir so'zni ifodali talaffuz qiling.

Angina, angidirid, angishvona, anglamoq, anglashilmovchilik, angraymoq, bong, tanimoq, dangal, dangasa, eng, jang, jingak, jingalak, zang, zanggor, manglay, mangu, mangulik.

Mashq. Quyidagi she'rni ifodali o'qing. Undagi bo'lsang, rahmating, gullaring, ko'zing, izing so'zlarining o'qilishiga diqqat qiling.

Daryo bo'lsang toshni-toshga urib oq,
Quyosh bo'lsang sen osmondan kulib boq,
Bulut bo'lsang rahmating quy, chaqmoq chaq.
Chaman bo'lsang gullaring soch xushchaqchaq,
Chashma bo'lsang sahar turib chaqchaq ur,
Ohu bo'lsang ohu ko'zing yashirma,
Arslon bo'lsang bosgan izing yashirma.

(Shuhrat)

I — sonor, sirg'aluvchi; yon tovushi tilning uchi tanglay oldi tomon bir oz qayrilib, unga taqalishi va tilning ikki yonidan havo o'tib ketishi natijasida paydo bo'ladi.

I — so'zning qayerida kelishidan qat'i nazar, doimo bir xil talaffuz qilinadi: *lab, lavlagi, lavozi, alam, alanga, albatta, alvasti, alvon, aldoqchi, misol, tamoyil, hosil, jamol, xayol, qizil, fil*.

Sevgi shunday tangridirki,
Unga tengdir shoh, gado,

Qulni aylab shohu sulton,
Shohni bo'lsa qul qilur,
Sevgi shunday bir olovki,
Jonga undan yo'q omon,
Gulxanida o'rtab-o'rtab,
Bir kun oxir kul qilur.

(Erkin Vohidov)

1-mashq. Quyidagi so'zlarni o'qing va l undoshining talaffuzini kuzating.

Adl, adolat, ayozli, ajal, ajralma, alam, alla, baliq, balet, ballada, balli, balo, balchiq, valdirash, valiahd, vallomat, dilorom, dilshod.

2-mashq. Quyidagi harf birikmalarini o'qing. Talaffuziga e'tibor qiling.

li, le, la, lo, lo', lu, li
il, el, al, ol, o'l, ul, il

Uyga vazifa: 2-mashqdagi harf birikmalari qatnashgan so'zlarni topib yozing.

N a m u n a: *libos, lenta, langar, lola, gul, lo'li, luqma, linza.*

R— sonor, sirg'aluvchi, til oldi titroq tovush bo'lib, forscha, arabcha va ruscha-baynalmilal so'zlarning boshida, o'rtasida va oxirida unli tovushlar bilan birga kela oladi. Til oldi tovushlar bilan yonma-yon kelganda yumshoq (masalan, rad, rasadxona, ravshan, radio, rektor, ruh, karra), chuqur til orqa undoshlar hamda til orqa unliliri bilan yondosh yoki bir bo'g'inda kelganda qattiq talaffuz etiladi.

Mashq. O'qing. R tovushining talaffuziga e'tibor bering.

ri, re, ro, ro', ru, ra
ir, er, ar, or, o'r, ur

Uyga vazifa. Yuqoridagi berilgan harf birikmalari qatnashgan so'zlarni topib yozing

N a m u n a: *rivoya, rioya, redaktor, realist, razryad, raz'ez, rost, rohat, ro'yxat, rubob, ruxsat, ruhlanmoq.*

VI bo'lim. BADIY ASARLARNI IFODALI O'QISH

She'riy asarlarni o'qish

Tinglovchiga asarning g'oyaviy mazmunini, muallifning hayot haqidagi fikr-mulohazalarini, qahramon ichki hissiyotlarini yetkazish ifodali o'qish oldiga qo'yiladigan asosiy vazifadir. Shu maqsadda har bir talaba ifodali o'qishning o'ziga xos xususiyatlarini mukammal o'rganishi kerak. Uni puxta o'zlashtirgan kishining nutqi ravon, shirali bo'lib, o'z fikrini tinglovchilarga to'g'ri va izchil yetkaza oladi.

To'g'ri, badiiy asarlarning hammasi ham bir xilda o'qilavermaydi. Har qanday asarni ifodali o'qishga kirishishdan oldin uning g'oyaviy mazmunini, obrazlar tizimini va badiiy xususiyatlarini chuqur o'rganish lozim.

She'riy asarlarni ifodali o'qishning o'ziga xos xususiyatlari o'qiladigan asarning janri, ritmi, qofiyalanish tartibi va band qurilishiga bog'liq.

Biz quyida barmoq va aruz she'riy tizimga mansub asarlarni o'qish haqida qisqacha fikr yuritib, misollar keltiramiz.

Barmoq tizimidagi she'rlarni o'qish

Barmoq tizimidagi she'rlar aruz tizimidagi she'rlardan tuzilishi va o'qilishi jihatidan farq qiladi.

Barmoq tizimidagi she'rlar cho'ziq va qisqa bo'g'inlarga ajratilmaydi, balki hijolar miqdoriga asoslanadi. Unda misralardagi hijo (bo'g'in) larning soni bir xilda, tekis takrorlanishi natijasida muayyan ritm hosil bo'ladi.

Qiziq, har yil yanvarda
Men tug'ilgan bir kun bor.
Kelishadi mehmonlar,
Yog'ib turganda ham qor.

(Zulfiya)

Bu she'ning har bir misrasida hijolar soni yettitadandir

Qi-ziq, har yil yan-var-da
1 2 3 4 5 6 7
Men tu-g'il-gan bir kun bor.
1 2 3 4 5 6 7
Ke-li-sha-di meh-mon-lar,
1 2 3 4 5 6 7
Yo-g'ib tur-gan-da ham qor.
1 2 3 4 5 6 7

Barmoq tizimi turkiy xalqlar poeziyasining eng qadimgi turi bo'lib, xalq og'zaki ijodi ham shu she'riy tizim asosida yaratilgan.

Barmoq tizimi shunchalik uzoq tarixga ega bo'lishiga qaramay, hozirgacha eskirgan emas, balki hozir ham o'zbek poeziyasida yetakchi o'rinni egallab turibdi.

O'zbek poeziyasida barmoq tizimining to'rt hijoli vazndan tortib, o'n olti hijoli vazngacha bo'lgan o'n uch turi mavjud. Misradagi hijolarning turlicha kelishi natijasida vaznning soni ham ko'payib boraveradi. Masalan, Mirmuhsinning she'ridan olingan parcha to'rt hijoda yozilgan:

4 Vatan ko'rkam, -4
Bahor o'lkam. -4

(Mirmuhsin)

Quyidagi parcha esa besh hijoli vaznga misol bo'la oladi:

O'rtog'im Turg'un -5
Men bilan yurgin. -5
Bizning bog'chani -5
Bir borib ko'rgin. -5

(Qudrat Hikmat)

Sobir Abdullaning "Qiz sevgisi" nomli she'ri o'n uch hijoda yozilgan:

Mening sevgim har xil gulga o'xshamas aslo, -13
Hazon bo'lmas gullar kabi kuz bo'lgan chog'da. -13

Meni sevgan yor bulbulga o'xshamas aslo, -13

Bahor kelib, tashlab ketmas kuz bo'lgan chog'da. -13

Hozirgi o'zbek poeziyasidagi she'riy asarlarning ko'pi 7, 9 11, 12, 13 hijolidir. 4, 5, 6 hijoli she'rlar ko'proq bolalar poeziyasida uchraydi.

Yuqorida tilga olingan she'rlar vazni bir turkumga kiruvchi hijolar guruhidan tashkil topgan va shuning uchun ular sodda vaznga mansubdir.

O'zbek poeziyasida sodda vazn bilan birga qo'shma va erkin vaznlar ham mavjud.

Agar she'rning har bayti ikki turkumga kiruvchi bo'g'inlar sonidan tashkil topsa qo'shma vazn maydonga keladi. Masalan:

Mehnatda mehnatchilar, -7

Ezildi bu tanlar. -6

Bizlarda chin ozodlik -7

Bo'larkin qachonlar? -6

(Hamza)

Gruzin shoiri Shota Rustavelining Maqsud Shayxzoda va Mirtemir tomonidan tarjima qilingan "Yo'lbars terisini yopingan pahlavon" nomli asari ham qo'shma vazn namunasidir.

Topshiriq. Shukur Sa'dullaning quyida berilgan she'rini avval ichingizda o'qing, so'ngra qaysi vaznda yozilganligini aniqlab, har bir satrni hijolarga bo'ling.

Yomg'ir yog'aloq

Yomg'ir yog'aloq,

Yam-yashil o'tloq,

Endi ekinlar

Chiqarar quloq.

Tarnovdan oshib

Tushadi shoshib.

So'ng jilg'alardan

Oqadi toshib.

Ariqlar to'lar,

Zo'r anhor bo'lar.

Suv serob ekan,

Ko'p paxta unar.

Yomg'irdan foyda

Maysaga, donga,

Yurt serob bo'lar

Oq bug'doy nonga.

Yomg'ir yog'aloq,

Tomchi yumaloq.

Yomg'ir tinganda,

Chiqar kamalak.

Uyga vazifa. Abdulla Oripovning “Har nechuk” nomli asarini hijolarga ajratgan holda ko‘chiring. She’rning qaysi vaznda yozilganligini aniqlang.

Dunyoda har kimning bor o‘z matlabi,
Tuya so‘rab bo‘lmas echkibopardan.
Pismiqlan faylasuf chiqmagan kabi,
Xaqgo‘y ham chiqmaydi betgachopardan.
Kimo‘zar o‘ynasang toshbaqa bilan,
Bo‘yningga olursan unga tenglikni.
Dunyoning ishlari shunaqa ekan,
Har nechuk odat qil fe’li kenglikni.

Barmoq tizimidagi she’rlarni ifodali o‘qishda faqat hijolarning tartibigagina emas, balki turoqlarga ham katta ahamiyat berilmog‘i lozim. Chunki turoq she’rning musiqiyiligini tartibga solib turuvchi asosiy vosita hisoblanadi. Boshqacharoq qilib aytganda, turoq she’rning ritmini va o‘ynoqiligini tartibga solib turuvchi asosiy omillardan biridir.

Misollar:

Rahmat aka	Bog‘chadan qiz,
Muborakka	Yurib tez-tez,
Magazindan	Borsa uyga,
Oldi birdan:	Tayyor unga
Qo‘zichoq,	Qo‘zichoq,
Qo‘g‘irchoq,	Qo‘g‘irchoq,
Qo‘ng‘iroq,	Qo‘ng‘iroq.

(Quadrat Hikmat)

Tog‘ ustida / ajoyib bog‘,	Baland osmon / beg‘ubor, sof,
Ko‘m-ko‘k maysa / xuddi gilam,	Oqar, qaynar / buloqdan suv
Bolajonlar / o‘ynar quvnoq,	Kumush tongni / qutlar oftob,
Chodirlarda / do‘stlar bilan.	Bizning Chimyon / lag‘eri bu.

(Quadrat Hikmat)

Erkin tizimdagi she'rlarni o'qish

Erkin vaznda yaratilgan she'rlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ritmik pauzaning mo'lligidir. Erkin vazndagi she'rlarda jumalarning qisqa-qisqa bo'lishi uning jangovarlik ruhini oshiradi. Bunday asarlarda ohang, ritm, intonatsiya, urg'u kuchli bo'lganligi uchun ularni adabiy kechalarda o'qish, deklamasiya qilib aytish qulaydir.

Erkin VOHIDOV

Bong uring

Bong uring,
 hammani
 uyg'oting.
Bong uring,
 shaharu
 qishloqda.
Hayajon
 ko'taring,
 to'p oting,
O't ketdi,
 hammayoq
 yonmoqda.
Ovozlar
 boricha
 baqiring,
Odamlar!
 Yo hayot,
 Yo mamot!
Sim qoqing!
 Nol birni
 chaqaring:
Yong'in, deng
 kerak, deng,
 tez najot!
Dod soling
 ne kechar
 holimiz

Alamdan
 jonimiz
 qiynoqda.
 Olamda
 topilmas
 molimiz —
 Vaqtimiz
 yonmoqda,
 yonmoqda.
 O‘rmonlar
 yonsa-ku
 chopamiz,
 Tinmaymiz
 o‘rtansa
 xirmonlar.
 Chorani
 qayerdan
 topamiz
 Fursatga
 o‘t ketsa
 insonlar!
 Vaqt yonar,
 biz majlis
 qilamiz,
 Tamaki
 tutuni
 dimoqda.
 Shu tutun
 ichida,
 bilamiz,
 Umrimiz
 yonmoqda,
 yonmoqda.
 Bir yonda,
 biz topib
 ulgurmay
 Ming-minglab
 savolga
 javoblar.

Hatto biz
varaqlab ham
ko'rmay,
Javonda
yonmoqda
kitoblar.
Kechagi
ayshdan bosh
zirillab,
O'rinda
yotibmiz,
bir yoqda
Stolning
ustida
gurillab,
Ijodu
kashfiyot
yonmoqda.
Raygazda
eshikka
bitilgan:
"Bir uchqun
dahshatning
sababi!"
Shu yerda
portlashga
yetilgan,
Yonmoqda
insonning
asabi,
Yomondir,
bu olov
dahshati,
U bizni
daraxtdek
yiqadir.
Nahotki
odamzot
fursati

Shunchalar, shunchalar beqadr?
Kechalar, ko'chalar charog'on,
Yozuvlar elektron chiroqda.
O't bilan o'ynashmang, o't yomon,
Aslida bu dunyo yonmoqda.
Biz esa qilurmiz tomosha,
G'ov qo'ymay yong'inning yo'liga,
Kim berib qo'yibdi beparvo
Gugurtni bolalar qo'liga.
Bong uring, hammani chaqiring
Bong uring, shaharu qishloqda.
Ovozlar boricha baqiring,
O't ketdi, hammayoq yonmoqda.

Odamlar
 uyqudan
 uyg'oning,
 Shoshiling,
 qidiring
 tez najot.
 Jon kuysin,
 qalb yonsin
 siz yoning,
 To yonib
 ketmasin
 bu hayot.

Nasriy asarlarni ifodali o'qish

Nasriy asarlarni ifodali o'qish ham katta mahorat talab qiladi. Chunki adabiy asarning badiiy xususiyatlari, unda oldinga surilgan fikrlar yozuvchi dunyoqarashi kabi muhim masalalarni aniqlashda ifodali o'qish muhim ahamiyatga ega.

Buning uchun o'qituvchi matnni tanlashda juda ehtiyot bo'lmog'i lozim. Matn yuqori saviyaga, yuksak badiiy qimmatga ega bo'lgan, shu bilan bir qatorda, ta'lim-tarbiyaga oid bo'lmog'i kerak. Olingan parcha hajm jihatidan juda ham katta bo'lmasligi maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, matnda dialoglar kam bo'lishiga e'tibor berish kerak. Shundagina og'zaki nutqni o'stirish. badiiy asarning g'oyaviy mazmunini chuqur tushunish, obrazlar tizimini o'rganish, umuman, yozuvchining hayotga bo'lgan munosabatini anglash kabi ifodali o'qish darslari oldiga qo'yiladigan qator talablarga javob berishi mumkin.

Nasriy asarlarni ifodali o'qishni hammaga yaqin va oson bo'lgan xalq og'zaki ijodiga mansub ertakdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Ertaklarni ifodali o'qish

Ertak xalq og'zaki ijodining eng qadimgi turlaridan biri hisoblanadi. Unda fantaziya va mubolag'a kuchli bo'lib, xalq hayoti, urf-odatlar, intilish va kurashlari, orzu-armonlari aks ettiriladi.

Shunisi xarakterliki, deyarli barcha ertaklar asosida ezgulik bilan yovuzlik o'rtasidagi keskin kurash turadi va, albatta, ezgulik tantanasi bilan yakunlanadi.

Ertaklarni ifodali o'qishdan oldin, o'zbek xalq ertaklarida turli-tuman shaklda ishlatiladigan a'anaviy (traditsion) muqaddima namunalaridan misollar keltirilib, ularning bir-biridan farqi tushuntiriladi. Masalan, "Tulki bilan tovus" ertagining muqaddimasiga diqqat qiling. "Ertagi yo ertagi, echkilarning burtagi, qirg'ovul qizil ekan, quyrug'i uzun ekan, g'oz karnaychi, chumchuq chaqimchi ekan, to'rg'ay to'qimchi ekan, bo'ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, ertagimning eri bor, yetti kunlik yeri bor, yetti kunlik yerida dumi kalta bo'ri bor..."

Ikkinchi ertak muqaddimasi esa undan butunlay farq qiladi: "Bor ekanda, yo'q ekan, och ekanda to'q ekan..." Bu parcha xuddi muallif bayoni kabi vazmin o'qiladi.

E'tibor berilsa, ikkala ertakning muqaddimasi ham boshqacha-boshqacha o'qilishini sezish qiyin emas. Masalan, birinchi ertak muqaddimasi sajda yozilganligi uchun ifodali o'qiganda ritmga ham katta e'tibor beriladi: "Ertagi yo ertagi echkilarning burtagi"...

Ertaklarning bunday xilma-xil an'anaviy muqaddimalari talabalarga to'g'ri o'qib ko'rsatilsa, ularning butun fikri-xayoli jalb etiladi, asar mazmuniga bo'lgan qiziqishlari tutib turiladi. Masalan, "Uch og'a-ini botirlar" ertagining o'qilishiga e'tibor qiling.

"Bir bor ekan (qisqa pauza), bir yo'q ekan (qisqa pauza), qadim zamonda (pauza) bir kishi bo'lgan ekan (pauza). Uning uchta o'g'li bor ekan (qisqa pauza), uchovi ham o'qigan (qisqa pauza), oq qorani tanigan (qisqa pauza), yuzlari oyday (qisqa pauza), o'zlari toyday (qisqa pauza), yomon bilan yurmagan (qisqa pauza), yomon joyda turmagan ekan (pauza), to'ng'ichi — yigirma yoshda (pauza), o'rtanchasi — o'n sakkiz yoshda (qisqa pauza), kenjasi — o'n olti yoshda ekan (pauza)".

To'ng'ichi, o'rtanchasi va kenjasi kabi so'zlarni o'qiyotganda mantiqiy urg'u beriladi, bu so'zlardan so'ng tire bo'lganligi uchun qisqa bir pauza qilinadi.

"Otasi (qisqa pauza), bir kuni bularni o'z oldiga chiqarib (qisqa pauza), har birining peshonasidan silab (qisqa pauza), bunday debdi (pauza):

— O‘g‘illarim (qisqa pauza), men boy emasman (qisqa pauza), mendan qolgan narsalar (qisqa pauza), sizning turmushingiz uchun yetmaydi (qisqa pauza), endi mendan biror narsa umid qilib o‘tirmanglar (pauza). O‘lganimdan keyin baxtsiz bo‘lib qolmanglar (qisqa pauza), deb sizlarni o‘qitdim (qisqa pauza), boqdim—ko‘rdim (qisqa pauza), voyaga yetkazdim (qisqa pauza), quvvatli bo‘ldingiz (qisqa pauza), yarog‘ ushlashni o‘rgatdim (qisqa pauza), yarog‘ ishlatishga usta bo‘ldingizlar (qisqa pauza), qo‘rqitmay o‘stirdim (qisqa pauza), botir bo‘ldingizlar (pauza). Yana uch narsani aytaman (qisqa pauza), quloqlaringizga olib (qisqa pauza), eslaringizdan chiqarmanglar (pauza): to‘g‘ri bo‘ling — (pauza), bexavotir bo‘lasiz (pauza). Maqtanchoq bo‘lmang — (pauza) uyatga qolmaysiz (pauza). Dangasa bo‘lmang — (pauza) baxtsiz bo‘lmaysiz (pauza). Bundan boshqasini endi o‘zingiz biling (pauza). Qoratoyni (qisqa pauza), saman toyni (qisqa pauza), ko‘k toyni asboblari bilan tayyorlab qo‘ydim (pauza). Xurjunlaringizni bir haftalik ovqat bilan to‘lg‘azdim (pauza). Baxtingiz yo‘lda (qisqa pauza), uni topib olmoq uchun safarga chiqingiz (qisqa pauza), dunyoni tanimay (qisqa pauza), dunyo kishisi bo‘lmaysiz (pauza). Baxt qushini ushlamoq uchun (qisqa pauza) baxt oviga chiqinglar (pauza). Xayr endi (qisqa pauza), o‘g‘illarim, — deb so‘zini tamom qilibdi (pauza)”.

Bu matnda mehribon otaning — qariyaning sevimli farzandlariga qilayotgan nasihati sezilib turishi kerak. Ota so‘zidagi yarog‘ ushlashni o‘rgatdim, qo‘rqitmay o‘stirdim, to‘g‘ri bo‘ling, maqtanchoq bo‘lmang, qora toyni, saman toyni, ko‘k toyni kabi so‘zlar xuddi yuqorida ko‘rsatilgandek, alohida ta’kidlab, urg‘u berib o‘qilsa, g‘oyaviy mazmunining tinglovchi qalbiga borib yetishi osonlashadi.

Hikoyalarni ifodali o‘qish

Hikoya epik turning kichik janri bo‘lib, kishi hayotidagi ma’lum bir voqeani tasvirlaydi, ammo shu voqeaga qadar bo‘lgan va undan keyin ro‘y beradigan voqealarni batafsil bayon etmaydi. Shunisi xarakterliki, hikoyada qahramon hayotidan kichik bir epizodi olinib, unda hayotning muhim, tipik ko‘rinishi ixcham shaklda tasvirlanadi.

O'quvchi hikoyani ifodali o'qishda bu janrning ana shu jihatlarini e'tiborga olishi, matndagi muallif nutqi, tabiat tasviri, dialoglar hamda qahramonning ichki kechinmalarini puxta o'rganishi lozim. Masalan, quyidagi Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasining o'qilishini ko'rib chiqaylik. Bu hikoyada bir-biriga qarama-qarshi ikki sinf vakillari ishtirok etgan. Ularning ma'naviy qiyofasi ham, ijtimoiy kelib chiqishlari ham tamoman bir-biriga qarshidir. Asarda Qobil bobo obrazi xonavayron bo'lgan dehqonlarning yorqin timsoli bo'lsa, amin, pristav va ellikboshilar hukmron sinfnings tipik vakillari sifatida tasvirlanadi. Shuning uchun o'qish jarayonida Qobil boboning nihoyatda soddaligi, amaldorlardan madad kutishi, ularga ishonchi, xo'rlanganligi, amaldorlarning esa poraxo'rliigi, ikki yuzlamachiligi, fuqaroni mensimasligi ravshan sezilib turishi kerak. Shundagina tinglovchida Qobil boboga nisbatan achinish, mehr-muhabbat, amaldorlarga cheksiz nafrat tuyg'ulari uyg'onadi. Hikoyaning boshlanish qismi muallif tavsifi bo'lganligi uchun pauzalarga bo'lib quyidagicha o'qilishi mumkin:

"Kampir tong qorong'usida hamir qilgani turib (qisqa pauza), ho'kizidan xabar oldi (pauza). O (pauza)!.. Ho'kiz yo'q (qisqa pauza), og'il ko'cha tomondan teshilgan (pauza)... Dehqonning uyi kuysa kuysin (qisqa pauza), ho'kizi yo'qolmasin (pauza). Bir qop somon (qisqa pauza), o'n-o'n beshta xoda (qisqa pauza), bir arava qamish (pauza), uy (pauza). Ho'kiz topish uchun necha zamonlar qozonni suvga tashlab qo'yish kerak bo'ladi (pauza).

Odamlar dod ovozig'a o'rganib qolgan (pauza): birovni eri uradi (qisqa pauza), birovning uyi xatga tushadi (pauza)... Ammo kampirning dodiga odam tez to'plandi (pauza). Qobil bobo yalang bosh (qisqa pauza), yalang oyoq (qisqa pauza), yaktakchan og'il eshigi yonida turib, dag'-dag' titraydi (qisqa pauza), tizzalari bukilib-bukilib ketadi (qisqa pauza), ko'zlari javdiraydi (qisqa pauza), hammaga qaraydi (qisqa pauza), ammo hech kimni ko'rmaydi (pauza). Xotinlar o'g'rini qarg'aydi (qisqa pauza), it huradi (qisqa pauza), tovuqlar qaqilaydi (pauza). Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi (pauza).

Qobil boboning qo'shnisi (pauza),— burunsiz ellikboshi kirdi (pauza), U og'ilga kirib teshikni (qisqa pauza), ho'kiz bog'langan

ustunni (qisqa pauza) diqqat bilan ko'zdan kechiradi (qisqa pauza); negadir ustunni qimirlatib ham ko'rdi (qisqa pauza), so'ngra Qobil boboni chaqirdi va past tovush bilan dedi (qisqa pauza):

— Ho'kizing hech qayoqqa ketmaydi (qisqa pauza), topiladi!"

Uyga vazifa. Abdulla Qahhorning "Adabiyot muallimi" nomli hikoyasini yuqoridagi kabi pauzalarga bo'lib o'qib keling.

Adabiyot muallimi

Abdulla QAHHOR

O'zining aytishiga ko'ra, "nafis adabiyot muallimi" o'rtoq Boqijon Boqoyev og'ilga kirib ta'bi xira bo'ldi: sigirning qulog'iga yana kana tushibdi! Kanadan ham ko'ra sigir uning achchig'ini keltirdi: kanani teray desa qo'ymaydi — boshini silkaydi, pishqiradi.

— Hayvon! Sigir emas, hayvon! — dedi og'ilning eshigini qattiq yopib, — hayvon!

Xotini Mukarram hovlida samovarga suv quyari edi.

— Hayvon! — dedi Boqoyev. — Bu sigirni sotib puliga cho'chqa olish kerak!

— Shaharda cho'chqa asrash mumkin emas, — dedi Mukarram samovarga ko'mir solayotib.

— Nima uchun? Taqiq qilinganmi. Kim aytdi? Men aytib edimmi? To'g'ri mumkin emas... albatta, mumkin emas...

— Uyga kiring, Hamida keldi.

Hamida o'n olti yoshlardagi tiyrak, quvnoq qiz, pochchasini ko'rib sevinib ketdi.

— Siz uyda ekansiz, bilsam daftarimni olib kelar ekanman... esizgina..

O'rtoq Boqijon Boqoyevning ta'bi ochildi — sigir, uning qulog'idagi ko'm ko'k kana, g'o'qillab tumshug'i bilan ariq yoqalarini buzib yurgan cho'chqa ko'z oldidan ketdi.

— Texnikumdan rabfakka o'tibsan deb eshitdim, rostmi? — dedi. — Himm... yaxshi qilibsan. Rabfakka o't, deb men aytib edim shakilli? Himm... Auff, zarda bo'libman. Rabfak yaxshi, men bir yorgan edim. Konselariyaning eshigiga praktikum deb yozib qo'yipti. To'g'ri emas. Praktikum, minimum, maksimum bular hammasi lotincha yoki lotinçhaga yaqin so'zlar. Men shaxsan shunday deb bilaman.

Bir oz jim qolishdi.

— Boqijon aka, — dedi qiz uyalibroq, — bir narsani sizdan so‘ramoqchi edim: biz sinfda Chexovning “Uyqu istagi”ni o‘qidik, go‘dakni o‘ldirgan qizni sud qilmoqchimiz. Da‘vogar go‘dakning onasi Rahima bo‘ladi, qoralovchi Sharifjon. Sudyalar ham bo‘ladi, Men qizni oqlab butun gunohini uning xo‘jayiniga yosh qizni bu qadar berahm ekspluatatsiya qilgan kishiga qo‘ymoqchiman. Mana shu ... Shuni yozdim. Shu to‘g‘rida sizning fikringizni bilmoqchiman. Chexov shunday demoqchi emasmi?

O‘rtoq Baqoyev o‘ylab turib, so‘radi:

— Nafis adabiyot darsini sizlarga kim beradi? Hakimov? Ahmoq odam! O‘z ustida ishlamaydi. Savol alomati hamma vaqt “mi” dan keyin qo‘yiladi desam, kuladi. Gap bunda ham emas...

Mukarram samovar ko‘tarib kirdi. Hamida irg‘ib turib, samovarni opasining qo‘lidan oldi va stolga qo‘ydi. U, homilador xotinga samovar ko‘tartirib, qarab o‘tirgan pochchasidan o‘pkalamoqchi edi, biroq uyaldi, indamadi. O‘rtoq Boqijon Baqoyev juda chanqab turgan ekan, ustma-ust to‘rt piyola choy ichdi va terladi.

— Chuchvaradan keyin choy juda yaxshi ketadi-da, — dedi terini artib. — Himm... soqol ham o‘sipti, sartarosh bo‘lmasa odamlar maymun bo‘lib ketar edi. Maymun, juni to‘kilib, odam bo‘lgan. Bu haqda Engelsning fikri bor.

— Haligi aytmadingiz, Boqijon aka, — dedi qiz, — Chexov shunday demoqchi emasmi?

O‘rtoq Baqoyev yana bir piyola choy so‘radi.

— Chexovmi? Himm... burjuaziya realizmi to‘g‘risida so‘zlaganda eng avval uning obyektiga diqqat qilish kerak. Burjuaziya realistlari tushungan, ular aks ettirgan obyektiv voqelikni anglash lozim bo‘ladi.

Turgan gapki, Chexovning ijodi boshdan-oyoq, butun mohiyat bilan ilk burjuaziya realizmi, ya‘ni... himm... Mukarram, tovuqqamoyak qo‘ydingmi? Qo‘yish kerak, bo‘lmasa daydi bo‘lib ketadi.. Tavba, tovuqdan ahmoq jonvor yo‘q — moyak qo‘ysang tug‘adi Nima uchun moyak qo‘ysang tug‘adi? Xo‘roz nima uchun saharda qichqiradi? Ajoyib psixologiya? Biologiya o‘qiysizlarmi?

Hamida biologiyadan nimalar o‘qiganini, bu o‘qish yilida yan nimalar o‘tilajagini so‘zlab berdi va o‘zining oqlash nutqidi:

iziologik asoslar ham ko'rsatish niyati bor ekanini aytib, yana so'zni Chexov ustiga burdi.

— Himm... — dedi Baqoyev. — Chexov to'g'risida o'zimning ikrim bor. Boshqalar nima desa desin, har holda uning dunyoga qarashida... Uning dunyoga qarashi Pushkin va Lermontovlarning dunyoga qarashidan farq qiladi. Bir davr, bir sinf, bir mamlakat yozuvchilari bo'lishlariga qaramasdan mutlaqo farq qiladi!

— Chexov Pushkin bilan bir davrda yashagan emas-ku, — dedi Hamida. — Bizning kutubxonada uning Maksim Gorkiy bilan oldirgan surati bor. Chexov 1904-yilda o'lgan bo'lsa kerak.

O'rtoq Baqoyev bir oz o'ng'aysizlandi.

— Sizlar qaysi Chexov to'g'risida gapirayotibsizlar? Choydan quy! Bu Chexov haqidami? To'g'ri, bu 1904-yilning birinchi yarmidami, ikkinchi yarmidami o'lgan... Boshqa ro'molcha ber, bundan piyoz hidi kelyapti. Men ana u Chexov, ilk burjuaziya realizmining namoyandasi bo'lgan Chexov haqida so'zlayotibman.

— “Uyqu istagi” qaysi Chexovniki? — dedi Hamida.

— Hech shubhasiz, bu Chexovniki. Bu narsa birinchi marta “Sovremennik” jurnalida bosilgan.

Shundan keyin o'rtoq Boqijon Baqoyev uzundan-uzoq so'zlab ketdi. Uning nima to'g'rida so'zlayotganini Hamida bilmas edi. Detirding degan allaqanday mashhur tanqidchi Shelling degan yozuvchiga “sen dastyorga zor bo'lguncha o'g'ling dastyor bo'ladi” deb xat yozgan; Marks Dobrolubovni Mering bilan bir qatorda qo'ygan; Stending degan allaqanday bir dramaturg o'lar chog'ida Demping degan bir tanqidchiga: “Agar butun jonivorlarni xudo yaratgan bo'lsa, men uning zavqiga qoyil emasman, echkiemar ham jonivor bo'ldimi?» degan... Hamidaning boshi og'irlashib ketdi; ikki marta sekin og'zini ochmasdan esnadi.

Hamida mezbonlar bilan xayrlashib ko'chaga chiqqanda qorong'i tushgan edi: “Uyqu istagi” to'g'risida pochchasidan hech qanday fikr ololmadi. Uning so'zlaridan nima olgani haqida o'ziga hisob berar ekan, g'uvillab turgan boshida shundan boshqa hech narsa yo'q edi; praktikum, minimum, maksimum, Detirding, Stending, Shelling, Mering, Demping...”

Qissalarni ifodali o'qish

Qissalarda bir emas, bir necha personajlar qatnashadi va ular bosh qahramon atrofida guruhlashadi.

Qissalarni ifodali o'qishga kirishishdan avval ularning janr xususiyatlariga e'tibor berish zarur. Chunki qissalarning barchasini bir xilda o'qib bo'lmaydi. Masalan, avtobiografik qissalarda hayot osuda, osoyishta tasvir etiladi. M. Gorkiy, Sobit Muqonov, Sadriddin Ayniy, Oybek va Abdulla Qahhorlarning avtobiografik qissalari fikrimizning yorqin dalilidir. Bunday asarlar asar mazmunidan kelib chiqqan holda osoyishta shoshilmay o'qiladi.

Masalan:

Bolalikda ko'rganlarim, eshitganlarim hammasi esimda. Ayrim hodisalar, xotiralar hozir ham quyoshdan bir tomchi kabi yalt etib ketadi xayolimda.

Umuman aytganda, bizning bolalik hayotimiz bo'sh, bema'ni, zeriktirgich, qayg'u-alamga to'la bir hayot bo'lgan.

Ro'za oylari men sahar turishni yaxshi ko'rar edim, ammo ro'za tutishga sira toqatim yo'q edi. Ertasi tushda, ko'pincha ertalabroq ro'zamni ochib yuborardim. Qornim darrov ochib ketardi. Buvimning jahli chiqar, "Ochofat, ro'zaning uvoliga qolding!" deb vaysar edi. "Jilla bo'lmaganda ro'zaning boshida, o'rtasida, oxirida uch kundan tut. Qanoat lozim, qanoat qorin to'ydiradi" derdi buvim xunob bo'lib.

— Hali kichkinaman, Alloh taolo kichkinalarning og'zi tinmasin, degan. Sizdaqa qariganimda tutarman ro'zangizni, — deb buvinning jig'iga tegardim.

Onamning ishi bo'lmas va "Toliqib qolasan, o'g'lim, ro'za, bizlarga farz, sabog'ingni o'yla! der edi, xolos.

...Ro'za oqshomlari Shayxontohurda odam qalin. Bunday kechalar bozorshab deyiladi. Xuftondan keyin bir to'da bolalar Shayxontohurga yuguramiz.

Shayxontohurda chiroqlar ko'p, yaqinda elektr paydo bo'lgan. Choyxonalar toza, ozoda, har kuni To'ychi hofiz bir to'da musiqachilar bilan ashula aytadi, hamma jim, sel bo'lib eshitadi. Oshpazlar kabobu manti, palovu sho'rva pishirishadi, ularning bozori chaqqon!

Bir chekkada bolalar, yigitchalar ot o'ynaydi, garmon bilan aylanadi. Bu yerda ham tiqilinch, kissasida yarim tangasi bo'lgan har kimsa aravaga tushib, maza qilishi mumkin. Ammo bizdaqa bechoralar ko'zimizni lo'q qilib tomosha qilamiz, xolos.

Kino ham bor, taxta devor bilan o'ralgan. Turli oldi-qochdi kartinalar ko'rsatilib turadi. Bolalar juda ko'p, bozorshabning har burchida tentirab yurishadi. Daraxt tepalariga qo'nib, tomosha qiladilar. Polisiyalar, mirshablar bilsa jazosini beradi, qo'ymaydi.

Har xil suratlar — oq poshsho, uning oilasi, to'ra va ministlari, Anvar poshsho, Istambul ko'rinishlari, halifa va hokazolarni durbinda ko'rsatadigan olifta kiyingan, mo'ylovlari o'siq, kelishgan bir kishi baqirib tushuntiradi. Bu yerda uch-to'rt kishi sig'adigan kursi qo'yilgan va atrofi parda bilan o'ralgan. U kishi vaysab bo'lgandan keyin, odamlar duv etib chiqib ketadi. U choygami-nongami ketganda bizlar astagina durbinga yopishamiz. Agarda egasi kelib qolsa, bizni oldiga solib quvlaydi.

Baqqollar kichkina-kichkina do'konchalarida yarim kechaga qadar savdo qiladilar. Pashmak, turli-tuman, xilma-xil holvalar, pista-bodom, achchiq-chuchuk mag'izlar, novvot-parvardalar, oqnon, xo'rozqandlar serob. Emasak ham tomosha qilishni yaxshi ko'ramiz.

Shunday qilib bozorshabning biron-ta burchagini qoldirmasdan tomosha qilib kelsak ham charchashni bilmaymiz. Sahar bo'ldi deguncha madrasa tomiga nog'ora tomoshasiga yuguramiz, Semiz, baqaloq kishi katta nog'aralarni olov yoqib qizitib o'tiradi. "Jon, amaki, men qizitay, men olovga o'tin qalab yuboray", deb yalinamiz hammamiz. Yuzi jiddiy ifodali go'shtdor kishi: "Bo'ldi, bo'ldi, tur qoch!" deb koyiydi. Soat o'n ikki bo'lishini sabrsizlik bilan kutamiz. Naq o'n ikki bo'lganda olovda qizib turgan nog'aralarning taka-tum-baka-bangi boshlanib ketadi. Unga surnaychi jo'r bo'ladi. Bizlar jim qotib tinglaymiz. Nog'ora bazm uzoqlarga ketadi. Nog'ora chalinishi saharning belgisi. Yosh-qari hammasi saharlikka turadi. Oshmi, sho'rvami, shovlami kambag'al bechoralar quruq non-choy totinib, ro'za tutadi. "Qanoat qorin to'ydiradi" deydi bobom, u bu so'zni juda yaxshi ko'rardi.

Nog'ora-surnayni bir oz eshitgandan keyin, bu yerdan ham jo'nab qolamiz. Buvam bilan onam har kuni meni urishib qarshi olishadi.

(Oybek)

Abdulla Qahhorning “Sinchalak”, Asqad Muxtorning “Qoraqalpoq qissasi”. Pirimvul Qodirovning “Erk”, “Qadrim”, mashhur qirg‘iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning “Jamila”, “Sarvqomat dilbarim”, “Alvido, Gulsari”, “Oq kema” singari sof badiiy qissalari o‘tkir drammatizm, keskin konflikt zaminiga qurilgan va bu, mazkur asarlarni ifodali o‘qishda ham o‘z aksini topishi kerak.

Romanlarni ifodali o‘qish

Roman epik turga mansub bo‘lib, insonning jamiyat bilan aloqasini har tomonlama keng rejada tasvirlashi, hayotning ko‘lamdor manzarasini chizishi bilan ajralib turadi.

Romanning qissa va hikoyadan farqi shundaki, unda turmushining yirik muammolari qalamga olinadi, ko‘plab personajlar ishtirok etadi. Roman janridagi asarlarni ifodali o‘qishning o‘ziga xos qiyinchiliklari ham shunda. Negaki, o‘sha personajlarning har birining tabiatini, madaniy saviyasini, yurish-turishi va hatto muammolarini, kishilar bilan o‘zaro munosabatini, dangasa yoki chaqqonligini, qo‘yingki, jamiyat hayotidagi ishtirokini tushunib yetmasdan turib ifodali o‘qib bo‘lmaydi.

Ma’lumki, roman, o‘z navbatida, tanlangan mavzi va tasviriy ifoda uslubiga ko‘ra, yana bir necha turga bo‘linadi. Masalan, “O‘tgan kunlar”, “Qutlug‘ qon” — tarixiy roman: “Quyosh qoraymas!” — harbiy roman; “Bo‘rondan kuchli” — zamonaviy roman; “Sariq devni minib” — sarguzasht roman; “Davr mening taqdirimda” — ijtimoiy-falsafiy roman; “Anna Karenina” — oilaviy-maishiy roman; “Sarob” — ijtimoiy-ruhiy roman va boshqalar. Ularning barchasi bir xil o‘qilsa, ko‘zlangan maqsadga hech qachon erishib bo‘lmaydi. Bunday o‘qish kishini charchatadi, asarga nisbatan qiziqish yo‘qoladi. Tinglovchi ham, o‘quvchi ham undan estetik zavq olmaydi.

Romanning ichki turlari aniqlab olingandan so‘ng, unda qatnashayotgan obrazlarning nutqi, xatti-harakati, so‘zlash uslubini ham ko‘z oldiga keltira bilish zarur. So‘ngra romandan olingan parchani bir necha marotaba o‘qib chiqsa, tinish belgilari, urg‘u, pauza va boshqa zaruriy narsalar aniqlab chiqilsa, maqsad yanada ravshanlashadi. Bu vazifalar bajarib bo‘lingandan keyin ifodali o‘qishga kirishsa bo‘ladi. Matn o‘qituvchi tamonidan tanlanadi.

Prozaik asarlarni ifodali o'qishda tinish belgilariga alohida e'tibor berish kerak. Pauza talab qilinadigan o'rinlar hisobga olinishi va unga amal qilinishi zarur. Chunki, ko'p hollarda talabalar tinish belgilariga e'tibor bermay o'qiydilar. Shuning uchun ham amaliy mashg'ulotlarda o'qituvchi bunday hollarning takrorlanmasligiga e'tibor berib, kuzatib turishi lozim.

Dramatik asarlarni ifodali o'qish

Dramatik asarlarni ifodali o'qishga kirishishdan avval, drama haqida qisqacha umumiy ma'lumot berish lozim.

Dramatik asarda epik va lirik asarlardagi kabi muallifning batafsil bayoni va hikoyasi bo'lmaydi, drama kishini faqat harakatda ifodalaydi. V.G. Belinskiy aytganidek, drammatizm faqat so'zlashuvdangina emas, balki bir-biri bilan so'zlashayotganlarning jonli harakatidan iboratdir.

Drama badiiy adabiyotning asosiy turlaridan bo'lib, monolog va dialoglar asosida quriladi. Shuning uchun ham u roman, qissa, hikoya va she'riy asarlardan tubdan farq qiladi.

Dramatik asarda muallif qahramonlarning turli kayfiyatini, holatini va hatto ichki hissiyotini ham ularning nutqi va xatti-harakati orqali bayon etadi. Binobarin, dramaturg o'z qahramonlari hayoti haqida hikoya qilmay, balki ularning o'zlarini harakatda ko'rsatadi. Maksim Gorkiy dramatik asarlarning o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlab, mazkur tur adabiyotning eng qiyin shakli ekanini, unda har bir shaxs muallifning izohisiz, o'z so'zi va ismi bilan harakatlanishini uqtiradi. Dramada barcha harakatlar qahramonlarning xususiyatlarini ochishning asosiy vositalaridir.

Dramatik asar qahramonlarining nutqi epik asar qahramonlarining nutqiga nisbatan dinamik hisoblanadi. Dramatik asarlarda nutqning aniqligi, uslubi, temp va ritm, pauzalar katta ahamiyatga ega.

Dramatik asarlarni qo'lga olish bilan darhol muallif izohiga ko'z tushadi. Bu izoh adabiyotshunoslikda remarka deb ataladi. Dramatik asarlarda beriladigan bu izohlar asarni sahnaga qo'yuvchi rejissyorga va ayniqsa, uni ifodali o'qimoqchi bo'lgan kitobxonga qaratilgandir. Binobarin, remarkada asar ishtirokchilarining tashqi qiyofasi, yoshi, xulqi, xatti-harakatlari, qiliqlari, sahna manzarasi

va boshqalar yoritiladi. Demak, muallif tomonidan bayon etilgan remarka asarni yaxshi tushunish, rollarga bo'lib ifodali o'qish uchun juda zarur. Masalan, Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Boy ila xizmatchi" dramasiga yozilgan remarkani ko'raylik.

Ishtirok etuvchilar

G'ofur — boyning xizmatkori, 30 yoshlarda.

Jamila —G'ofirning xotini, 16 yoshda.

Solihboy —50—60 yoshlarda.

Xolmat — boyning xizmatkori, 30—35 yoshlarda,

Hoji ona — boyning onasi,

Poshsho oyim, Xonzodaxon, Gulbahor — Boyning xotinlari

Qodirqul — mingboshi

Rahima xola — Jamilaning onasi.

Oyxon — Gulbahorning onasi

Hasan —ellikboshi.

Sifat buvi.

Imom.

To'ra.

Pristav.

Qozi va boshqalar.

Birinchi parda

Solihboyning ichkari hovlisi. Ro'parada eshiklariga o'ymakorlik bilan gullar chekilgan, bir-biriga yamashtirib solingan uchta naqshli dang'illama uy. Bu uylarning oldida yozda ochilib, qishda yopiladigan naqshinkor, oynaband ravonlar. Ravonga asl turkman gilamlari, baxmal ko'rpalar, ipak poyondozlar to'shalgan. Shipga chinni qalpoqli zo'r qandil osilgan. Hovlining sahniga xilma-xil gullar ekilgan. O'ng yoki chap tomonda katta ko'cha darvozasi.

Muallif tomonidan bayon etilgan bu remarkani ham ifodali o'qish kerak. Remarkaning birinchi qismida asarda ishtirok etuvchi personajlarning nomlari, yoshi, kasbi va hatto jinslari ham bayon etilgan. Bu matnni ifodali o'qiganda personajlarning nomlarini aniq-ravshan talaffuz etib, so'ng bir oz pauza qilinadi va tiredan so'nggi bayon o'qiladi.

Remarkaning ikkinchi ifodali o'qishga kirishishdan avval, talabalarga monolog va dialog haqida qisqa ma'lumot berib, ularning ifodali o'qilishini ko'rsatish zarur.

Jumladan, monolog grek tilidan olingan bo'lib, asar qahramonining suhbatdoshiga yoki o'ziga qarata aytilgan nutqidir.

Monolog parda yoki ko'rinishlarning boshida kelsa, voqea o'rni bilan birga, asarda ishtirok etayotgan personajlardan birining sahnada paydo bo'lishiga zamin hozirlaydi va u bilan tanishtiradi. Bulardan tashqari, monolog asar qahramonining fikr va kechinmalarini ifodalaydi. Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Boy ila xizmatchi" dramasiidagi bosh qahramonlardan biri Jamila monologi buning yorqin misolidir.

"Qush edim, qanotimni qayirdilar, gul edim, bulbulimdan ayirdilar. Sibir... Sibir... Qanday qo'rqinchli... U qanaqa joy bo'lsa ekan? Borsammikan? He, men nima deyapman? Qayerga ham bora olaman! Meni bu temir qafasga soldilar, ixtiyorimni qo'limdan oldilar. Aylanamda qancha poyloqchi, qancha qorovullar bor. (Kulib)Men endi boy xotiniman, ha, ha, ha. Boy xotin! G'ofirjon menga nomahram! O'h-ho', qancha yig'ladim, yig'layversang ko'zingning yoshi tugab qolar ekan, ko'nikib ham qolar ekansan kishi. Mana endi yig'lamayman ham. Ko'zingga qatra yosh ham kelmaydi. O'limga ham tik qarab turaveraman. Ne qilay? Yashash uchun kurashdim, olishdim, boshimga tuproq solib faryod ko'tardim, foydasi tegmadi, ko'z yoshlarimning ariqda oqqan suvchalik qadru qimmatini bo'lmadi. Birov, nimaga yig'laysan, deb so'ramadi. Ha, menday baxti qaroning kimga keragi bor? Xonzoda bo'lsa xuddi qarg'aday go'shtimni poylab, tepamda uchadi, He, shu ekan-da!"

Albatta, bu monologni ifodali o'qishdan avval, monolog kim tomonidan, qay vaqtda, qanday holatda aytilganini tasavvur qilish lozim. Matnni ifodali o'qiyotgan vaqtda Jamilaning ana shu vaziyatdagi holatiga yaqin hollarda bo'lishga intilish kerak.

Dialoglarni ifodali o'qishga tayyorlash ham xuddi shu tartibda olib boriladi.

Dialog grek tilidan olingan bo'lib, ikki kishi orasidagi so'zlashuv degan ma'noni anglatadi. Dramatik asarlardagi qahramonlar dialogi personajlarning asl maqsadlari, niyatlari, intilishlarini, his-tuyg'ularini, fikr va tushunchalarini, ruhiy kechinmalarini va

ularning bir-birlari bilan bo'lgan o'zaro munosabatlarini ochib berishga, asardagi voqealarning rivojlanib borishiga yordam beradi. Bunday xususiyatlar, ayniqsa, iste'dodli artistlar tomonidan sahnada o'ynalganda yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. Ammo, o'qituvchi talabalarni dialog bilan tanishtirganda uni faqat ifodali o'qish orqali tanishtiradi. Masalan, Abdulla Qahhorning "Ayajonlarim" pesasidagi kolxoz raisi Jamol ota bilan Karimjonning onasi o'rtasidagi kichik bir to'qnashuvdan hang-mang bo'lib qolgan ikki yosh: Karimjon bilan uning sevgilisi Umidalar o'rtasidagi kichik bir konflikt juda ustalik bilan berilgan:

B o' s t o n. Sen bilgan qonunni men bilaman! Haqqing yo'q! Yo'q haqqing!

J a m o l. Hoy, Bo'stonbuvi, senga nima bo'ldi, men sen bilan talashayotganim yo'q!

B o' s t o n. Dod-Bedod! Voydod, hukumatga arzim bor! Hukumatginaga arzim bor! Sen shoshmay tur, men sen bilan ijroqo'mda gaplashaman! (Yugurib hovliga kirib keladi).

U m i d a. Bu qanaqa xotin?

K a r i m j o n. (hayron). Ayam!. . . Ayam!. . .

U m i d a. Nima gap o'zi?

K a r i m j o n. Hozir ma'lum bo'ladi. . .

B o' s t o n. (medal taqib kiradi). Hozir men seni ijroqo'mga olib bormasam(tashqariga)!... To'tiniso! Hoy, quda!

U m i d a. Voy, ayangiz "quda" deyaptilarmi?

K a r i m j o n. Yo'g'-e! Qanaqa quda. . .

B o' s t o n. Quda deyman!

U m i d a. Voy, ana!

K a r i m j o n. Shoshmay turing-chi!. . .

B o' s t o n. Quda!

T o' t i n i s o (hovlisidan chiqadi). Ha, ha (yoqasiga tuflaydi). Nima gap o'zi, Bo'stonbuvi?

B o' s t o n. Mening hovlimga belanchak osar emish!. . . Hovlimni yasli qilar emish! Xayrixon qani, meni beto'xtov ijroqo'mga olib borsin!

T o' t i n i s o. Xayri ishda-ku! (Chiqadi).

U m i d a. Xayrixon kim?

K a r i m j o n. Shu xotinning qizi ... qo'shni ...

U m i d a. Shunaqami! (Burilib jo'nab qoladi).

K a r i m j o n. Shoshmang, gapga quloq soling? (Ketidan yuguradi).

J a m o l. Menga qara, hamma qarorlar chiqqan, qo'llar qo'yilgan bo'lsa. . . Nima qilasan ijroqo'mgani? (To'tinisoga qarab). Baribir buziladigan hovli, salqinga to'rtta belanchak osaylik desam ko'rmaysizmi, "ota go'ri" qilib o'tiribdi! (Bo'stonga). Ishning dolzarb vaqti kolxozda ishlamaganingga yarasha bolalarga qarab tursang bo'lmaydimi, imonsiz!

B o' s t o n. Nima, kolxozda ishlaganimda yolchitganmiding? (O'pkasi to'lib). Sen o'lgur, o'shanda menga orden o'rmiga medal yozmasang, ordenlik bo'lar edim.

J a m o l. O'shanda achchiq qilib kolxozdan ketib qolmaganingda orden olar eding! Hozir senga medal ham hayf! Bo'ldi, men sen bilan gaplashmayman, hademay Karimjon kelib qoladi (ketadi).

B o' s t o n. (ketidan). Hovli mening nomimda-yu, Karimjonni nega o'rtaga solasan (hovliga kiradi).

S o b i r j o n. (ko'chadan) Bo'stonbuvi Ermatova! Ermatova!

B o' s t o n. (tovushi) Ermatova yo'q! Ko'chib ketgan! Ermatova o'lgan!

S o b i r j o n. O'lgan? Xudo rahmat qilsin (fotiha o'qiydi). Sal sabr qilganlarida pensiyalarini olib ketar edilar (kiradi).

B o' s t o n. Senmiding... Voy, girgiton!

S o b i r j o n. (qo'rqib ketadi). Qo'l qo'ying!

B o' s t o n. Jonim bilan!

S o b i r j o n. Xat ham bor...

B o' s t o n. Voy, bugun nechanchi? Shanba—uch, yakshanba—to'rt, dushanba... Voy, bugun oltinchi-ku! Quda, hoy quda, Karimjon kelyapti! Hozir kelib qoladi!

T o' t i n i s o. (kiradi). Voy, rostdanmi!

B o' s t o n. Shu xatni uch-to'rt kun oldinroq yubormaysanmi, jon bolam! Hozirgi yoshlarning ishi hamisha shunaqa, uchma-uch! Endi nima qilamiz! Hovlini yig'ishtiraylik.

Ikkovi hovliga chiqadi

U m i d a. (uyning ichidan chamadonini olib, jo'nab qoladi) Xayr! Alvido!...

K a r i m j o n. Shoshmang!... (Ushlaydi). Nima gap o'zi?

U m i d a. Nima gapligini Xayrixoningizdn so'rang?

K a r i m j o n. Umidaxon, sizga nima bo'ldi, nega mening Xayrixonim bo'ladi, qo'shnini qizi-ya!

U m i d a. Sizlarning qishloqlaringizda qo'shnini quda deyishadimi? (kuyinib yig'laydi). Ayangizga ma'lum qilmaganligingizni vaji bor ekan-da! Meni bu yerga kalaka qilgani olib keldingizmi?

K a r i m j o n. Xayrixon... Yo'q, Umidaxon, sanamay sakkiz demang... Xayolimda yo'q gaplar! Sabr qiling! Bu gapning tagiga yetaylik, zig'irday rost joyi bo'lsa yuzimga bir tarsaki uringu, ketavering! Jon, Xayrixon.. Yo'q, yo'q, Umidaxon!

U m i d a. Xayrixoningiz bilan qo'shaqaring! (Qo'ldan chiqib qochadi)

K a r i m j o n. (*ketidan chopadi*) Umidaxon! Umidaxon!

Epik asarlardagi dialoglar ko'proq kishilar o'rtasidagi suhbatga o'xshasa, dramatik asarlardagi dialoglar ko'proq to'qnashuvlar asosiga quriladi. Shuning uchun ham dramatik asarlarni ifodali o'qishda, mazmunini talabalarga yetkazishda undagi ma'lum harakat, turli-tuman munosabatlar va hatto personajlarning bir-birlari bilan so'zlashib, tortishib turgan vaqtlarda qilinadigan pauza ham katta o'rin tutadi.

Bulardan tashqari, qahramonlarning tabiati, ruhiy holatlari, ularning portreti, voqea sodir bo'layotgan joylar va undagi sharoitlar ham asarni ifodali o'qishga kirishishdan oldin mashg'ulotning dastlabki paytida, ovoz chiqarmay ichdan o'qish vaqtida belgilab olinadi. Masalan, dramatik asarlarni ichdan o'qilayotgan vaqtda undagi personajlarning o'ziga xos xususiyatlari: qaysi tabaqaga mansubligi, qanday kasb va hunar egasi ekanligi kabi masalalar ularning so'zlarida, hatti-harakatlarida yaqqol sezilib turadi.

Umuman, dramatik asarlarni ifodali o'qishda faqat yuqorida aytilganlarga suyanibgina qolmaslik kerak. Asardagi qahramonlarning ruhiy holatini tasavvur qila bilish, ularning holatiga kira bilish kerak. Masalan, Hamza Hakimzoda Niyoziyning "Boy ila xizmatchi" dramasidan olingan quyidagi parchani olib ko'raylik:

B o y. Maston! G'ofir akangni chaqir!

M a s t o n. Xo'p bo'ladi!

B o y. Sizlar ichkariga kiringlar!...

G' o f i r. (*kirib*) Chaqirdingizmi, boy ota?

B o y. Qani, G'ofir, kel o'g'lim, o'tir! Gapir-chi, qalliqdan vaqting chog'mi?

G' o f i r. Chog' bo'lganda qanday! Endi o'la-o'lguncha qulingizman-da, boy ota!

B o y. Ha, ha, h... Yaxshi gap... qiz ham tayyor turgan ekan-da, G'ofirvoy!

G' o f i r. Yoshligimizda haligiday...

B o y. Butun shaharda duv-duv gap! Nima deysan: "Solihboy xizmatkorini to'y-tomosha bilan uylantirib qo'yibdi. Boy bo'lsa shunaqangi kambag'alga qayishadigan olihimmat, saxiy boy bo'lsa ekan", degan gaplar.

G' o f i r. Hammadan ham o'zim singari yetimlarning sevinganini aytmaysizmi, boy ota!

B o y. Barakalla, o'g'lim! Kambag'alga men birni bersam, xudo menga o'nni beradi... Halol mehnat qilsang, hamisha baxting olchi-da! Hamisha peshanangni silayman! Xo'sh, endi o'g'lim, hisobli do'st ayrilmas, degan gap bor.

G' o f i r. Haq gap, boy ota!

B o y. To'y bahonasida mendan senga o'tib qolgan arzimagan narsalar bor, shularni pulga chaqib, orani ochiq qilib qo'ysak degan edim.

G' o f i r. Ma'qul gap, boy ota!

B o y. Mana, musoaidasi ham tayyor! Ikki yuz so'm naqd pul. Besh pud guruch, ikki chorak un, bitta bo'rdoqi qo'y! Ho'sh deganingizdan bilsak, haligi eng yaxshi qandak o'rikdan uch pud, kattaqo'rg'on mayizidan besh pud, mag'iz bilan o'rikni bir oz qurt egan bo'lsa ham, pok-pokiza urib ketishibdi, azamatlar! Imom, qozilarga kiydirilgan o'n beshta a'lo-ovsat choponlar. Xo'sh, Hoji onang ustiga o'z qo'ling bilan ipak mursak, to'y kuni ayalaring ham bittadan atlas kiydilar. Otalik qilganim uchun mana bu chakmonni menga o'zing kiydirding, to'g'rimi?

G' o f i r. To'g'ri, boy ota, to'g'ri!!

B o y. Mana shularning borki hammasi bo'lib bir ming yetti yuz bo'lar ekan.

G' o f i r. (*cho'chib*). Shuncha qarzim bor ekanmi? Men buni qanday uzaman, boy ota? Mening cho'timda hammasi bo'lib, besh yuz so'mdan oshmas edi-ku? Yoki adashdingizmi ekan-a, boy ota?

B o y. Bu qanday gap? Non tepkilik qilma? Shu soqolim bilan yolg'on gapiramanmi? Yulsam senday gadodan yulamanmi? Senlarga yaxshilik qilganning o'zi ahmoq! Ko'rnamak, it fe'll!

G' o f i r. Tavba qildim, boy ota!

B o y. Bir ming yetti yuz so'm ham pul bo'ldimi? Uzarsan! Uzolmasang, yana besh o'n yil ishlab berarsan! U emas, bu emas, xotinlik bo'lib qolganingga shukur qilsangchi, bachchag'ar!

G' o f i r. Qulluq, boy ota, qulluq!

B o y. Ha, gap mana bunday bo'pti-da, o'g'lim! Qani barmog'ingni bos, kel qo'y, mahkamada to'g'rilab olarmiz. Boraver! (*G'ofir turadi*) Darvoqe, G'ofir kelinga ayt, xizmat-pizmat qilib tursin. Sen o'g'limsan, xotining kelinim, aytganday, unga ko'rmana ham berish kerak (pul berib) Ma, ro'mol olib ber!

G' o f i r. Qulluq, boy ota, qulluq! (*O'z uyi tomon ketadi*).

Mashq. Uyg'un va Izzat Sultonning "Alisher Navoiy" dramasidan olingan quyidagi parchani o'qing, so'ngra, uni rollarga bo'lib, o'qishga tayyorlaning.

ALISHER NAVOIY

Tong payti. Navoiy shiyponda o'tirib, she'r yozish bilan mashg'ul.

N a v o i y. (*o'qiydi*)

E, nasmiy subh, ahvolim diloromimga ayt!

Zulfi sunbul, yuzi gul, sarvi gulandonimga ayt!

Kom talxu, boda zahru, ashk gulgun bo'lg'onin ..

G u l i. (*paydo bo'ladi. Navoiyni tinglaydi. So'ng ilova qiladi*)

La'li rangin, labzi shirin, sho'x xud komimga ayt.

N a v o i y. Ko'zimning nuri kel, toza gulim kel!

Ko'ngil bog'ida sayroq bulbulim kel!

G u l i.

Ko'rib gulzor ichida sizni yolg'iz

So'roq, indamay, men behayo qiz.

Kechirgaysiz, kelishga jur'at etdim.

N a v o i y. Ko'ngil armoni kel! Maqsadga yetdim.

Nechuk bezovtasan! Barvaq turibsan?

Malak yanglig' o'zing tanho yuribsan?

G u l i.

Sahar chog'i turib, shirin g'azaldin

Eshitmak odatim bo'lgan azaldin.

- Navoiy. Quloq soldingmi?
- Guli. Yolg'iz men emas, gul,
Samo, yer, koinot, aftoda bulbul —
G'azaldin bu kabi zavq olmagan kim?
G'azalkim, so'zlagay mehru vafodin.
G'azaldin bu kabi zavq olmagan kim?
- Navoiy. Ko'ngil ilhomchisi sensan, azizim.
Bularning barchasi senga otolg'on.
- Guli. Xudo'bilsin, so'zingiz, balki yolg'on.
- Navoiy. Nechuk? Xo'sh!
- Guli. So'nggi chog'da kamnamosiz.
G'arib, bechora men — yer, siz — samosiz.
- Navoiy. Yoningda bo'lmoq orzum ertayu-kech,
Faqat, naylay, ilojin topmadim hech.
Ariq qazimoqdamiz, cho'llarda ish ko'p,
Rabotu, madrasa, yo'llarda ish ko'p.
Yumush der, yerdagi har zarra tuproq,
Yumush der, bog'dagi har toza yaproq.
- Guli. Kimki bo'lsa inson, bo'lsa odam
Xaloyiqning g'amin eydur damodam.
- Navoiy. Vafodorim, shuning-chun kamnamoman,
Olur vaqtimni bu ishlar tamoman.
- Guli. Alisher! Chindanam shersiz buyuk sher!
Ulug' ishlarni qilmoq istagan er
Bo'lur sherday jasur qaytmas izidin,
Qilich kelganda ham qaytmas so'zidin,
Faqat ko'pdur, esiz ko'p dushmaningiz.
- Navoiy. Yengur zulmatni nur, albatta, shaksiz.
- Guli. Biroq, hozircha zulmatning kuchi ko'p,
Haqiqat nurini so'ndirguchi ko'p
Kecha ko'rgan edim, men bir yomon tush
U tushni eslasam boshdin uchar xush...
- Navoiy. Nechuk tush?
- Guli. So'ramangiz
- Navoiy. So'zla, azizam!
- Guli. Tilim bormaydi hech, qalbim to'la g'am...
Yotibsiz yerda siz, qo'l-bo'yin bog'liq.
Va sizni qurshamish bir to'p pichoqlik.

Yozib, men sochlarimni yig'lar erdim,
Jafo tig'ida bag'rim tig'lar erdim
Cho'chib uyg'ondimu, bildim banogoh
Tush ekan. Shul mahaldin nolayu oh
Ezar bag'rimni qattiq, o'rtanur dil,
Misoli o'tka tushgan bir uzun qil...

Navoiy Gulining so'zlaridan qattiq ta'sirlanadi. Ammo ta'sirlanganini yashirishga tirishib, Gulini ovuta boshlaydi.

N a v o i y. Gulim, behudaga bezovta bo'lma,
O'zingni qiynama, g'amlarga to'lma.
Dadil bo'lsang vahmning rangi so'lg'ay,
Ishon, odatda tushning aksi bo'lg'ay.
Meni shersiz deding, yovlar quyondir,
Quyonlarning ishi sena ayondur.

G u l i. Durust, shersiz... faqat... zanjiri band sher...

N a v o i y. (*g'oyat ta'sirlanib og'ir*).
Ajab, zanjiri band sher, engaman, der

G u l i. Esiz, men sizni ranjitdim...

N a v o i y. (*o'zining yangi devonini Guliga taqdim etadi*)

G u l i. (*devonni olib*)

Jonim bilan.

N a v o i y. Yangi bitilgan
Sening ishqing bilan
O'sib yetilgan.

Umuman ifodali o'qish talabalarni estetik jihatdan tarbiyalashning muhim vositalaridan biri bo'lib, aql-idrokni charxlaydi, zavq va nazokat uyg'otadi hamda to'g'ri fikrlash va ravon gapirish mahoratini o'stiradi.

Ommaviy chiqishlarga tayyorgarlik ko'rish

Notiq tinglovchilar bilan muloqotga kirishganda oldin auditoriyaning holatini hisobga olishi shart. Avvalo, auditoriyaning toza va ozodaligi, stol va stullarning tartibli joylashtirilganligi, barcha tinglovchilarning o'zlari uchun qulay o'rnamshib o'tirganligi, bir-birlariga xalaqit bermasligi, nutqni erkin eshitish imkoniyati borligini kuzatish shart. Notiqning o'zi ham toza va ozoda kiyingan

bo'lishi, o'zining tashqi ko'rinishiga jiddiy e'tibor bermog'i lozim. Ya'ni soch-soqoli tartibga keltirilgan, kiyim boshlari o'ziga yarashgan holatda bo'lishi kerak. Agar biz bularni notiq va auditoriyaning tashqi shakliy ko'rinishi deb olsak va ularning bir-biriga mosligini ta'minlasak, muloqotni yoki nutqimizni boshlaversak bo'ladi.

Notiq o'z nutqini boshlash uchun minbarni egallashi va auditoriyaga savol nazari bilan qarab salomlashishi hamda mavzuni e'lon qilib tinglovchilar diqqatini o'ziga jalb etmog'i lozim. Agar texnik vositalardan foydalanish lozim bo'lsa, uni boshqarishni bilishi yoki biladigan odamni tayinlab qo'yishi shart.

Agar auditoriyada g'ala-g'ovur bosilmasa, nutqini boshlamay turishi, biroz chetga burilib birdan auditoriyaga (tinglovchilarga) tik boqishi (bunday holatda g'ala-g'ovur birdan tinadi) va nutqini barchaning e'tiborini tortadigan gap va jumlar bilan boshlamog'i kerak. Notiq endi auditoriyaning hokimi. Hammaning e'tibori unga qaratilgan. Endi buyog'i notiqning o'ziga bog'liq. Agar gapirayotganida tinglovchilar uchun ular eshitmagan, yangi fikrlarni aniq va lo'nda, qisqa va tushunarli etib yetkazib bersa tinglovchilar miq etmay eshitishadi. Bordi-yu, shu qoidalarini buzib qo'ysa, yana auditoriyani tartibga chaqirishga to'g'ri keladi. Gapirganda bosiqlik bilan, hovliqib qolmasdan vazminlik orqali shirali ovoz va shirin muomala bilan, ortiqcha xatti-harakatlar qilmasdan o'z fikrlarini ritorik savol va unga aniq javoblar asosida nutqni davom ettira olsa, o'zi bilan tinglovchilar o'rtasidagi muloqotning shartlariga amal qilgan bo'ladi. Yo'l-yo'lakay (nutqi davomida) auditoriyaga savollar berib va tinglovchilarning o'tirgan joyida bergan qisqa savollariga aniq va qisqa javoblarni berib borsa muloqot yanada jonli va muvaffaqiyatli chiqadi. Bu o'rinda notiqning xalq orasidagi obro'-e'tibori ham muhim rol o'ynaydi. Eng muhimi, notiqdagi aql-zakovat va so'zamollik muloqotning asosiy shartlaridan sanaladi. Nutq davomidagi kerakli pand-nasihat ham bugungi kunlardagi yoki shu holatdagi vaziyat bilan bog'lab olib borilsa juda o'rinni hisoblanadi.

Endi notiq bilan auditoriya o'rtasidagi muloqotga ta'sir ko'rsatadigan salbiy holatlarga kelsak, ular yuqoridagi ijobiy holatlarning teskarisi. Auditoriya pala-partish, tinglovchilar o'rnamashish holatida tartibsizliklar bo'lsa, notiq nutqida chaynalishlar

sodir bo'lsa, ortiqcha kirish (anaqa, xo'sh-xo'sh, aytaylik kabi) so'zlar ko'p ishlatlsa, berilgan saollarga aniq va qisqa javob berilmasa, notiq va tinglovchi o'rtasidagi muloqot zil ketadi.

Ko'ryapsizmi, hamma narsa kelib notiqning aql-farosatiga, bilimi va ziyrakligiga, vaqtdan unumli foydalanishiga va auditoriyani nutqidagi aqlli so'zlari va yangi fikrlari bilan ushlab turishiga bog'liq.

Ommaviy nutq mas'uliyati

Notiqlik san'ati — ijtimoiy hodisa. Ayniqsa, ommabop nutqda notiqning nutqi va uslubi muhim ahamiyatga ega. Ommabop nutq hamma uchun, uning tinglovchilari oddiy dehqondan tortib, injenergacha, pedagogdan tortib tibbiyot xodimigacha, boringki, jamiyatimizda taraqqiyot uchun xizmat qilayotgan ommaga mo'ljallanadi. Ya'ni badiiy asar o'z bahosini faqat adabiy tanqidchidangina emas, ommadan kutgani kabi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, teleko'rsatuvlardagi nutq ko'pchilik e'tiborini tortadigan (televiddeniedagi hamma ko'rsatuvlarni ommabop deyish qiyin), sodda uslubdagi yoshu-qari tushunadigan va uni eshitib fikrlaydigan aniq, ravon va xalq tilidagi va dilidagi nutq bo'lishi kerak.

Ommabop nutqda haqqoniylik, mantiqiy mutanosiblik, uslubiy sayqaldorlik, badiiy jozibadorlik, ma'nan yetuklik va lo'ndalik kabi sifatlar o'z aksini topmog'i lozim.

Buning ustiga talaffuzning tiniqligi ifodali so'z tanlash, har bir so'zga ohangdan libos kiydirishi muhim.

Gapning grammatik qurilishi til qonun qoidasiga asoslanmog'i shart. Nutq davomida keltirilishi lozim bo'lgan she'riy parchalar nutqdagi fikrlarni qo'llab-quvvatlashga va mustahkamlashga xizmat qildirilishi tinglovchilar diqqatini oshiradi.

Ommabop nutq og'zaki matnga qaralmasdan (matn bo'lsada) o'qilishi, iloji bo'lsa mikrofonisiz so'zlanishi tinglovchi omma e'tiborini yanada o'ziga jalb etadi. Bunday nutqda ilmiy jumlar (agar ishlatlsa, iloji boricha ishlatilmagan ma'qul), chet tillaridan olingan (oke, koroche, shes sekund, stavka, shapka, shef kabi) so'zlar me'yorini saqlash ham notiqqa mas'uliyat yuklaydi. Demak, notiq har bir so'zning sodda shaklini tanlamog'i, sheva va jargon so'zlardan foydalanishning afzal tomonlari va meyyorini bilishi kerak.

Notiq o'z ma'ruzasida tinglovchilar hushyorligini oshiruvchi turli savollar qo'yishi va uni lo'nda qilib esda qoladigan sodda usul bilan tushuntirmog'i muhim ahamiyat kasb etadi.

Notiq ommabop nutqda til imkoniyatlaridan samarali foydalanishni bilishi uning o'ziga xos uslubidagi mahoratidan darak beradi. Ko'p ma'noli va ma'nodosh so'zlardan foydalanganda, uni shevadagi variantlariga qiyoslash ham samarali foyda beradi. Ayniqsa, notiq mavzuni o'z so'zlari bilan (kitobiy emas) so'zlash mahoratini egallagan bo'lishi kerak. Ommabop nutqqa xos yana bir muhim jihat nutq jarayonida hayotiy misollardan foydalanishdir, bunda ma'ruza o'qilayotgan joyning, hududning o'zidan kelib chiqadigan hayotiy misollardan foydalansa ayni muddao bo'ladi. Demak notiq uchun mas'uliyat og'ir. U Andijonda ma'ruza o'qiydimi, Qarshi yoki Buxoro, Xorazmda o'qiydimi, o'sha hududning tashqi va ichki faktik materiallarini aniq bilmog'i, agar bilmasa, o'sha "materiallarni" o'qib, eshitib o'rganmog'i darkor. Shuningdek, shu hudud bilan bog'liq rivoyat va afsonalardan o'rinda foydalanish nutqning yanada jozibali bo'lishini ta'minlab tinglovchilarning e'tiborini oshiradi. Ayniqsa, nutqda milliylik va mahalliy xususiyat saqlanishi muhimdir.

VI bo'lim. LUG'AT USTIDA ISHLASH

Lug'atlardan foydalanish va ularni tuzish malakalarini shakllantirish

Madomiki, o'quvchilarning so'z boyligini oshirish ona tili mashg'ulotlarining asosiy vazifalaridan biri ekan, ularni turli lug'atlar bilan tanishtirish, bu lug'atlardan foydalanish malakalarini shakllantirish hamda shaxsiy lug'atlar tuzish malakalarini takomillashtirish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Lug'at o'quvchining imlo savodxonligini oshirish, so'z boyligini kengaytirish va boyitishning muhim manbai, asosiy maslahatchisidir.

Lug'atlarga qiziqish — ehtiyoj mahsuli. Chunki ehtiyoj sezilmasa, o'quvchi lug'atga murojaat qilmaydi. Ma'lum bir so'zning imlosi, ma'nosi, ma'nodoshi, qarama-qarshi ma'nosi, uyadoshini bilish zaruriyati o'quvchida lug'atga ehtiyojni vujudga keltiradi. Shuning uchun o'quvchilarni lug'atlar bilan tanishtirishga alohida e'tibor berish zarur. Chunki lug'at bilan tanish o'quvchi nimani qayerdan izlash kerakligini yaxshi biladi.

Ma'lumki, keyingi yillarda o'zbek lug'atchiligi katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Ayniqsa, 2000—2006 yillarda chop etilgan 14 tomlik "O'zbek milliy ensiklopediyasi", "O'zbek tilining imlo lug'ati" (Toshkent, "Fan" nashriyoti, 1976, maktab o'quvchilari uchun 5-nashri, Toshkent, "O'qituvchi", 1987), "O'zbek tili morfem lug'ati" (A. G'ulomov va boshqalar, Toshkent "O'qituvchi", 1977), "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, Toshkent, "Qomuslar Bosh tahririyati" 1992), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A. Hojiyev Toshkent, "O'qituvchi", 1974), "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, Toshkent, "O'qituvchi", 1984) "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" (E.Ma'rupov Toshkent, "O'qituvchi", 1971), "Geografik nomlar lug'ati" (S.Qorayev, Toshkent, "O'zbekiston" 1978), shuningdek joy nomlari lug'ati, turli sohaga oid atamalarining izohli lug'atlar (masalan, paxtachilik atamalarining izohli lug'ati, matematil

atamalarning izohli lug'ati kabi)ning chop etilganligi o'zbek lug'atchiligining taraqqiyotidan dalolat beradi.

Ammo bu lug'atlarning asosiy qismi akademik lug'atlar bo'lib, ulardan foydalanish o'rta maktab o'quvchilari uchun ancha qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun bugungi kunda maktab o'quvchilariga mo'ljallangan va ular uchun ixtisoslashtirilgan "O'zbek tilining qarama-qarshi ma'noli so'zlar lug'ati" kabilarning yaratilishi tobora ko'proq hayotiy zaruriyatga aylanib qoldi. Keyinchalik bu lug'atlar sirasi "O'zbek tilining tovushdosh so'zlar lug'ati", "O'zbek tilining eskirgan so'zlar lug'ati", "O'zbek tili va adabiyoti: o'rta maktab o'quvchilari uchun qomus" va hokazolar bilan to'ldirilishi kerak.

Lug'atlardan tez va to'g'ri foydalanish uchun o'quvchi zarur malakalarga ega bo'lishi lozim. Bu malakalardan eng muhimi alifbo tartibini yaxshi bilishdir. Alifboni yoddan bilmagan o'quvchi lug'atdan zarur so'zni tez topa olmaydi. Shuning uchun boshlang'ich sinflardayoq o'quvchilarning alifbo tartibini yaxshi bilishlariga erishish va izchil kursni o'rganish jarayonida bu borada muntazam ish olib borishga to'g'ri keladi.

O'quvchi qanday sharoitda qaysi lug'atdan foydalanishi kerakligini ham bilishi kerak. Sinonimik qatorlar hosil qilish kerak bo'lganda, u hech vaqt imlo lug'atiga murojaat etmaydi, albatta. Ehtiyoj doirasida qaysi lug'atga murojaat etish kerakligini bilgan bola esa, shubhasiz, har bir lug'atdan samarali foydalana oladi.

Lug'atlar turli-tuman bo'lgani kabi ular bilan ishlash usullari ham xilma-xildir. Quyida ulardan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari haqida alohida-alohida to'xtalishga harakat qilamiz.

"Imlo lug'ati" bilan ishlash. "Imlo lug'ati" nafaqat o'quvchilarning imlo savodxonligini, balki so'z boyligini oshirishda ham muhim qo'llanmadir.

O'zbek tilining barcha sathlarini o'rganishda "Imlo lug'ati"dan unumli foydalanish zarur. Masalan, fonetika, orfoepiya, grafika va orfoepiya" bo'limini o'rganishda *a*, *i*, *u*, *o* harflari ishtirok etgan so'zlar topish: *u-o*, *i-u*, *a-i* va hokazo juftlar bilan farqlanuvchi so'zlar tanlash, birinchi bo'g'inda *u*, ikkinchi bo'g'inda *u* yoki *i* kelgan so'z juftlari /urush-urish, tushum-tushim va hokazo ustida ishlash, *i,u* tovushlari /harflari/ning tushib qolishi, bu tovushlar tushib qolgan so'zlar ro'yxatini tuzish: *o-a* bilan

farqlanuvchi soʻz juftlari /ana-ona, ata-ota va hokazo/ tanlash, *i-e /e/* bilan farqlanuvchi soʻz juftlari topish/ ish-esh, bil-bal, tish-tesh va hokazo/ kabi ishlarni bajarishda “Imlo lugʻati” oʻta zarurdir.

“Ot” soʻz turkumini oʻrganishda otlarning maʼno guruhlariga misollar tanlash, juft shaxs otlari, qoʻshib yoziladigan va ajratib yoziladigan qoʻshma otlar roʻyxatini yozish “sifat+turdosh ot” “Son+turdosh ot”, “ot+feʼl+ -ar” qolipli hosilalar ustida ishlash kabi mustaqil ishlarni bajarishda “Imlo lugʻati”ga murojaat etiladi.

Shunga erishish lozimki, “Imlo lugʻati” oʻquvchilarning doimiy yoʻldoshiga aylansin. Chunki bu lugʻatdan oʻquvchilar nafaqat ona tili mashgʻulotlarida, balki boshqa oʻquv predmetlari darslarida ham, uy mashgʻulotlarini bajarishda ham keng foydalanishlari zarur. Bu metodik va moddiy omillar bilan mustahkamlanishi shart. Imlo lugʻatlarining koʻp miqdorda bosilishi va arzon narxlarda hamisha sotuvda boʻlishi davlat moddiy va madaniy qudratidari dalolat berishini esdan chiqarmaslik lozim.

Oʻquvchilarning “Imlo lugʻati” ustida ishlash malakalarini shakllantirishda taʼlimiy mantlardan unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, “Fonetika” boʻlimini oʻrganishda “Imlo lugʻatidan foydalanish tartibiga oid quyidagi matn tavsiya etiladi:

Lugʻatlar — soʻzlar xazinasini

Tilimizning soʻz boyligi lugʻatlarda yigʻilgan boʻladi. Shuning uchun lugʻatlar tilimizning soʻzlar xazinasidir. Lugʻatlar xilma-xil boʻlib, ularning har biri maʼlum bir maqsadni koʻzlaydi.

Kichik lugʻatlar bir necha yuz yoki ming soʻzni, katta lugʻatlar esa yuz minglab, hatto millionlab soʻzlarni oʻz ichiga oladi. Lugʻatdan foydalanishni yaxshi bilgan kishi istagan soʻzni undan yarim daqiqada topishi kerak.

Tasavvur qilib koʻring. Yuz mingta soʻz ichidan istaganingizni yarim daqiqada topish. Buning uchun soʻzlar lugʻatlarda juda aniq va qulay usul bilan qatʼiy bir tartibda joylashtirilgan boʻlish kerak. Bu alifbo tartibidir. Dastlab birinchi harfga koʻra “A” bilan boshlanuvchi soʻzlar, “B” bilan boshlanuvchi soʻzlar “D” va hokazo harflar bilan boshlanuvchi soʻzlar oʻzbek alifbosi harflariga koʻra ajratiladi.

Lugʻat ham harflarga boʻlinadi: a, b, d, e, f, g... kabi. Lekin shunda ham har bir bobda bir necha ming soʻz toʻplangan boʻlad

Soʻzlarni boblar ichida joylashtirishda yana alifbo tartibiga asoslaniladi. Lekin endi birinchi harfni emas /chunki bu harf lugʻat bobini belgilaydi/ balki soʻzning yozilishidagi ikkinchi, keyin uchinchi va h.k. harflar asosida joylashtirib borilaveradi. Chunonchi, lugʻatda bibi soʻzi bobo soʻzidan oldin keladi. Chunki bibi soʻzining ikkinchi harfi *i* oʻzbek alifbosida 8-oʻrinda turadi. Bobo soʻzining ikkinchi harfi esa — *o*. Bu harf alifbomizda 15-oʻrinni egallaydi /yaʼni *i* harfidan olti harf keyin/. Shuning uchun lugʻatda bibi soʻzi bobo soʻzidan oldin keladi.

Buva soʻzi bobo soʻzidan oldin keladi. Chunki bu soʻzdagi 4-harf —*a*, buvi soʻzidagi 4-harf *i* dan oldin keladi. Mana shu qatʼiy alifbo tartibida soʻzlar lugʻatda aniq oʻringa ega boʻladi.

Qomusiy va izohli lugʻatlar bilan ishlash. Qomus — ilm-fanning hamma sohalarini oʻz ichiga olgan yoki biror soha boʻyicha keng, toʻliq maʼlumot beradigan lugʻat tarzidagi ilmiy toʻplamdir. Oʻquvchi undan barcha jumboqlarga javob topadi: istagan bir tushuncha haqida keng va atroflicha maʼlumot oladi. Ayniqsa, qomus oʻquvchilarning soʻz hazinasini yangi tushunchalar bilan boyitishda, bu tushunchalarni ularning nutqiy faoliyatiga koʻchirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ona tili mashgʻulotlarida maktab oʻquvchilari uchun ixtisoslashtirilgan “U kim — bu nima?” (2 tomli) qomusdan unumli foydalansa boʻladi. Oʻquvchilar ushbu qomusdan foydalanib, maʼlum bir sohaga taalluqli tushunchalar roʻyxatini tuzishlari, bu tushunchalarning maʼnosini aniqlashlari, tushuncha va soʻz orasidagi farqni bilib olishlari mumkin.

Qomus va qomusiy lugʻatlardan, asosan, maʼlum bir ilmiy atama, tarixiy voqea-hodisa haqida bilim olish mumkinligini oʻquvchilar tushunib etgan boʻlishlari kerak. Shuning uchun qomusiy lugʻatlarga ular soʻzning maʼnosini bilish uchun emas, balki soʻz bildirib kelgan narsa, tushuncha, voqea, hodisa haqida maʼlumot olish uchun murojaat qilishlarini tushuntirish lozim.

Soʻzlarning maʼnolari faqat izohli lugʻatlarda sharhlanadi.

Oʻquvchilar izohli lugʻatdan maʼnosi oʻzlariga notanish boʻlgan soʻzlarning tavsifini topadilar: koʻp maʼnoli soʻzlarning maʼno turlari haqida maʼlumot oladilar. Soʻz maʼnosi tavsiflash jarayonida lugʻatdan uning maʼnodoshlari, uyadoshlari haqida maʼlumot oladilar. Lugʻatlardan foydalanishda oʻquvchilar soʻzlar alifbo

tartibida joylashishini, ma'nolari o'zaro bog'liq bo'lgan shakldosh so'zlar alohida-alohida uyalarda berilishini, otlar birlik sonning bosh kelishik shaklida /Ot, qalam va h.k./, sifatlar oddiy daraja shaklida /och, qizil, zangori, ko'k kabi/, fe'llar —moq qo'shimchasi bilan /otmoq, ochmoq, to'kmoq, yashamoq, bermok kabi/ berilishini bilishlari zarur.

Hozirgi kunda o'quvchilning izohli lug'atlardan foydalanish imkoniyati cheklangan. Chunki 2 tomli "O'zbek tilining izohli lug'ati"ni maktab kutubxonasidan topish qiyin. Shuning uchun o'quvchilarda badiiy va tarixiy asarlarni o'qiyotganda ularga ilova qilinadigan qisqacha izohli lug'atlardan foydalanish, o'zlarining shaxsiy izohli lug'atchalarini tuzish ko'nikmalarini hosil qildirish zarur. Metodist va lug'atchilarimiz zimmasiga esa maktab o'quvchilarini ular uchun mos "Izohli lug'at" bilan ta'minlash vazifasi turibdi.

Ma'nodosh (sinonim) so'zlar ustida ishlash

Bunday lug'at o'quvchilarga izohli lug'atdan ko'ra ham zarurroq. Lekin bunday lug'atlar ustida ishlash izohli lug'at bilan ishlashdan ko'ra mushkulroq. Sababi juda oddiy: A.Hojievning 1974-yilda chop etilgan "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"ni maktab kutubxonalaridan topib bo'lmaydi.

Shuning uchun hozirgi kunda o'qituvchilarmiz o'quvchilarning shaxsiy "Ma'nodosh so'zlar lug'at"larini tuzish va uni to'ldirib borish ustida jiddiy ish olib borishlari zarur. Shu sababli bunday lug'atni tuzish ustida mufassalroq to'xtalamiz.

Ma'nodosh so'zlar — bu ma'nolari bir-biriga yaqin so'zlar sirasidir. Chunonchi, yuz — bet — aft — bashara — chehra — jamol — diydor — oraz — uzor — ruxsor; yaxshi — durust — tuzuk — binoyi — xub — soz; odam — kishi — inson — odamzod — kimsa; shamol — shabada — el kabilar shunday so'zlar siralaridandir.

Ma'nodosh so'zlar qatorida bitta so'z, albatta, umumiy ma'noli, keng iste'molli so'z bo'ladi. Yuqoridagi siralarda yuz, yaxshi, odam, shamol shunday so'zlardir. Bunday so'zlar ma'nodosh so'zlar qatorining bosh, etakchi yoki asosiy so'zi deb ataladi. Ma'nodosh

soʻzlar qatoridagi boshqa soʻzlarning maʼnosi bosh soʻz maʼnosiga nisbatan aniqlanadi. Chunonchi, bet — turq — bashara — yuz tushunchasini ijobiy munosabat bilan ifodalaydi. Oraz — uzor — ruxsor soʻzlari esa koʻtarinki, badiiy, sheʼriy uslubga xos ijobiy munosabatli soʻzlardir.

Maʼnodosh soʻzlar qatori lugʻat daftarchasida maʼnosi qisqacha sharhlanishi lozim. Chunonchi, yuz soʻzining maʼnodoshlari uyasi taxminan quyidagicha koʻrinishga ega boʻladi. Bu soʻzlar sirasi yu harfi bobida berilishi lozim. Chunki qatorning bosh soʻzi yuz yu harfi bilan boshlanadi: yuz — bet — aft — bashara — angor — turq — chehra — jamol — diydor — oraz — uzor, ruxsor, bu qatordan keyin maʼnodosh soʻzlarning umumiy maʼnosi tavsiflanishi lozim. Yaʼni, yuz... — boshning old qismining umumiy koʻrinishi. Bet — aft — bashara — angor — turq soʻzlarida salbiy munosabat boʻyogʻi oshib boradi. Masalan, uning betiga qaragim kelmaydi. Mastning aftiga qarab boʻlmas edi. Uning tirjaygan xunuk basharasi hali-hali koʻz oldimda. Qayerlarda sanqib yuribsan? Aftu angoringga qarab boʻlmaydi. Xasadgoʻyning turqi qursin. Chehra — jamol — diydor soʻzlarida ijobiy munosabat darajalanadi. Masalan, uning quvnoq chehrasidan xursandligi balqib turardi. Doʻst jamoli tunni ham yoritadi. Janobi oliylarining muborak diydorlarini koʻrishga muyassar etsangiz.

Maʼnodosh soʻzlar lugʻatining har bir uyasi taxminan mana shunday tuzilishga ega boʻlishi kerak:

Maʼnodosh soʻzlar sirasini asta-sekin iboralar bilan boyitib borish yana ham maqsadga muvofiqdir. Chunki tom maʼnodagi soʻz sanʼati va notiqlik kamoloti iboralarni toʻgʻri va oʻrinli qoʻllashda namoyon boʻladi.

Oʻqituvchilarimiz uchun oʻta zarur lugʻatlardan yana biri “Uyadosh soʻzlar lugʻati”dir. Bunday lugʻatlarni oʻquvchilar va oʻqituvchilar oʻzlari tuzishlariga toʻgʻri keladi.

Uyadosh soʻzlar deganda bir jinsdagi narsa, belgi, harakatning har xil koʻrinishlarini atovchi soʻzlar qatori tushuniladi. Oʻquvchilar qizil soʻzining qizgʻish, qirmizi, och, qonrang; koʻk soʻzining koʻkish, koʻkimtir, yashil, moviy, havorang; yurmoq soʻzining qimirlamoq, emaklamoq, sudralmoq, chopmoq, yugurmoq, yelmoq, uchmoq, kulmoq soʻzining tabassum qilmoq, jimaymoq, kulumsiramoq, xohalamoq, qahqahlamoq, tirjaymoq, ishshaymoq

kabi uyadoshlarini topib, lugʻat daftarchalariga qayd etsalar va ulardan oʻz nutqlarida foydalansalar, lugʻat boyliklarini keskin oshirgan boʻlar edilar. Tajribalar shuni koʻrsatdiki, maʼlum meva, poliz ekinlari va oʻsimlik turlari mahsulotlarini, kundalik hayotda keng qoʻllaniladigan uy-roʻzgʻor buyumlari, ovqat turlari, kosiblik va hunarmandchilik mahsuloti turlarining nomlarini topish va tushuntirish bolalarda katta zavq uygʻotadi. Oʻtkazgan tajribalarimiz shuni koʻrsatadiki, bolalar qovun, olma, uzum kabi mevalarning 10 tadan 20 tagacha turini, zirak, uzuk kabi taqinchoqlarning 6–10 turini, kapgirning 6–8 turini, qozonning 8–10 turini qiynalmay topishdi. Bu ishda ularga ota-bobolari, kosib, hunarmand va dehqonlar zoʻr maroq bilan yordam berishlari mumkin. Bunday mustaqil ishlarning muhim tomoni shundaki, u bolalarning oʻzida katta qiziqish uygʻotadi. Ayrim oʻquvchilar soʻzlarni topish va tavsiflash bilan chegaralanib qolmay, hatto, rasmi albomlar tuzishga muvaffaq boʻlishdi.

Ona tili mashgʻulotlarida lugʻatlar bilan ishlash imkoniyatlari benihoya cheksizdir. Qanday boʻlmasin, lugʻat bilan ishlash ona tili mashgʻulotlarining tarkibiy qismiga aylanmogʻi shart. Lugʻatlar boʻlmasa, biz oʻquvchilarni shunday lugʻatlarni tuzishga undashimiz, oʻrgatishimiz, qiziqtirishimiz zarur. Bu esa soʻz boyligini oshirishning asosiy omili sanaladi.

VIII bo'lim. MUSTAQIL ISHLAR.

1-bob. Yakka darslar

Yakka darslar, asosan har bir talaba uchun alohida tarzda uyushtiriladi. Ya'ni har bir talabaga yakka tartibda (individual) yondoshilib, undagi bilim va qobiliyatni yuzaga chiqarishga harakat qilinadi. Yakka dars mashg'ulotlarini amalga oshirishda talaba o'zidagi mavjud imkoniyatlarni ishga solishi lozim. Ya'ni, mazkur fan bo'yicha olgan nazariy bilimlari hamda amaliy mashg'ulot paytida orttirgan tajribalariga suyanmog'i, ulardan omuxta tarzda foydalanmog'i shart.

Jumladan, artikulatsiya va nafas mashqlarini bajarishda amaliy mashg'ulotlar bo'limida ko'rsatib o'tilgan "Nafas — nutq vositasi" mavzuida berilgan 4 ta mashqni bajarishi, so'ngra yakka darslarda o'zlarini sinab ko'rishlari lozim bo'ladi. To'g'ri nafas olish va nafas chiqarishni mukammal o'zlashtirishgach, nutq tovushlarini to'g'ri talaffuz qilish qoidalariga amal qilmog'i, buning uchun esa nazariy va amaliy mashg'ulotlarda ko'rsatib o'tilgan maslahatlarga tayanmog'i lozim bo'ladi. Unli va undosh tovushlar talaffuzidagi nozik nuqtalarni ilg'ab olishi, sonlar, tovushlar ustida mashq qilishlari yakka darslar samaradorligini oshiradi.

Orfoepik mashqlarni bajarishda tez aytishlar va sajlarni yoddan aytish ko'nikmasini o'zlarida shakllantirmog'i shart (tez aytish va sajlarni talaba o'zi topib kelishi yoki o'qituvchi yordamiga tayanmog'i lozim).

Badiiy asarlarni o'qishda oddiydan murakkablik tomon borilsa to'g'ri bo'ladi. Talaba avval qisqa hikoyalar, so'ngra yirik nasriy asarlarni, tarixiy, hajviy, yumoristik va jiddiy asarlarni ifodali o'qish mashqini o'tashi kerak.

Talabaga lirik she'rlarni ifodali o'qishni o'rgatishda, dastlab kichik she'riy parchalar, so'ngra mumtoz janrdagi murakkabroq she'riy asarlarni, katta hajmdagi doston yoki poemalarni ifodali o'qish mashqi o'rgatiladi. Bunday asarlarni talaba o'zi topib kelishi yoki mazkur qo'llanmaning "Amaliy mashg'ulotlar" bo'limidagi

matnlardan, misollardan foydalanishi yoxud o'qituvchi tavsiya etgan misollardan mashq qilishi lozim.

Talabani dramatik asarlarni ifodali o'qishga o'rgatishda avval dramalar, keyin komediya, so'ngra tragediya janridagi asarlarni rollarga bo'lib ifodali o'qish mashqi o'tiladi. Bu mashqni o'tashda ham kitobdagi misollarga tayanish yoki talaba o'zi bilan olib kelgan materialdan foydalansa bo'ladi.

Gazeta materiallarini ifodali o'qish va uni sharhlashga o'tish qoidalariga kelsak, talaba o'zi olib kelgan kundalik gazeta materiallaridan foydalanib o'qishi va o'qigan mavzuini qisqacha sharhlab berishi kerak. Talabaning sharhlash jarayonida uning material mazmunini tinglovchiga qanday yetkaza olish qobiliyati kuzatiladi.

Shuningdek, turli gazeta va jurnallardan tanlab olingan parchalar ifodali o'qilishi va sharhlanishi lozim. Talaffuzi qiyin so'zlar uchrasa, ularni to'g'ri talaffuz qilishni mashq qilishi hamda lug'at yordamida ularning mazmunini to'liq anglab, tushunib olishi darkor bo'ladi.

Ommaviy chiqishlarga tayyorgarlik ko'rishda talaba mustaqil o'zi tayyorlab kelgan (mavzu tanlashda o'qituvchi ko'rsatmasiga amal qilinadi) matnni o'qituvchi bilan bamaslahat muhokama qilib, nuqsonlari bo'lsa tuzatiladi. Shundan keyin tinglovchilar e'tiboriga xavola etiladi.

2-bob. Mustaqil ish

Talabalar mustaqil ish jarayonida yakka darslarda o'zlari tanlagan materiallardan foydalanishlari va yana o'zlari xohlagan she'r va matnlarni topib yoxud o'qituvchi maslahati bilan material tanlashlari mumkin.

Bu borada unli va undosh tovushlarning, so'zlarning turli o'rinlarda qo'llanishiga va turli talaffuz qilinishiga o'zlari misollar topib foydalanishlari lozim.

Tez aytishlar va sajlarni yodlashlari hamda ularni ifodali o'qishni mashq qilishlari shart. Badiiy asarlardan o'zlari tanlagan parchalarni ifodali o'qishga tayyorlanishi (hikoya, qissa va romanlardan olingan misollarni) muhim.

Lirik she'rlarni ifodali o'qishda talaba o'zi yoqtirgan shoirlarning she'r, doston yoki mumtoz adabiyot namunalaridan o'zlari tanlab mashq qilishlari mustaqil ish samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, dramatik asarlar — komediya, tragediya yoki daramalardan talaba o'zi tanlagan parcha yoki ko'rinishlardan olingan misollarni ifodali, aktyorlarga xos mahorat bilan o'qishga intilsalar, mashq qilsalar, ayni muddaoga erishadilar.

Ilmiy asarlardan, gazeta, jurnal va boshqa manbalardan parchalar tanlab, ifodali o'qishni mashq qilish ham talabalar dunyoqarashini va aqlini charxlaydi.

Ommaviy chiqish turlari uchun o'qituvchi talabalarga mustaqil matnlar mavzusini tanlashda yordam berib, ularning yozgan ishlarini nazoratdan o'tkazib baholashi lozim.

Talabalar lug'at bilan ishlashda qo'llanmaning amaliy mashg'ulot qismida berilgan "Lug'at bilan ishlash" mavzusidagi ko'rsatmalarga amal qilishni unutmashliklari kerak.

3-bob. Talaba mustaqil ish ustida

Til va nutq

Topshiriqlar:

1. Matnni o'qib chiqing, ajratib ko'rsatilgan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan foydalanib aniqlang va ularni nutq parchasida anglatadigan ma'nolari bilan solishtiring

2. Matnda so'z lug'aviy ma'nosining qaysi qirradi (semasi) ishtirok etganini ko'rsating. Qolgan semalarni yuzaga chiqaruvchi matnlar tuzing.

Adabiyotlar:

1. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. Toshkent, 1972-yil.

2. Begmatov E. Nutq madaniyati problemasining paydo bo'lishi va asoslanishi, "Nutq madaniyatiga oid masalalar" to'plami, Toshkent, 1973-yil.

3. Mirzayev M. Til va nutq madaniyati to'g'risida. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi, 1984-yil 10-aprel.

1-variant.

Rostdan ham Usmonjon qish kuni tarnovda paydo sumalakdek qiyofasini tez-tez o'zgartirib turadigan, chap qo'lining kafti bilan kindigini bosib turib yo'taladigan g'alati odam edi. Bozorboy ichida qani ikki tulki bir ishlasin, deb kuldi.

Avvaliga Begijon Usmonjonning u yengidan kirib, bu yengidan chiqib yurdi. Sal kunda ikkalasi til topishib qolishdi. Begijon munaqa ishni orzu qilib yurgan ekan, omborni havas bilan tartibga soldi. Bor mollarni navlarga qaysi firmadan chiqqaniga qarab joylashtirdi. Biron narsa kerak bo'lganda qidirib yurmay, qo'l uzatganda darrov topiladigan qildi. Usmonjon bu ishidan xursand bo'ldi.

Buni qarangki, Usmonjonning dardi ichida ekan, o'ng biqinida naxotdek bir yaracha paydo bo'ldi-yu, kengayib danakdek bo'ldi. Shifoxonaga yotdi. Rak ekan, operatsiyadan keyin bandalikni bajo keltirb, bu dunyodan ko'z yumib ketdi. Uning o'limi ham Begijonga qo'l keldi.

Bu Begijon tushmagur balo chiqdi. Usmonjon o'n besh yil ishlab qilmagan ishlarni o'ynab-kulib qiladigan bo'ldi.

(Said Ahmaddan)

2-variant.

— Direktor tushmagur qiziq ekan pashshadan fil yasadi-ya!

Uchiriqni anglab ori qo'zidi. Lekin har qancha buralib-to'lg'anmasin, deysinmasin, baribir, shiddat bilan miyasiga — aka, odamni juda yerga urdingiz-ku, unchalikka bormang-e, kerak bo'lsa, yer ostigayam tushishdan toymayman, degan qabilidag muddaosini tiliga ko'chira olmadi, qurib ketsin, bu bir illatda!

Qandini ursin Naim Badriyevich, gapni ayni o'rinda o'rinlatdi shamasi soz bo'ldi, ayniqsa avvalgi joyiga tushdi. Chindan ham Latifboyimiz basavlat, iligi to'q yigitlardan, uni tengqurlari ichida osongina ajrim qilasiz: bo'yi uzun, tik, rang-ro'yi toza, qarashlar shahd burgutni cho'chitadi. Tovba, shunday yigitni lab-dahanidar qisgan-a!

Mana hozir ham ichidagisini shartta aytmadi. Nima, Naim Badriyevich siltab tashladilarmi? Yo'q, aksincha, agar u dangallil qilganda edi, ehtimol, Naim Badriyevich ham o'zini tarozig solmas, haligidaqa shubhalariga izn bermas edi.

Endi bu yog‘i jiddiylashdi: Latifboy qovun tushirdi.

Doim shunaqa, yo‘q yerdan g‘alva orttiradi, mabodo qattiq-qattiq piching eshitsa, biror zug‘um o‘tsa, huda-behuda ichiga solaveradi. Shu odatini qishloq yigitlari ham avvaldan bilishadi. Ba‘zan uni kurakda turmaydigan hazil-huzulga ko‘mib tashlaydi.

Latifboy umrida bir martagina sobit turgan...

Bari yodida, o‘sha kez Asal atrofida aylanisha boshlaganini sezgan yigitlar mutoyibalarini tikanga, pichinglarini naqd to‘qmoqqa aylantirishdi: dovuldek qo‘zg‘alon tahdidiga tez-tez keldi. yolhizligi bilinib qoldi. Agar sobiq sinfdoshi Mamarayim qayishmasa, Sayfi montyorning tish qayratgan to‘dasiga qalqon qilmasa, holi yomon kechardi.

(Asad Dilmuroddan)

3-variant.

Aliqissa, topshiriqni ado etish navbati qiyomatli do‘st tutingan bir-biridan ko‘rkam, bir-biridan odobli, bir-birini yeru ko‘kka ishonmaydigan yigitlarga kelibdi. Ular kerak bo‘lsa bir-birlariga jonlarini sadaqa qilgudek mard ekanlar. Oxiri Oqsoqol omonatni ularga topshirib oq yo‘l tilab qolibdi.

Yigitlar yo‘lboshchilikni galma-gal zimmalariga olib yo‘lga tushibdilar. Omonatni goh u, goh bu qo‘riqlab, manzil sari boraveribdilar. Shu tariqa yetti sahro-yu yetti daryoni, yetti vohayu yetti vodiyni, yetti tog‘u yetti toshni oshib o‘tib, yettinchi iqlimga ozib-to‘zib, yo‘llarda yana chayr tortib, oftobu shamollarda qorayib pishib, hech kim yeta olmagan yerga yetganlaridan ruhan bardam tortib kirib boribdilar-u, omonatni aytilgan cho‘qqiga olib chiqib, ochib qo‘yibdilar.

Qarangki, unga oftob nuri tushib, tilla yurakdayin lovullab yonib ketibdi. U qo‘shyurak yombi ekan...

Do‘stlar lov-lov yonayotgan yuraklarga hayratlanib, yana ham bardam tortib tikilisharkan, uning sirtidagi bir yozuvga ko‘zlari tushibdi.

“Bu yombi — yombi emas, sizning yuraklaringizdir”, deb yozib qo‘yilgan emish...

(M.Mansurovdan)

4-variant.

Qurbon osmonga tikilaverib charchadi-da, boshini burib uyoq-buyoqqa qaradi, qo'rg'on tomonga nazar tashladi. Ie, bu qanaqa mo'jiza? Tushimi yo o'ngi? Axir bugun ertalab Qurbon ustaxonaga kelgan paytda tepa usti tap-taqir bo'lib, huvillab yotgan edi-ku! Faqatgina yonbag'irlarda, u yer-bu yerda yantoq bilan chaqirtikanak ko'rinardi, xalos. Shamol esa serrayib qolgan daraxt shoxlariga tegar-tegmas, go'yo bir narsa olgandek, o'zini olib qochardi. Hozirchi! Atrof tip-tiniq bahor osmoni gumbazi ostida yashnar, go'yoki butun borliq yam-yashil beqasam to'n kiygandek, maysa ko'katlari bilan bezanib, botayotgan quyosh nuridan jilvalanardi...

U sevinchini ichiga sig'dirolmay, yugurganicha yoshlik chog'idan tanish bo'lgan so'qmoqdan tepalikka chiqdi-da, ro'parasida cho'zilib yotgan bepayon sarg'ish qamishzorga, bo'm-bo'sh yo'lga, hozircha barg chiqarolmagan o'riklar ortidan mo'ralab turgan kulbasi tomonga qaray boshladi.

Turnalar ancha uzoqlashib ketganidan tashvish to'la mungli ovozi kunbotar mahalidagi sokinlikda tobora sekinlashib asta-sekin so'nmoqda edi. Ularning ulkan va og'ir karvoni qizg'ish osmonda marvarid shodasidek jilvalanib deyarli ufqqa borib qoldi.

(A. Udalovdan)

Mustaqil ish

Topshiriqlar:

1. Matni o'qing, undagi so'z birliklari va ularning ma'nolariga diqqat qiling.
2. Matning qaysi uslubda yozilganligi, unda ishlatilgan til belgilarini aniqlab chiqing.
3. So'zlashuv, rasmiy, ilmiy, badiiy, publitsistik uslublarning biriga aloqador kichik matn tuzing.

Adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G. Stilistik normalar. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1996, 6-son.
2. Yo'ldoshev B. Badiiy nutq stilistikasi. Samarqand, 1982.

3. Toshaliyev I. Stilistik norma muammolari. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1989, 5-son.

4. Shomaqsudov A. va boshqalar. O'zbek tili stilistikasi masalalari, Toshkent. 1988.

5. O'rinboyev B. O'zbek tili so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari, Toshkent. 1975.

6. Tursunpo'atov M. O'zbek so'zlashuv nutqi leksikasi. Toshkent. 1988.

7. Qo'chqortoyev I. Badiiy nutq stilistikasi. ToshDU, 1975.

1-variant.

Oqsil' juda murakkab yuqori molekulali birikmadir. Suv molekulasida uch atomdan: bir atom kislorod va ikki atom vodoroddan iborat. Oqsil molekulasida bo'lsa, yuz minglab atomlardan tashkil topgandir. Uning tarkibida azot, uglerod, vodorod, kislorod hamda boshqa bir qancha unsurlar bor.

Tabiatda xilma-xil oqsillar uchraydi, ammo ularning ikkita bir-biriga o'xshashini topish qiyin. Oqsillar tarkibida aminokislotalar soni 20 taga yaqin. Ammo taxminan ularning yarmini boshqalari bilan almashtirib bo'lmaydi, bu aminokislotalar organizm uchun nihoyatda zarur.

Tarkibida faqat 20 ta aminokislota bo'lgan oqsil nihoyatda xilma-xil ko'rinishga ega. Aminokislotalar molekula tarkibida rang-barang o'rin almashtirishlar tashkil etadi. Aminokislotalarni tanlashga ko'ra oqsillar mukammal va nomukammal bo'ladi.

Inson ovqati organizmning hamma ehtiyojlarini qondiradigan zarur oqsil bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Inson organizmi mushak oqsili, qon oqsili kabi turli vazifalarni bajaradigan xilma-xil oqsillarni talab qiladi. Ovqatimiz oqsilli bo'lishi lozim, axir tiriklikning negizi oqsil-ku.

(O. Mitrofanovadan)

2-variant

"O'zbekiston o'zbeklarning tarixiy Vatanidir. Respublika shu millat nomi bilan ataladi. O'zbekiston o'zbek millatining asosiy qismi yashaydigan, asrlar davomida rivojlanib kelayotgan o'zbek (turkiy) tili to'la davlat muhofazasiga olinishi lozim bo'lgan respublikadir.

1-modda. O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir.

O'zbekiston Respublikasi o'zbek tilini butun choralar bilan rivojlantiradi. Siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning barcha sohalarida to'liq qo'llanishini ta'minlaydi.

2-modda. O'zbek tili o'zbek xalqining ma'naviy mulkidir. O'zbekiston Respublikasining davlat tili taraqqiyoti, qo'llanishi va muhofazasini har tamonlama ta'minlashga oid barcha masalalar O'zbekiston Respublikasining vakolat doirasiga kiradi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil va teng huquqli respublika sifatida o'z zaminida tilga oid har qanday masalani hal qilish huquqiga ega.

3-modda. O'zbekiston Respublikasi o'z hududida yashovchi barcha millat va elat tillarini hurmat qilishni ta'minlaydi hamda bu tillarning rivojlanishiga sharoit yaratadi.

4-modda. O'zbekiston Respublikasida yashaydigan har bir shaxs davlat va jamoat idoralari, tashkilotlarga yumush, takliflar, ariza hamda shikoyat bilan Respublika davlat tilida murojaat qilish hamda javob olish huquqi bilan ta'minlanadi. Boshqa maqbul tilda murojaat qilish huquqi ham cheklanmaydi".

("O'zbekiston Respublikasining davlat tili to'g'risida"gi qonunidan).

3-variant

"Sen qo'shiq ayt, Zubayda, yonib-yonib qo'shiq ayt. O'zing ko'rmagan bu dunyoning ranglari haqida, oftob nuri, buloq suvi, daraxt gullari, chechaklar va qizg'aldoqlar haqida qo'shiq ayt: sen yig'lab-yig'lab xirgoyi qilu, bu qo'shiq meni mana shu to'qaydagi qoqi guliga, hech qursa yovshonlardan biriga aylatirsin, men seni ko'rish va mudom birga bo'lish uchun shu yulg'unzorda qolib ketay, sening oyoqlaring tagiga qovjirib to'kilay, mayli g'uborga aylanib sochingga qo'nay, faqat sening bo'yningdan ufurayotgan gul hidini hidlab tursam bo'ldi.

Men seni ovuta olmayman, Zubayda. Seni qushlar chug'uri, qanday ochilishini sen hali ko'rmagan gullar, sening shivirlaring kabi yer yuziga bodrab chiqqan maysalar, sochlaringni sog'ingan shabodalar, jimir-jimir yog'ayotgan yomg'ir, tonggi shafaq ovutsin.

O, nafaqat sen, nazarimda, yaratgan ham unutib qo'ygan bu to'qayga quyoshning bir parchasi sinib tushgan, yo'q-yo'q, seni

parvardigor yulduzlar ichidan topib olgan. Sening og‘ushing oftobning yotog‘iga o‘xshaydi, badaningdan bexisht yalpozning bo‘yi keladi.

Men sening ko‘zlaringga termulib-termulib o‘tirgim keladi, sening ko‘zlaringdagi ko‘lga cho‘kkim keladi...”

(Nazar Eshonqulovdan)

4-variant.

Millatning sarvati

Kechagina, albatta, biz dunyodan ozmi-ko‘pmi xabardor edik. Dunyo ham, yolg‘on bo‘lmasin, bizni ozmi-ko‘pmi bilardi. Lekin fojiamiz shunda ediki, biz dunyoni tugal tanimasdik. Dunyo ham bizni tugal tanimas va tan olmasdi. Nomimiz O‘zbekiston bo‘lgani bilan bizni bepayon imperiyaning bir chekka viloyati deb bilar, xalqimiz esa dunyo afkor ommasi nazarida o‘z haq-huquqlarini tanimagan, olijanob shiorlar bilan pardalangan mustabid zulm ostida yashayotgan, bu zulmdan qutulib chiqishga o‘zida kuch-g‘ayrat topolmayotgan bir xalq edi.

Qarang, O‘zbekiston xalqaro manfaatli munosabatlarga qanchalar shitob va dadillik bilan kirib boryapti! Jahonning turli mamlakatlaridan atoqli davlat arboblari, siyosatdonlar, qudratli banklar va korxonalarining rahbarlari, kordonlar paydarpay kelib turibdilar.

Hozir O‘zbekistonga qanchalab uchuvchilar (harbiy uchuvchilar ham), aloqachilar, shifrlar bilan ishlovchilar, korchalonlar, harbiy mutaxassislar, zobitlar, barcha ichki va tashqi ishlarimizni eng yuksak saviyada olib boradigan siyosatdonlar, diplomatiya xodimlari, elchilar, konsullar kerak!

Mustaqillik har bir sohada shukuh va milliy sarvatga ega bo‘lishlikni talab qiladi.

(Ibrohim G‘ofurovdan)

5-variant.

Appon chol likopchadan bir dona anjir olib unga berdi, keyin maqtadi:

— Zo‘r bola ekansan-da! Buvangni choptirmay olib keldingmi-a?

Bahodirga uning maqtovi yoqib, balalarcha taltayib anjirni tishlagan edi, ta'mi ko'ngliga o'tirishmadi chog'i, yuzi burishib ketdi.

— Men buningizni patisonmi depman. Buningiz shirin ekan-ku! — deya nolidi.

Appon chol soqolini silarkan, kulib qo'ydi.

— Nima, anjir emaganmisan? Anjir shirin bo'ladi-da! — deb tushuntirdi.

— E, anjiringiz bo'lmadi, ota, — dedi Bahodir kayvonlik qilib, to'garak yuzini bir tirishtirdi-da, anjirni Appon cholning o'ziga qaytardi. — Patison sho'rtang bo'ladi, uni esangiz maza qilasiz...

— Batisoning nimasi, o'g'lim?

— Batisonmas — patison, — astoydil kuyinib Appon cholga dakki berdi bola.

— Xo'p ana sen aytgancha bo'lsin, patison...

— Shuniyam bilmaysizmi? — taajjublanib boqdi Bahodir, — Patison shisha bankada bo'ladi. Mana bunday shisha bankada, — deb qo'lida o'lchab ko'rsatdi. — Dadam bizga opkelardilar o'shandaqa patisondan...

— Senam anjirni bilmas ekansan-ku! Anjirni bilmagan o'zbek bormi?! — hazillashgan bo'ldi Appon chol.

— Bilama-an! — Bola Appon chol uni anjirni bilmaslikda ayblashidan ranjidi. — Mana shunaqa anjirdan mening o'rtog'imnikidayam bor. Ulug'larnikidayam bor. Ishonmasangiz opchiqaman. Ishonmaysizmi? Opchiqaymi?

Appon chol uning qizisha boshlaganini sezdi. Shuning uchun ham:

— Ishondim, ishondim! — deb ikki qo'lini yuqoriga ko'tardi...

— Bormisan Appon?! — Shokir bazzozning serjin yuziga quvonch taralib, qiyiq ko'zlarida yosh yiltilladi.

— Omonmisan-esonmisan, og'ayni?! Nechuk? Nechuk xudo yorlaqadi?

(Abbos Saidovdan)

Umumiy norma va adabiy norma

Topshiriqlar:

1. Matndan adabiy normadan tashqari, o'zbek tili uzusiga aloqador hodisalarni aniqlang va izohlang.

2. O'zbek tili uzusiga xos til belgilarining qaysi o'zbek lahjasiga tegishli ekanligini ko'rsating va tushuntiring.

3. Matnni sinchiklab o'rganing, undagi o'zbek tili tizimidan chetga chiqqan o'rinlarni qayd qiling va izohlang.

4. Matnda uchraydigan eski norma elementlarini topib izohlang, yangi variantlari bilan almashtirib, matnni qayta yozing.

Adabiyotlar:

ИЦКОВИЧ А.А. Языковая норма. М., 1968.

Begmatov E. Nutq madaniyati va adabiy norma. Toshkent, 1973.

Begmatov E. va boshqalar. Adabiy norma va nutq madaniyati. Toshkent, 1986.

Begmatov E. va boshqalar. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. Toshkent, 1988.

1-variant.

— Bir necha so'z xotirga kelib edi, aytmqlik vojib ko'rinur, - deb so'zida davom etdi mehtar salobat bilan

— Avval ulkim, Maskop ulug' kenoslari birla do'stlig shevasida so'zlamog, ba'd in'omlar ila aning ko'nglini ovlamoq lozimdur, toimki har ikki podshoning arosidagi savdo-tijorat ishlari ravnoq topgay. Yana ulkim, o'rus yurtida Buxoro savdogarlari bojxiroj lafzini eshitmasinlar, agar biz tomonga o'rus savdogarlari kelib to'xtasa biz dog'i boj olmaydurmiz.

Hojitarxon bog'bon bizning savdogarlardan xafa bo'lib qoloptilar, oxa. Bahri Hazarda kema darg'alari alarga o'n besh so'mdan boj solib to'xtabdurlar, bo Hojitarxon kenosi tamga pul olibdur. Siz oq podshoga, ya'ni Maskop ulug' kenosig'a aytingkim, tujjor ahlining boshidan boj-xiroj balosini daf etsin. Yana ulkim, Buxoroda oqu sariq shohi, kimxob, baxmal kasod bo'lib to'xtaptu. Akun, biz bu mollarni sotmoq uchun o'rus bozorlarini ilkimizga olmog'imiz zarur.

(M. Osimdan)

2-variant.

Parizodlar yana Xotamni o'tga tashladilar. Bu tarzda uch martaba o'tning orasida kuydurdilar.

Vaqtiki ko'rdilarki, bu kuymaydur, nechand toshni olib kelib Xotamni yotquzub, toshni ustiga qo'ydi. Xotam toshni ostidan

chiqdi. Vaqtiki, Xotamni parizodlar tirik toptilar, turib daryoi Sho'rg'a tashladilar. U joydan parizodlar oz joyiga yondilar, Xotamni nahang yutti, suvda go'makdan qoldi. Bildiki, janvorning qursoqiga tushubdur. Darhol muhrini og'ziga soldi: harorat badaniga zohir bo'latur, behush bo'ldi. Suning nihoyati sovuqliqidin hushiga kelib har taraf nahangning qornida yugurdi.

Nahangning dili va jigarini putining ostida depsidi: to'la yurmakdin nahang ojiz bo'ldi. Daryoning qanorig'a kelib, xashakda yumalandi. Xotamni og'zidan qay qildi, darhol tashladi va o'zi suvning orasiga qochti.

(“Xotamnoma”dan)

3-variant.

— Iya, polvon! — dedi iljayib. Qo'lidan panshaxa tushib ketdi. Xush ko'rdik!

Ammo o'sha zahoti qiyiq ko'zlarida tag'in o't chaqnadi. Siyrak mo'ylovi qaytadan tippa-tik bo'lib ketdi. Yerdan yotgan panshaxani olib tahdidli silkitdi.

— Jubor!- dedi hayqirib. Panshaxani “Qora ko'zoynak”ning qorniga tiradi.

— Qo'yib jubor!

“Qora ko'zoynak” hamon bizni changallaganicha orqaga chekina boshladi.

— Qo'lasanma — jo'qma...?

— Jotibimiz, Rais bova!

— Sen shunaqa yotishni bilasan. — Birpas jimlik cho'kdi. Keyin yana Rais buvaning ovozi eshitildi. — Ertaga komissiya keladi.

— Kelsa jaxsi.

— Yaxshi-ya yaxshi! Shu galgisi anoyi emas. Oblastdan keladi.

— Jaxsi!

— Yana yaxshi deydi-ya? Fermangga qara, axlatxonaga aylanib ketibdi-ku.

— Ma'qul, rais bova, tozalayibmiz.

— Tozalaysan... menga qara, Musayin, go'shtni qancha deb yozgansan?

— Juz o'ttiz poiz! Nazarda dundurganmiz.

— Isparavkalar joyidami?

— Joyida, Rais bova.

- Sut-chi.
- Har siyirdan ikkiming uch juz kilo.
- Qog‘ozi bormi?
- Bor, Rais bova...
- Musayip! Bu qo‘zilatishni qanaqa deb yozuvding.
- Juz sovliqdan juz jetmish ketdi.
- Jetmish-petmish demasdan ikki yuz qilib qo‘ya qolsang o‘lasanmi?
- O‘zi tuvg‘ani juz o‘nta, Rais bova!

(O‘. Hoshimovdan)

4-variant.

— Taqsir, — dedi u, tiz cho‘kib o‘tirgan yerida qo‘l qovushtirib, — mulla G‘ulom Ashur Mirzoga taassub qilib, madrasani tarki abad qilmoq azmindadurkim, aning soibaddi tolibu ilmlarni: az jumla kaminai kamtarinni g‘azabnok qilmoqdur. Necha oydirkim, biz yoru birodarlari birlan hamsuhbat, hamkalima bo‘lmoqlikdan qochib, umri g‘animatini qayonlardadur zoe va foniy etmoqdadur. Kecha oqshom Ashur Mirza birlan ketib, hanuz qaytmadi va binobarin bugun bomdod nomozini taqsim imomatlarida iqtido etmadi.

Chuvak mullavachcha gapini tugatib, tik holda qo‘l qovushtirib turdi. Mahdum bo‘lsa uzun, oq soqolini o‘ng qo‘li bilan silab:

— A? A? — deyar edi.

Qoramag‘iz, xushro‘y mullavachcha o‘rnidan turdi.

— Asad Qorining gaplari durug‘, taqirim, dedi u, domlaga qarab. — Mulla G‘ulom necha kundan beri betob, nihoyat bugun yotib qoldi.

Mahdum unga sinovchi nazar bilan tikilib turardi. U gapini tugatib, ixcham salla ostidagi xushbichim kallasini xiyol egib ta‘zim qilgandan so‘ng, Mahdum Asad qoriga “shundaymi?” degandek qaradi. Asad qorining sarg‘imtil yuzida qizarish bo‘lmaganidek, bo‘zarish ham ko‘rinmas edi. U istehzo bilan jilmayib, etaklarini silkib qo‘ydi.

— Ne dersiz, mulla Asad, aning gapiga? — dedi Mahdum, kallasi bilan qoramag‘iz mullavachcha tomonga ishora qilib.

(M. Ismoilidan)

5-variant.

— Sardor! O'g'lonlardan biron xabar bormi? — deb so'radi kampir.

Kampir tomondan sardor deb atalgan ellik-ellik besh yoshlardagi bu kishi:

— Tirik bo'lsalar, g'oz bo'lib keladir, agar tangrining buyrug'i bilan ajallari yetgan bo'lsa, shahid bo'larlar; so'ramoq nega kerak, — deb sovuqqonlik bilan javob berdi va chol namoz o'qib turgan uyga qarab to'g'ri yurdi...

— Xush kelding, dug'oni sardor! Xush keldingiz, o'g'lonlar, — deb chol mehmonlarga joy ko'rsatdi va o'zi joynamoz ustiga o'tib o'tirdi...

— Hovva, to'g'ri, — dedi Abdurahim sardor, — menda ham shunday hol yuz berdi, ammo men so'fi qilingan xayollarimdan uchtasini quvib yubordim, shu bilan ro'zg'or xarajatlarimni bir oz yengillatdim.

(S. Ayniydan)

— Ulamo hazratlari bizdan aslo rajimasinlar, — dedi qori dadil ohangda, — bu masalalar xususida bir oz og'iz ochsak, maktab, madrasalarga bir oz isloh kiritaylik desak, hazratlar o'ta mutaassiblik ila ziddiyat ko'rsaturlar. Istambulda dorilfunun bor. Turkiyaning Anqara, Izmir kabi shaharlarida yangi usul maktablar ochilmish...

Turkiston viloyatida maorif mash'ali yo'q, xalqimiz hayoti tom zulmat. Eski maktablar g'oyat qoloq. Holimiz foje va ayanchli. Bular ham shariatimizni, qur'oni sharifni muqaddas bilurlar, inchunun, maktab ishlariga g'amxo'rlik ko'rsaturlar.

(Oybekdan)

Adabiy normaning variantdorligi

Topshiriqlar:

1. Matndagi ayrim so'z va so'z shakllarining normativ variantlarini aniqlang. Qavs ichida berilgan til belgilarining asosiy ma'no komponentlariga ko'ra variant ekanligini asoslang.

2. Qavs ichida berilgan so'z variantlarining ma'no farqlanuvchi ottenkalari bor-yo'qligiga e'tibor bering. Agar ular qandaydir

jihatdan farqlanadigan ottenkalarga ega bo'lsalar, ularni ko'rsatuvchi matn tuzing va izohlang.

Normativ variantlarning kelib chiqishi (boshqa tildan o'tganmi, shu til shevalaridan kirganmi yoki shaklning o'zi yana ma'no kasb etganmi) yo'llarini ko'rsating.

Adabiyotlar:

1. Begmatov E. va boshqalar . Adabiy norma va nutq madaniyati. Toshkent, 1986.

2. Begmatov E. va boshqalar. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. Toshkent, 1988

3. Begmatov E. Nutq madaniyati mezonlari. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1976, 5-son.

4. Umarqulov B. So'z tanlash san'ati. Toshkent, 1985.

1-variant.

Iyul kunlarining birida ertalab choydan so'ng (nonushtadan so'ng) Saidiy o'zining ish stoli yonida o'qishga erinib (xushi kelmay) kitob varaqlab o'tirar edi. Kimdir hansiragan tovush (ovoz) bilan derazadan "Rahimjon" deb chaqirdi-da, to'xtamay darvoza tomonga o'tib ketdi. Saidiy igr'ib (sapchib) turdi va pardani ko'tarib qaradi. Chaqirgan kishi (kimsa) darvozadan kirdi, Saidiy uni orqasidan ko'rib qoldi va shu ondayoq (shu lahzada) bu odam (kishi) unutayozgan do'sti — Ehson eknini bildi-da, negadir hammayog'i uvishib (jimirlab) ketdi. U Ehsonning hozir kelishini sira xohlamas edi. Ehsonning kelishi unga universitet (dorilfunun) binosiga rabfak zalidan o'tishdan ham malolliroq bo'ldi. Hayal (zum) o'tmay Ehson eshikni ochib kirdi va talay (ancha) vaqtgacha Saidiy quchog'idan qo'yib yubormadi. Saidiy Ehsonning kelganiga benihoya (nihoyatda, nihoyasiz) shod ekanligini ko'rsatish uchun aytgan hamma gapi, har bir harakati uquvsiz artist (san'atkor) tomonidan birinchi (ilk) martaba birinchi repetitsiyada (mashqda) bajarilgan rolday yasama chiqdi.

(A. Qahhordan)

2-variant.

Xabaringiz bor (sizga ma'lumki), kamina (men) ko'p yillar ilmiy ish bilan shug'ullangan bir olim sifatida ilm-fan, falsafa (filosofiya) va ayniqsa, adabiyot va san'atga oid kichikroq bir

kutubxona (biblioteka) yig'ishga muyassar bo'lganman. Salkam o'n ming jilddan (tomdan) iborat bu kutubxonamni jamoa xo'jaligiga qarashli o'rta maktabga in'om (xadya) etganimdan boxabarsiz (xabardorsiz). Bu maktubni (xatni) yo'llash (jo'natish) dan birinchi tilagim (maqsad) shukim, umrim davomida (bo'yi) yiqqan bu kutubxonam duch kelgan odamga emas, kitobning qadrini bilgan, fan va adabiyotga tashna (chanqoq) bir kishiga topshirilsakim (berilsakim), toki bu nodir (kamyob) asarlardan o'sib kelayotgan (o'spirin) yosh avlod bahramand bo'lsa.

(O. Yoqubovdan)

3-variant.

Hammaning diqqati (e'tibori) xatda edi. Ergash konvertga ko'z yugurtirdi (tashladi)-da, pastki labini tishlab, xatni darrov (tezda, birdan) cho'ntagiga (kissasiga) solib qo'ydi. Tikilib (qarab termulib, ko'z tikib) turganlarga nima deyishini bilmay, quloqlari qizarib ketdi.

Soya qaytganda quruvchilar dam olishga (xordiqqa) chiqdilar, yarim kunda titkilab, qiyofasi (ko'rinishi) o'zgarib ketgan katta (ulkan) maydon tepasida (ustida) chang (to'zon) bosildi, quruvchilar shovqin-suron (g'ala-g'ovur) bilan chekkaga chiqib ariq bo'ylariga (yoqalariga), daraxt tagi, soya-salqin joylarga yopirildilar.

Ergash qurilish boshqarmasiga ketdi. Idora Quدراتillaxo'janing Naymanchadagi hovli-joyiga (darxonasiga) o'mashgan (joylashgan) edi. Bu joyni (yerni) boy mol (boylik) bo'lishganda o'g'li bilan urishib (janjallashib) qolishib, Nusratillaga esa, kutilmaganda (to'satdan) hukumatga sadoqatini (sodiqligini) ko'rsatish (nomoyish etish) uchun bo'lsa kerak, qurilishga "taqdim" etdi.

(A. Muxtordan)

4-variant.

Go'yo u botqoqlikdan sug'urilib chiqdi-da, tiriklik suviga chayindi va so'ng uchib borib naq yulduzlar og'ushiga singib ketdi. O'sha damda mudom bir navo yangrab turdi, bu navo qoniga qo'shilib oqdimi uning va yoki falakdan taraldimi, yoki unga shunday — qo'shiq yangrayotganday bo'lib tuyuldimi, o'zi ham

iniq bilmaydi buni. Lekin shu navo unga qanot bo'lganligi, uchar gilam yanglig' olib uchganligi rost.

Oradan yillar, ehtimol oylar, balki lahzalar o'tib, u jismida bir og'riq tuydi. Ehtimol, kimning dastidan shunday aziyat chekayotganligini bilish uchun ham qaytib u falakdan turgan joyiga tushgan chiqar?..

Bir jondor kelib qo'lidan chaqayotganday bo'lib tuyuldi. Joni og'rigach, u istamaygina ko'zini ochdi, og'ushida samoviy xurliqo, u shiringina tush ko'rayotganday, tush ko'rib uxlayotgan go'dakday, chehrasida ilohiy bir osoyish, ma'sumlik; o'zining ko'z ochgani, ehtimol holatining o'zgarishi mana shu osoyishga xiyol bo'lsa-da, dahl qilganligini u payqadi va ko'zlarini chirt yumdi.

(G'affor Xotamovdan)

5-variant.

Yo'q, birdan (to'satdan) o'zgardi hammasi (barchasi), birdan! Go'yo u talay (ancha) muddat — bir yilmi, besh yilmi g'aflat uyqusida yotdi-yu, uyg'onsa (ko'z ochsa) — mana shu ahvol. Go'yo uning bir yilmi, besh yilmi ko'zi ko'rmay, qulog'i eshitmay qoldi-yu, bir kuni tuzalsa (sog'aysa) — hammasi boshqacha (o'zgacha)! Odamlar (kishilar) qandaydir (allaqanday) o'zgarib (boshqacha bo'lib) qolgan, lafzu liboslari antiqa, dunyolari antiqa — tanib (anglab) bo'lsa, o'lay agar, mana jon!

Qarasa — mulla Shodining qushdek xurkak, qo'ydek yuvosh qizi Gulchehra boshyalang, sochini kungrador turmaklab, ko'chada velosiped (shaytonarava minib yuribdi! Kuppa-kunduzi (oyni-kunni yorug'ida)! yo pirim-ey! To'rt yil ikkovi bir partada o'tirgan qiz!...

O'shandan boshlab Berdiboy battar aynidi: neki yangilikdni ko'rsa g'ijinadigan, dushman ko'zi bilan qaraydigan bo'lib qoldi. O'ziku azaldan (boshdan) shunday ori nozik, irimchi... Onasi rost aytadi: "Tiniq momoning o'gitini (nasihatini) yeb-ichib katta bo'ldi. Qishloq xo'jalik bilim yurtida o'qib yurgan (tahsil ko'rgan) kezlari ham kursdoshlari (hamkurslari) unga olaqarg'adek, orqavarotdan (sirtidan, ketidan) kulib qarashardi".

(Erkin A'zamovdan)

Nutqning to'g'riligi. Talaffuz normalari

Topshiriqlar:

1. Matndagi adabiy talaffuzdan chetlashgan so'z shakllarini aniqlang va izohlang.

2. Bunday talaffuz nimaga (qanday manbaga) asoslanganini tushuntiring.

3. Adabiy normadan chetlashuvga ko'proq qaysi nutq tovushlari vosita bo'lmoqda?

Adabiyotlar:

1. Begmatov E. Adabiy talaffuz madaniyati. Toshkent, 1982.

Begmatov E va boshqalar O'zbek adabiy talaffuzi lug'ati. Toshkent, "Fan" 1984

2. Ibrohimov S. Nutq madaniyati va adabiy talaffuz haqida. Toshkent, 1972.

3. Ibrohimov S. Adabiy talaffuz madaniyati. Toshkent, 1972.

1-variant.

U shu istiholaga borib, gapni boshqa yoqqa burdi:

— ...Shaharda dong siqargan bir milisa oshpoz bor...

Mana masalan, o'zimiz ham buyra a'zosi bo'lganmiz rayonda...

— Judayam unaqa emas, — e'tiroz bildirda G'iyos naychi uning gapini cho'rt kesib. — Juda zo'r bronza. Tunov kuni... magazinidan qo'ng'iroq qilib: "Sizga ham ikki kilo olib qo'ydik", deyishgan edi. Op keldim. O'ziyam polishinskiy ekan deng: qaramabman, yog'i tegib kastondi rasvo qilipti...

— Qaysi texnikumda?

— Tenikumiyiz nimasi?

— Institutga, — dedi u jiddiy...

— Unvoningiz ham bordir unda? — deb so'radim men avaylabgina.

— Qanaqa unvon?

— Masalan, kandidat, dotsent degandaqa.

— E, umi?...Kandidatskiyim tayyor, kelasi xafta yoqlayman...

— Bu aptoripratingiz nimasi tag'in?

(Nosir Fozilovdan)

2-variant.

Ayniqsa kutib o'tiruvchilar ichidagi yamoq to'nlik, qo'li qadoq dehqon mahdumning diqqatini o'ziga jalb etgan edi.

— Xo'sh, kim, hali siz qishloqdan kelgan ko'rinasiz, - dedi mahdum, - qani ayting-chi, kasal nima?

Dehqon mahdumning hurmatiga o'rnidan turib, qo'l qovushtirdi:

— O'n uch tanob yerimiz bor edi, taqsir... Chamasi yong'in bo'gonda, o'ttiz uch tanobga haq sog'onlar. Men shunga arza yozdiraymi, deb...

— Ximmm, - dedi mahdum, - qishlog'ingizda oqsoqol yo'qmi?

— Bo'gon bilan, taqsir... quloq soladigan emas.

Maxdum yana bir martaba dehqonni boshidan-oyoq ko'zdan kechirdi:

— Ariza yozdirishga chaqa kerak bo'ladi, uka. Chaqangiz bo'lmasa ovoragarchilikka arzimaydi, inim.

Dehqon belini timirskilab, go'yo aqchasini ko'rsatadigandek harakatlandi:

— Chaqasiz arzaga kelib jinni bo'g'onmizma, taqsir...

Mahdum, eshonni hatto darvozagacha kuzatib chiqishga ham ensasi qotib, dehon yonida to'xtadi:

— Nima gap, ariza yozdirdingizmi, uka?

— Yo'q, taqsir! - dedi dehqon. — Taqsirim shu kovozni pitib berdilar, tanobchiga ko'rsataturgan kovoz ekan.

— Ko'p yaxshi, - dedi mahdum. — Qalam uchi berdingizmi?

— Yo'q. Chaqa bersam olmadi, taqsirim.

— Ozgina ber...

Mahdum "ozgina bersangiz" demoqchi edi, biroq "ozgina ber..." bilan tilini tishlab, dami ichiga ketishga majbur bo'ldi. Chunki hozir mehmonxona tomonidan Anvar kelib chiqqan va mahdumga salom bergan edi.

— Vaalak... Men, shunday masjiddan, - dedi mahdum shoshgan holatda va o'z og'ziga qarab turgan dahqonga ishorat qildi, — ishingiz bitgan bo'lsa, boravuring.

(A. Qodiriydan)

3-variant

Moshina yo'l chetidan atrofi uch poxsa duvol minan o'ralgan eski mina oldiga kelib tukradi. Minaning rangi unniqib ketgan,

quvna yagach darvozasi oldidan chuqur oriql oqardi. Chetraxta, karri tol oldida shuvaglari ko'chib yotgan balant poysuppa.

Darvoza olida ulardi iynida kara plash, oyag'ida xrom utik, boshida paxal shlapa kiygan, soriga moyil bir tigit — sugurta idarasi maxolli kamitetining rayisi kutib oldi.

(N. Aminovdan)

4-variant.

— Amaki, eshayni rosa o'rgatipsiz-ku. Qarang yangnog tepasiya chiqib rumoliyizga xaddor chaqiropti.

— Yo'g', unaqamas. Bozochchi amakim ro'mollani sotib bugunlaricha eshay karovulliy kilopti. Milisa kesa xa'rab xavar qilaman deb chiqqan.

Oqsoqol bu gaplarga quloq solmas, askiyalarga parvo qilmas, tinmay g'o'ldirab so'kinar edi.

Qilg'ulikni qilib qo'ygan Azizxon odamlarga xa-xolab kulardi.

Azizxonni boyagi qanor ko'tarishini kinoya ogan xronika apiraturalari asvop-uskunalarini elkaya ettib kaytishotgan edi. Ermaytalab igilladan biri angnog tepasini ko'rsatib, ularga gap qotti:

— Manovi hangomaniyam kinoya olip qo'yiyla, antiqa tamosha bo'ladi.

(S.Ahmaddan)

5-variant.

“Aziz farzanodivuz, jiggar gushavuz Azizxon. Seni sevikli Vatanivuzzi yovuz dushmandan himoya qilish uchun jangda ko'rsatgan qahramonligingni eshitib boshivuz ko'kka yetdi. Dilivuz quvonchka to'ldi. Vatan uchun fidokorona jang qilotgan azamatlar safida ekanligingdan faxrlanavuz. Hamisha mana shuday mard bo'l. Biza, hamqishloqlaring dushmanni Berlingacha quvib borishingni, uni o'z uyasida yanchib tashlashingni istayvuz. Chekinma. Dushman galalariga sherdek tashlan. Uni yanch. Xonavayron bo'lgan oilalarri, yetim qolgan bolalarri qasosini ol. Onalari ko'z yoshi esingda tursin. Kul bo'lgan koshonalarri gulxanlari esingda tursin. Dorga osilgan, bo'g'ziga xanjar qadalgan jiggarbanlarivuz esingda tursin. Shularri hammasi, hammasi uchun

qasos ol, azamat lochinivuz...” — Tog’a xatti shu yeriga kelganda yonidan ro‘molchasini chiqazib ko‘z milklarini artib oldi.

(S. Ahmaddan)

Nuqta egalik qo‘shimchalaridan foydalanish normalari

Topshiriqlar:

1. Matnni ko‘chiring. Unda egalikning ishlatilishiga e’tibor qiling va tagiga chizib qo‘ying.

2. Fikrning yuzaga chiqishida egalik qo‘shimchalari bajarayotgan vazifalarni izohlang.

3. Qaratuvchi talab qilmaydigan egalik shakllarini aniqlang va izohlang.

Adabiyotlar:

1. Mirzayev M. va boshqalar. O‘zbek tili, Toshkent, 1979.

2. Abdusaidov A. Gazeta tili va adabiy norma. Samarqand, 1986.

1-variant.

Mendan ko‘p xavotirlanma, Robiya. Men bir dehqon odamman. Havo ochilsa, dalaga chiqib qo‘shimni haydayman. O‘rog‘imni o‘raman. Yog‘iying menga ne ishi bor? Lekin sen... ehtiyotingni qil. Andijon qo‘rg‘onida amakilaring bor.

— Andijonda sizning ham mulla tog‘oyingiz borlar-ku! Yo birga ketaylikmi?

Tohir o‘ylanib qoldi.

...Andijon arkida Mulla Fazliddin samoviy naqshlar va koshonalar bilan bezab qurgan devonxona tojdor Umarbaxsh Mirzoga ma‘qul bo‘lgandan keyin unga tubichoq ot va bir hamyon oltin in‘om qilganini Tohir ham eshitgan.

— Robiya, mayli, iloji bo‘lsa, Andijonga birla keturmiz. Lekin dadamlarni ko‘ndirish oson emas... Mahmud og‘ang eshikdami?

— Do‘konga chiqqan edilar. Iftorgacha keladurlar. Nima edi?

— Iftordan so‘ng biznikiga o‘tsin. Maslahat bor.

— Xo‘p, men aytaman...

(P. Qodirovdan)

— Mirzo, volidangizning tayinlaganlari boshqa edi! — dedi Qosimbek.

— Volidalari bu yerdagi ahvolni bilmaganlar! — deb Boburning oʻrniga Sherimbek javob qildi. Ammo Qosimbek uning gapiga quloq solmay Boburga yondashdi:

— Xonim hazratlari bugun dafn marosimni oʻtkazib ertaga Andijonga kelurlar. Ulugʻ onangiz ham chorbogʻdan qoʻrgʻonga koʻchmoqchi edilar. Ular sizni qayerdan topurlar?

(P. Qodirovdan)

2-variant.

Ertasi kuni mahdum keldi. Muhammad Rajabbek mahdum bilan soʻzlashib, Anvarni oʻrda xizmatiga olish fikrida boʻlganligini, buning uchun arabcha, forschadan yana ham chuqurroq maʼlumot olishi lozimligini va hisob oʻrganishi kerakligini aytadi. Mahdum Muhammad Rajabbekning Anvarga bunchalik marhamati uchun bir oz shoshib qolsa ham, lekin bu mehribonchilik sababiga yaxshi tushunganligi jihatidan avvalo bekning yetimparvarligini, soʻngra Anvarning zako va isteʼdodini maqtadi. Anvarni odam qilish yoʻlida chekkan oʻz mashshqqatlarini ham shikoyat yoʻsinida soʻzlab chiqqach, bu kunlarda ehtimomi tom bilan Anvarga fors va arabiydan dars berib turganini va alhom ham Anvar forcha tazkira va tahrirlar yoza olishini bayon qilib, necha xil uzrlar ichida oʻzining ilmi hisobdan bahrasizligini bildirdi, yaʼni Anvarning ilmi hisob oʻrganishi uchun boshqa muallim kerak boʻlur, dedi.

(A. Qodiriydan)

3-variant.

Bobur agar yov bilan bu yerda toʻqnashsa, qishloq oyoq osti boʻlishini oʻylaydi. Bu yerda u bilan birga yurgan onasini, bek va navkarlarini yovdan omon saqlash uchun ham, oʻzi boyagi choʻponga oʻxshash qasoskorlarning tasodifiy qurboni boʻlib ketmasligi uchun, dahkatlik kadxudoning tuzini oqlash uchun ham Bobur yana qaytadan qurol-yarogʻ taqishga va odamlariga boshchilik qilishga majbur ekanini, hozir shundan boshqa iloji yoʻqligini his vildi-yu, ogʻir “uh” tortdi.

— Shohlik taqdirimdan yalang oyoq qochib qutilolmas ekanman! Janob Sherimbek! Siz endi Qosimbekning oʻrnida amiral umarosiz!

Boburni 12 yoshida Olatog' tomonlarga olib qochib ketib qutqarmoqchi bo'lgan kekxa Sherimbek tog'oyi quvonib ta'zim qildi:

— Inoyatingizdan sarafrozmen, amirzodam! — dedi. — Buyuring.

— Odamlarimizning barchasiga amrimizni yetkazing. Ko'cho'ronni yig'ishtirsinar! Shu bugun kechasi Dahkatdan jo'nab ketgaymiz!

— Muborak buyrug'ingiz alhol ado etilur, amirzodam!

Yana zirhli kiyimlar kiygan, qurol-yarog' taqqan Bobur o'sha kecha tog'dan-toqqa oshib kunchiqish tomonga — Isfaraga qarab ketdi.

(P. Qodirovdan)

4-variant.

— Har kimsa ham pushti panohning marhamatlariga loyiq ko'rilma olmaydi. Pushti panoh o'zlarini domodlikka chog'lab bu bashoratni bizlar orqali sizga yetkazishga amr qildilar...

— Taqsirimda ojiz borligini pushti panoh eshitgan ekanlar... — dedi tunqator.

— Mirzo Anvar kabi donishmand yetishdirgan kishi oqila va jamila qiz ham tarbiya qilmaganmukin degan andishaga boribdirilar. Shogirdingizga qilgan marhamatli janobingiz va karimangiz niyatida, bizni xizimatingizga buyurdilar. Albatta, bu marhamatning nechog'lik ulug'ligini sizga so'zlab o'ltirish hojat emas.

— Qulluq, rahmat, pushti panohning davlatlari ziyoda bo'lsin! — dedi mahdum...

— Janoblariga ojizona uzr... Avvalo kamina ojiz-notavon, aftodahol, pushti panoh jihatlaridan sodir bo'lgan ulug' marhamatga sazovor va loyiq emasdirmen; soniyal-ojizamiz olampanohdek ulug' zotga hamxob bo'lmoq uchun kofiya tarbiya olmagan bir qulbachchadir... Bas, biz shu kayfiyatda onhazratning mehribonchiliklariga arzirmizmu, taqsirlar?

— Pushti panohning sizdek ahli ilmlarga qaratilgan daryo marhamatlari arzitar, taqsir!

(A. Qodiriydan)

5-variant.

Go'ro'g'libekka xudo farzand bermadi, oti o'chmadi. Shunda Go'ro'g'libek" Aslida taqdir-qismatda bizga farzanddan taqsim bo'lgan yo'q ekan" deb taqdirga tan berib, Hasanxonni Vayangandan, Avazxonni Xunxordan olib kelib ikkovini ulum deb, iskasam gulim deb, jonu dilim deb, tobutimni chegasi, el-yurtimning egasi, o'lsam merosxo'rim deb, ikkovi bilan ko'nglini xush qilib, shularga bino yo'qib, "bolam, bo'tam" deb parvarish qilar edi.

Avazxonni Og'a Yunus pari "O'g'lim deb yoqasidan solib, etagidan olib edi; Hasanxonni Misqol pari yoqasidan olib, etagidan olib edi; ikki pari ikkovining enasi bo'lib edi. Parilar ikkoviga bino qo'yib, bolam deb syuib, har qaysi o'z uylarida parvarish qilib tarbiya qilar edi.

Ikkovini katta qildi. Avazxon bilan Hasanxon ham sher haybatli, yo'lbars kelbatli, qoplon yurakli, arslon bilakli yigitlar bo'ldi...

Avazxon bir-ikki yildan so'ng bir qizli bo'ldi. Go'ro'g'libek quvonib suyunib bunga ham to'ylar qilib, otini Gulanor qo'ydi. Enagalar parvarish qilib, boqib, bachchalarni tarbiya qilib katta qildi...

Gulanor ko'p suluv: yaxshi suratli, shirin so'zli, quralay ko'zli tor biqin, o'rta bo'yli, uzun o'yli, keng ko'krak, zehni tez, serfahm qiz edi.

(“Ravshan” dostonidan)

Nutqda ko'p ma'noli so'zlar

Topshiriqlar:

1. Matnni sinchiklab o'qib chiqing. Unda qatnashgan so'zlarning narsa ma'nosi bilan matndagi vazifasining mosligiga e'tibor bering.

2. Ko'p ma'nolilik (polisemik), sinonimik, ononimik ma'noga ega bo'lgan so'zlarning matndagi vazifasiga diqqat qiling, nomoslik yuz bergan o'rinlarini izohlang.

3. Chetdan kirgan so'zlarning, professionalizmlar, dialektizmlar va boshqalarning o'rinli qo'llanilganligiga diqqat qiling.

4. Matnda paronimlar bo'lsa, ularga izoh bering.

Adabiyotlar:

1. Головин Б.Н., Основы культуры речи. М., 1980.
2. Ицкович В.А. Языковая норма. М., 1968.
3. Shoabdurahimov Sh. O'zbek tilining leksik normalari, Nutq madaniyatiga oid masalalar. Toshkent, 1973.

1-variant.

Keyingi yillarda xutor sistemasini yo'q qilish bahonasi bilan aholiga serob katta-katta qishloqlarni ham yo'q qilish, o'sha joylar hisobiga ekin yerlarini kengaytirish avj olib ketgan edi. Aholilar esa markazlashgan yangi qishloqlarga ko'chirilardi. Chorkapaga qo'shni So'limbek qishlog'i qismatida ham xuddi shunday savdo bor ekan. Tag-tugi bilan yo'q qilindi. Endi navbat Chorkapaga yetibdi. Chunki katta xo'jalik boshlig'i Qobul Komilovich Chorkapani ko'chirib o'rniga zavod qurishni niyat qilibdi. Shu fikr uning miyasiga qat'iy o'tirib qolgan, niyatini amalga oshirishga astoydil kirishgan ko'rinadi. Shuning uchun erta-indin Chorkapaning ham umri tugaydi, deganday hukm chiqarib qo'yib, uni obodonlashtirishni butunlay unutib qo'ygan edilar. Yaqingacha ham yashnab, gavjumlashib turgan qishloq yildan-yilga piligi tugagan chiroqday xira tortib, huvillab borardi. Aholini tezroq ko'chirish uchun esa ularga qishloq markazida uch-to'rt qavatli uylar qurilishi jadallashtirilardi.

(J. Abdullaxonovdan)

2-variant.

Arslon chiroyli kostyumlarini gardirobga ilib kombinzon kiyib, universal mindi. Dala oftobida yangi hammomdan chiqqan odamdek a'zoyi badani so'lqillab, ishga kirishib ketdi. Mayin dala shamoli ko'ksini yelpidi. Kechki chigitkalar chirillashini zavq bilan tingladi.

Oradan uch kun o'tgach, yon qishloq — qo'shni kolxozga ham bordi. Arslon Po'latov degan mexaniazor yigitning o'z kolxoziga qaytib kelganini qo'shni kolxozdagilar qatori Ra'no ham eshitgan edi. U Arslonning kelishiga, u bilan yana uchrashishga ishonar va buni yurakdan kutardi... Xuddi shunday bo'ldi: ular dalada, kumush jiyda soyasida uchrashishdi. Ra'no jiyda shoxidan uzib olgan niholni tishlab turib Arslonga yana boshdan-oyoq tikildi. Uning bu tikilishida juda katta ma'no bor edi. Ular yana ham jim

turib qolishdi... Nariroqda, arava yo'lida tol novdasi ot qilib minib, "chuh-chuh" deb ketayotgan dumaloq qoramag'iz bolaga qarab turib, birdan ikkovlari baravar kulib yuborishdi.

(Mirmuhsindan)

3-variant.

Kimdir uni ko'chaga itarib yubordi. O'sha ko'yi hamon sargardon yuribdi. Hamon tentiraydi. Makonini izlab sanqiydi. O'shanda tinchini ham yo'qotgan ekan hamon izlab topa olmaydi. Shu siltovda yo'qotganlarini na bir idora, na chizgan suratlari, na alam ustida o'rttirgan oshiq-lari qaytara oldi unga. Hech kim, hech nima in'om eta olmadi.

Jahon tepada Fidoyevning boshiga qaradi. Negadir ko'zi tindi. Quloqlari shang'illay boshladi. Xayoliga enasi keldi: munis, mehribon, beozor. Sochlari Fidoyevnikiga o'xshash oq oralagan. Kir qorga o'xshaydi. Quloqlari ostida shu beozor kampirning achchiq bir gapi jaranglaydi: "Qiz tuqquncha tosh tug'sam bo'lmasmidi?!" Jahonning yuzi chatnab, olov bo'lib yona boshladi. Shu yerdan chiqib ketsa bu azoblardan xolos bo'ladigandek sassiz eshikkacha bordi. "Qaytar eshigingni qattiq yopma", deguvchi edi onasi. Bu go'shaga yana qaytadi, majbur. U qayrilib qaradi. Qirmizi lablari tabassumga monand yo'sinda tirishdi. Qaytdi. Kelib Fidoyevning qarilik nuhsi urgan po'rsildoq yuzidan o'pgan bo'ldi, o'pa turib ko'zlarini chirt yumdi.

(Gulnora Ernazarovadan)

4-variant.

Sultonmurod majlisdagilarning gapidan, Alisherning hali saroyda ekanligini fahmladi. Oradan ko'p vaqt o'tmay kimdir shoirning kelganidan xabar berdi. Sultonmurod darhol o'zini ayvonga oldi. Shu vaqt uyidagilarning aksari, shu jumladan mavlono Fasixiddin ham chiqdi. Hammaning ko'zi unda-munda daraxtlar o'sgan hovlida edi. Zarbob to'n kiygan, mag'rur bir necha saroy odamlari orasida Sultonmurod shoirmi xuddi ilgari ko'rgandek darrov tanib oldi, ko'zlari cheksiz quvonch bilan yonib ketdi. Shoirning boshida uchli ko'k taqyaga o'ralgan ko'rkamgina salla. Egnida odmi shoxi to'n, ustida yalang qo'ng'ir movut chakmon... Navoiy o'ttizdan oshmagan bo'lsa ham, yoshi ulug'roq

ko'rinadi. Qomati o'rtadan baland, ingichka; lekin pishiq barmoqlari uzun va nafis; qora va qisqa soqoli, xushbichim miyiqdari tekis va silliq, yonoqlari chiqiqroq, kengina yuzida doimiy tafakkurning asl ma'nosi, ma'naviy qudrat va yengil, go'zallashtiruvchi bir xorg'inlik jilvalanadi. Qabariqroq qovoqlari ostidagi qiyg'och ko'zlarida go'yo tafakkur va xayol bilan birga qandaydir iroda kuchli ifodalanadi.

(Oybekdan)

Nutq boyligi

Topshiriqlar:

1. Matnning mazmuni bilan tanishish va shu fikrlarni yuzaga chiqarish uchun muallif qancha til birligidan foydalanganiga e'tibor bering.

2. Matnda ishlatilgan so'zlarni alifbo asosida yozib chiqing. Ko'p marta ishlatilgan so'zlarning sonini aniqlang. Qaysi turkum so'zlari ko'proq takrorlangan.

3. Ortiqcha ishlatiladigan so'zlarning bor-yo'qligiga e'tibor bering.

Adabiyotlar.

1. Qo'ng'irov R. O'zbek tilining tasviriy vositalari. Toshkent, 1977.

2. Qilichov E. Badiiy tasvirning leksik vositalari. Toshkent 1962.

3. Головин В.Н. Основы культуры речи. М., 1980.

4. Umirqulov B. So'z tanlash san'ati. Toshkent, 1985.

5. A'limova M. Nutqda aks etar bir olam boylik. Toshkent, 1988.

1-variant.

Xadichaxon Boburni qasrning muhtasham qabulxonasida kutib oldi va oyog'i ham quyma oltindan ishlangan, ustiga yaxlit sadaf qoplangan miz yoniga o'tqazdi.

Salobatli xushqomat buginning orqarog'ida —qabulxonaning eng ko'zga ko'rinarli joyida bir tup atirgul yarqirab turibdi: poyalari oltindan, barglari zumraddan, to'q qizil gullari yoqutdan. Gul shoxiga qo'nib turgan kichkina oltin bulbulning tumshuqchasida don o'rnida sof gavxar jilolanib turibdi. Qabulxonaning eshik va

derazalariga osilgan shoxi darpardalariga ham durlar, la'llar va boshqa qimmatbaho toshlar qadalgan.

Faqat Xadichabegimning o'zi qoramtir-kumushrang parchadan bezaksiz qabo kiygan, uning boshidagi ko'kish toqida ko'zga uncha tashlanmaydigan siyrak marvarid donalari ko'rinar edi. Aqlni shoshiradigan bunday javohirot orasida go'zal qiz-juvonlar qurshovida o'tirgan ellik yoshli ulug'sifat malika Boburni ham, Qosimbekni ham ancha dovdiratib qo'ydi.

(P. Qodirovdan)

2-variant.

Mana, qariyb bir oydirki, Onaxon uyda to'shakda mixlanganday qimir etmay yotadi... Tinimsiz azobli og'riq uning ruhini, miyasini charchatar, bu ayniqsa boshini yo qo'lini bir oz qimirlatganda yoki uning karavatini uydan ayvonga va ayvondan uyga ko'chirganlarida ko'proq sezilar edi. Ba'zan miyadagi og'riq lovullab butun badanini qoplab olar, isitma birdan ko'tarilib, ko'zlaridan o't chiqquday bo'lar, keyin hammayoq qorong'ilashib, Onaxon tubsiz va dahshatli qandaydir yoqimsiz iliq to'ldiqda suzib ketayotganday bo'lar, xushini yo'qotar edi... Avvallari ikki haftagacha uni uyqusizlik qiynadi, sal pinakka ketishi bilan ko'z oldida paydo bo'ladigan qo'rqinchli narsalar, bosinqirashlar uni uyqudan cho'chitib qo'ydi, uyqu unga dahshatli ko'rinar edi, shuning uchun ko'zini yummaslikka tirishar, bu esa uni battar toliqtirar, og'riqqa qarshi chidamini susaytirar edi. Dastlabki kunlarda o'qtin-o'qtin xushidan ketib turgan Onaxonning nazarida uning hayoti milt-milt etib xira yonayotgan shamdek, uzilib-uzilib davom etganday ko'rinar edi.

(A. Muxtordan)

3-variant.

Men dunyoga kelgan kundanoq
Vatanim deb seni uyg'ondim,
Odam baxti birgina senda.
Bo'luriga mukammal qondim.
Qulog'imga noming kirganda
Qumlik kabi tashna boqurman,
Sening jannat vodiylarindan
Nahrlardan to'lib oqurman.

Bilsinlarkim, yo'ldoshim bo'lmas,
Ko'zda yoshi bilan kulganlar,
Tillari bor, o'zlari hayot,
Lekin yurak-bag'ri o'lganlar.
Har aytganing buyuk jangnoma,
Qayga desang qaytmay keturman.
Ko'zlarimni yummasman aslo —
Daryo kabi uyg'oq o'turman.

(H. Olimjon)

4-variant.

Shoir “Xiyobon” ko'chasini o'tib, “Bog'i zog'on”ning katta darvozasiga yetishi bilan bu yerda tartib kuzatib turgan navkarlar Muhurdorga salom berib, darrov otning jilovini ushladilar. Shoir ularning yordamisiz otdan tushdi-da “Bog'i zog'on”ga kirdi. Bu turli qasrlar, ko'llar va boshqa go'zal binolar va ajoyib xiyobonlarga boy g'oyat katta bog' edi. Daraxtlar oralab ketgan keng, toza va quyosh nurlari bilan olachalpoq yo'ldan borib, bir necha tanob joyni ishg'ol etgan katta gulzorga chiqdi. Bu yerga go'yo butun dunyoning gullari to'plangan edi. Turli-tuman rang va ziyo bilan quyoshda yashagan bu chaman ko'zlarni qamashtirardi. Navoiy gulni, rangni juda sevar edi. Har kungidek to'xtab, zavq bilan tomosha qildi. Keyin bu chamanzor qarshisidagi koshonaga — devorlari, ustlari, eshiklari naqqoshlar qo'li bilan yasalgan naqsh gulzorini tovlantirgan binoga tomon yurdi. Oltin qubbachalar, o'ymakor gullar bilan bezangan eshikni ochib, kichikroq, lekin serhasham bir xonaga kirdi.

(Oybekdan)

5-variant.

Anvar “istehzoli” vaziyatda Sultonliga yon qaradi:

— Menim qarshimga ishlab, janobga neqadar sodiq qolsangiz ham, sadoqatingiz sizni najotga chiqara olmadi, bil'aks, siz o'ylagancha men insofsiz sizni qutqardim... Siz shuni unutmasangiz bo'ldi, Sultonali aka! — dedi Anvar va xonga ishorat qildi, — Qo'limni bog'lasinlar, chiqarib o'ldirsinlar!

Sultonali orqasiga qaytdi, qaytar ekan, ko'zidan bir necha tomchi yosh oqib tushdi. Jallodlardan biri kelib, Anvarning qo'lini

orqasiga bog‘ladi. Anvarning qo‘li bog‘lanar ekan, Muhammad Niyoz domla o‘rnidan turib, xonga qulluq qildi.

— Shu odobsizning gunohini mening uchun kechsinlar.

Xon yuzini chetga o‘girdi:

— Rastag‘a chiqaring!

Anvar, xonni va hamnishinlarini masxaralagandek, ta‘zim ado qildi. Jallod oldinga tushdi. Uning orqasidan ikki qurollik yasovul ergashdilar. Anvar o‘zini o‘rdaga kirishda qanday tetik tutgan bo‘lsa, o‘lim sari chiqishda ham o‘shandog‘ parvosiz edi. Ko‘zi tushgan har kimsa bilan “xayr”, “xush” degan kabi imlashib olar edi. Rangi quv o‘chib, xushsiz kabi tashqi darvoza yonida turgan Sultonali bilan ham alohida vidolashdi. Anvarning qarashidagi ma’noga tushungan Sultonaling yuragi suv bo‘lib oqdi va xushsiz, hissiz Anvar ko‘zdan yo‘qolguncha qarab qoldi...

(A. Qodiriydan)

Ovozni ishlatish va nutq mexanikasi

Adabiyotlar:

1. Ortiqov Q., Obidova M, Ifodali o‘qish. Toshkent, 1962.
2. Ibrohimov S. Adabiy talaffuz madaniyati. Toshkent, 1972.
3. Ibrohimov S. Nutq madaniyati va adabiy talaffuz haqida. Toshkent, 1972.
4. Usmonova O‘. Talaffuz madaniyati. Toshkent, 1976.
5. Mirzayeva M. va boshqalar. O‘zbek tili (darslik). Toshkent, 1979.

1-variant.

Topshiriqlar:

Quyidagi berilgan so‘zlarda *l* va *r* tovushlarini aniq talaffuz qilishni mashq qiling, ular talaffuzida ishtirok etgan nutq organlariga e’tibor bering.

O‘zbek tilining izohli lug‘atidan foydalangan holda *a* xarfi bilan bog‘langan so‘zlarning ma’nolarini aniqlang: har bir ma’noni ochuvchi jumlarlar tuzing.

A) lab-raf, latta-raddiya, lobar-rahbar, loy-roy, laycha-
ra’yicha, lota-ruda, lasso-raso, lat (yemoq)-rad (etmoq), limon-remont, limit-remen.

B) bol-bor, ol-or, zol-zor, xol-xor, kal-kar, to'l-to'r, ko'l-ko'r, bo'l-bo'r, zal-zar, tol-tor;

D) kalla-karra, alla-arra, balli-barra, salla-surra, zarra, buro, qirra, urra!, taraq, tilla, balli.

2. She'riy parchani ifodali o'qing, *l*, *r* tovushlarini jarangdor aytishga harakat qiling.

Yurtim, senga she'r bitdim bukun,
Qiyosingni topmadim aslo,
Shoirlar bor, o'z yurtin butun —
Olam aro atagan tanho.
Ular she'ri uchdi ko'p yiroq,
Qanotida kumush diyori.
Bir o'lka bor dunyoda bitroq,
Bitilmagan dostondir bori:
Faqat ojiz qalamim manim,
O'zbekiston, Vatanim manim...

(A. Oripovdan)

2-variant.

Topshiriqlar:

1. Quydagi berilgan so'zlarda *s* va *sh* tovushlarini to'g'ri va ravshan talaffuz etishni mashq qiling; ajratib berilgan so'zlarning ma'nolarini "O'zbek tilining izohli lug'ati" asosida aniqlang va ular ishtirokida gaplar tuzing. Yondosh kelgan *sh*, *s* tovushlarining assimillatsiyasiga e'tibor bering:

a) so'r-sho'r, so'ra-sho'ra, sira-shira, siroj-shirach

b) tos-tosh, tus-tush, qis-qish, is-ish, os-osh, bos-bosh, es-esh, xas-g'ash, guras-kurash;

d) oshsiz, boshsiz, tishsiz, ishsiz, kurashsiz.

2. Parchani ifodali o'qing. *s*, *sh* tovushlarining talaffuz meyyorlariga e'tibor bering. Har bir so'zning ma'nosidan qat'iy nazar hayajon bilan o'qishga intiling.

"Bola kechalari yolg'iz o'zi hovliga chiqishga qo'rqadi, nazarida tunning ajinalari, o'g'rilar bo'lardi. Ayniqsa, uzun qish kechalari tashqarida jahldor shamollar vahshat solib chopishganda u onasining yonidan nari ketmasdi. Bolaning Barchin opasi hamda Botir akalari esa sandal atrofiga tizilishib, negadir ajinalaru boyo'g'lilar,

allaqanday ko'zga ko'rinmas narsalar haqida biri olib biri qo'yib, uzoq gaplashishardi. Onasi har zamonda: "Bo'ldi hu-uv, ertaga maktabga... qayoqdagi gaplarni topasanlara-ey" deb qo'yardi.

(Jurnaldan)

3-variant.

Topshiriqlar:

1. Quyidagi so'zlarda *x* va *h* tovushlarini to'g'ri talaffuz etishni mashq qiling. Ularning har birini talaffuz etishda qaysi nutq organlari ishtirok etadi? "O'zbek tilining izohli lug'ati" dan ajratib berilgan so'zlarning ma'nolarini toping va ular ishtirokida gaplar tuzing.

a) xol-hol, xat-hat, xar-har, xam-ham, xas-hasrat, xalq-halqum, xo'r(lamoq)-hur, xalta-halqa, xusumat-hukumat;

b) axloq-ahvol, ixtiyor-ehtiros, baxt-bahs, mixlat(moq)-mehnat, bexol-ahvol, taxir-Tohir, zaxmdor-zahmatkash, intixob-imtixon.

2. Parchani *x* va *h* tovushlarining talaffuziga e'tibor berib, ifodali o'qing. O'qiganda nafasdan to'g'ri foydalaning. Tovushlarning paydo bo'lishi o'rinlari, usullari, ular talaffuzida ishtirok etgan nutq organlari ustida mulohaza yuriting, *x* va *h* harfli so'zlarni ustunlarga bo'lib ko'chiring.

"Sarbadorlarning g'aroyib ishlari takyaxonada o'tirganlarning xayolini butkul o'g'irlab qo'ydi. Hech kim ovoz chiqarmas, garchi hikoya tugaganligini bilsalar ham, nechukdir davomini kutishardi. Barcha hozir Samarqandda, Lakshmanning chuqurtak hovlisida emas, go'yo Sabzavorda, Boshtish, Mashhad, Nishopur, Kirmanu, Simnonda kezib yurardi. Usta Kulol oyoqlarini yig'ib, bir-biriga chalishtirib olgan qo'llarini tizzalariga qo'ygancha bir maromda, ohista boshini tebratib o'ltirardi. Halvoyi kichik jussasini qayerga qo'yishini bilmagandek bezovta bo'lib "Bay-bay! Bay-bay!" deb qo'yardi. Nozim Mehmet jim o'tirar, xayollar og'ushida tez-tez burnini ushlab qo'yayotgannini o'zi sezmasdi. Lakshman katta-katta ko'zlarini roviyga tikkancha qotib qolgandi. Xo'rdak Buxoriyga hikoya shunchalar ta'sir qildiki, butun hikoya davomida u goh-gohida "Ie! Ie! Men bo'lmabman-da!", "Qangshariga solish kerak edi!", "Izini quritish kerak!" deb g'o'ldirab o'ltirdi. Mavlonozoda

tinglar ekan, ichida Xo‘rdak Buxoriydan benihoya minnatdor bo‘lardi. Axir u bo‘lmaganda, Mavlonozodaga bu yerlar qayoqdayu, sarbadorlar haqidagi turfa naqlni eshitish qayoqda edi?”

(Muhammad Alidan)

4-variant.

Topshiriqlar:

1. Berilgan so‘zlarning birinchi, ikkinchi, uchinchi bo‘g‘inlarida kelgan, *a*, *o* tovushlarini to‘g‘ri talaffuz qiling. Tilning harakatiga ko‘ra ularning qayerda paydo bo‘lishiga ahamiyat bering. Ajratib beriladigan so‘zlarning ma’nolariga diqqat qiling, ular ishtirokida gaplar tuzing:

a) anor-ona, aro-ora, balo-bola, qaro-qora, sado-soda, ato-ota, alam-olam, dari(moq)-dori, asar-osar:

b) karomat, salomat, sadoqat, saodat, adolat, ijobat, andoza;

d) musallo, musaffo, indallo, diydiyo, Surayyo, Nasrullo.

She’rni ifodlai o‘qing. Ba’zi so‘zlarda “*a*”ga moyil “*o*” tovushiga e’tibor bering.

Agar...

Bilag‘on deya kerilma,

Ilmi amalingga sajda qilma san.

Aflotun bo‘lsang ham, bilganlaring bekor,

O‘z xalqingning dardin bilmasang.

Hazarati Suloyman bo‘l , ming bir zabon bil,

Egalla bulbulning xush ovozin,

Animo soqov, karsan, agar unutsang

O‘z xalqingning so‘zu sozini,

O‘z kuningni ko‘r izlab yolg‘iz

So‘ngan o‘choqlaring kulidan,

Kun ko‘rmabsan bo‘lsang bexabar,

O‘z xalqingning ko‘rgan kunidan,

Jumlai basharni ulug‘la, mayli,

Ming tavof qil basti-qaddini,

O‘zgalardan qadr topmagaysan,

O‘z xalqingning bilmay qadrini

Majnun bo'l, qalbingni tortiq qil,
Qasam ich, sevganingdan dostonlar yasa.
Baribir ko'ksingda yurak emas, tosh,
O'z xalqing mehridan olovlanmasa!

(Ahmad Selo'g'li)

5-variant.

Topshiriqlar:

1. Berilgan co'zlardagi *u*, *o'* tovushlarini to'liq maxraji bilan to'liq aytishga intiling: *u* ni, *i* dan, *o'* ni, *u* dan keskin ajratib talaffuz eting. Berilgan so'zlarning ma'nolarini aniqlang va gaplar tuzing.

a) ur-o'r, tur-to'r, sur-so'r(moq), turoq-o'roq, Usmon-O'smat, turt-to'rt, uzum-o'zim, qursoq-qo'rsroq, kurak-ko'rak;

b) unum-inim, uzum-izim, tuzum-tizim, burun-birin (-ketin), turna-tirnoq, ushla(moq)-ishla(moq), tulak-tilak, kuzak-kizak, urinoq-irmoq, surat-siyrat.

2. Parchani ifodali o'qing. Yozuv bilan talaffuz orasida farq sezilgan o'rinlarni belgilang, sababini tushuntiring.

«Nabi Taroq oltmishdan oshib qolgan. Bir mahallar xuddi otasi — Qobil Taroqchidek yo'g'ondan kelgan baland bo'yli, keng peshanali, qirra burun, jingalak sochli xushsurat yigit edi. Vaqt kutmas ekan, ancha qarib, cho'kib qoldi. Sochlari qachon oqarganini, qachon suyraklashib ketganini eslolmaydi ham (kim biladi, Bahrom sartaroshdan surishtirish kerakmikan?) U hamma vaqt sochini qirtishlab oldirib yuradi. Uzoq yilning erta ko'klamidan beri o'ng oyog'i oqsaydigan bo'lib qoldi. Urush yillarida to'pig'ini uchirib o'tgan o'qning asoratimi, u murojaat qilgan vrachlarning belgilashi bo'yicha o'sha yerga tuz yig'ilganidanmikan, ishqilib, oqsaydigan bo'ldi-qo'ydi. Faqat, fe'li o'sha-o'sha. Ana shu o'zgarmas fe'li tufayli ham biri ikki bo'lmaydi...

U ingichka, uchi qayrilgan mis sim bilan samovar tagini kavlati: bir siqim kul tushdi. O'txonaga tutantiriq tashlab, olov yoqdi. O't tezda olib, achchiq tutun burqsadi. Taroqning ko'zlari achishib yoshlandi. U ko'z yoshlarini ko'ylagining yengiga artdi, otashkurakda uch-to'rt bo'lak ko'mir tashladi, undan so'ng chiqib odoq bo'lgan, og'zi qiyshayib ketgan samovar karnayini kiyg'izdi"

(Abbos Saidovdan)

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. — T., "O'zbekiston", 1992.
2. O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi (Yangi tahrirdagi) Qonuni. — T., "O'zbekiston", 1995.
3. Karimov I.A. "Istiqlol va ma'naviyat". — T., "O'zbekiston", 1994.
4. Karimov I.A. "Jamiyatimiz mafkurasi xalqni—xalq, millatni—millat qilishga xizmat etsin". T., "O'zbekiston", 1998.
5. Aristotel "Ritorika". — M., 1978.
6. Aflotun "Qonunlar". — Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2002.
7. Abu Homid G'azzoliy "Mukoshafat-ul qulub". "Yangi asr avlodi", — T., 2004.
8. Alisher Navoiy. "Muhokamatul lug'atayin". — T., "Fan", 1982.
9. Alisher Navoiy. "Mahbubul qulub". — T., "Fan", 1982.
10. Alisher Navoiy. "Nazmul javohir". — T., "Fan", 1982.
11. Alisher Navoiy. "Majolisun-nafois". — T., "Fan", 1982.
12. Alimuhamedov A. "Antik adabiyot tarixi". — T., "O'qituvchi", 1969.
13. Bekmirzayev N. Notqlik asoslari. — T., "Fan", 2006.
14. Bekmirzayev N. Notiqning yon daftari. T., — "Fan", 2007.
15. Bekmirzayev N. Nutq madaniyati va notqlik asoslari. — T., "Fan", 2007.
16. Begmatov E. Adabiy talaffuz normalari. — T. "O'zbekiston", 1982.
17. Z.M. Bobur "Boburnoma", — T., "Fan", 1960.
18. Волков А.А. "Курс русской риторики" — М., 2001.
19. Jumaxo'ja N.A. "Istiqlol va ona tiliimiz". — T., "Sharq", 1998.
20. Jumaniyozov R. "Nutqiy mahorat". — T., "Adolat", 2005.
21. Kaykovus "Qobusnoma". — T., "Meros", 1992.
22. Kaykovus "Qobusnoma". — T., "O'qituvchi", 2006.
23. Карнеги Д. "Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично". — T., "Sharq", 1992.
24. Кузнецов И.Н. "Современная риторика", — М., 2003.

25. Mahmudov N. "O'zimiz va so'zimiz". — T., G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1997.
26. Mahmudov N. "O'qituvchi nutq madaniyati". — T., A. Navoiy nomidagi milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
27. Mirhamidov M. "Norpo'latov N., Hasanov S. "Yuristning nutq madaniyati". — T., "Fan va texnologiya", 2005.
28. Mo'min Siddiq. "So'zlashish san'ati". "Farg'ona" nashriyoti, 1995.
29. Об ораторском искусстве. — М., "Изд. политической литературы", 1973.
30. Ortiqov A. "Nutq madaniyati va notiqlik san'ati". — T., 2002.
31. Rustamov A. "So'z xususida so'z, — T., "Fan", 1987.
32. Qung'urov R., Begmatov E., Tojiyev Yo. "Nutq madaniyati va uslubiyot asoslari". — T., "O'qituvchi", 1992.
33. Qudratov T. "Nutq madaniyati asoslari" — T., "O'qituvchi", 1993.
34. Цицерон "Философские трактаты". — М., Изд. Наука, 1985.
35. Sitseron. "Notiqlik san'ati haqida ikki risola" — T. "Yangi asr avlodi", 2007.
36. "Ораторское искусство" — www.orator.ru, www.silaslor.ru, www.besonus.narod.ru

MUNDARIJA

Soʻzboshi oʻrnida	3
Kirish	5

I boʻlim. Notiqlik sanʼati haqida tushuncha

“Notiqlik sanʼati” ning predmeti, maqsad va vazifalari	9
“Notiqlik sanʼati” ning boshqa fanlar bilan aloqasi va “Nutq madaniyati” dan farqi	11

II boʻlim. Notiqlik sanʼati tarixi

I-bob. Qadimgi Yunon va Rim notiqligi tarixi	16
Lisiy	18
Aristotel	22
Demosfen	24
Sitseron	27
II-bob. Sharq va Markaziy Osiyoda notiqlik tarixi	31
Abu Homid Gʻazzoliy	40
Kaykovus va uning “Qobusnoma” asari	44
Alisher Navoiy notiqlik haqida	50
Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy nutq mahorati	56

III boʻlim. Notiqlik sanʼatining asosiy koʻrinishlari

Nutq texnikasi va orfoepiya	67
Orfoepiya	68
Notiq nutqining toʻgʻriligi	72
Ommaviy chiqishlarda notiqlik sanʼatining ahamiyati	75
Kutubxonashunoslik ishlarida notiqlik sanʼatining ahamiyati	81
Nutq aʼzolari va ularning nutqdagi vazifasi	84

IV bo'lim. Muomala — inson ziynati

I-bob. Muomala madaniyati	87
So'z haqida so'z.....	97
Notiq amal qilishi lozim bo'lgan qoidalar. Notiq uchun 41 qoida	99
Ma'ruzafga qiziqishni oshirish yo'llari	103
Notiq muvaffaqiyatining oltita sharti	106
Odamlarga yoqish va ular e'tiborini qozonish qoidalari.....	109
Xulosa	111

V bo'lim. Amaliy mashg'ulotlar

I-bcb. Artikulatsiya va nafas mashqlari	115
Nafas — nutq vositasi	116
Ovoz qanday hosil bo'ladi	118
Sonor tovushlar	119

VI bo'lim. Badiiy asarlarni ifodali o'qish

She'riy asarlarni ifodali o'qish.....	123
Barmoq tizimidagi she'rlarni o'qish	123
Erkin tizimdagi she'rlarni o'qish	127
Nasriy asarlarni ifodali o'qish	131
Ertaklarni ifodali o'qish.....	131
Hikoyalarni ifodali o'qish.....	133
Qissalarni ifodali o'qish.....	138
Romanlarni ifodali o'qish	140
Dramatik asarlarni ifodali o'qish	141
Ommaviy chiqishlarga tayyorgarlik ko'rish	150
Ommaviy nutq mas'uliyati	152

VII bo'lim. Lug'at ustida ishlash

Lug'atlardan foydalanish va ularni tuzish malakalarini shakllantirish	154
Lug'atlar — so'zlar hazinasi.....	156
Ma'nodosh sinonim so'zlar	158

VIII bo'lim. Mustaqil ishlar

1-bob. Yakka darslar	161
2-bob. Mustaqil ish	162
3-bob. Talaba mustaqil ish ustida	163
Til va nutq	163
Umumiy norma va adabiy norma	170
Adabiy normaning variantdorligi	174
Nutqning to'g'riligi. Talaffuz normalari	178
Nutqda egalik qo'shimchalaridan foydalanish normalari	181
Nutqda ko'p ma'noli so'zlar	184
Nutq boyligi	187
Ovozni ishlatish va nutq mexanikasi	190

Norqul Bekmirzayev

NOTIQLIK SAN'ATI ASOSLARI

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

Toshkent — «Yangi nashr» — 2008

Muharrir *M. To'ychiyev*
Texnik muharrir *T. Smirnova*
Musahhah *F. Komilova*

Bosishga ruxsat etildi 01.08.2008-y. Bichimi 60x90 1/16.
Tayms TAD garniturasi. Shartli b.t. 12,5. Nashr t. 12,5. Adadi 1000 nusxa.
Shartnoma № 03/07. Buyurtma №
Bahosi shartnoma asosida.

«Yangi nashr» MChJ nashriyoti. Toshkent, Jarariq, 15/108-uy.

«АЖ-ФЛАА-СЕРВИС» boshmaxonasida bosildi.
100047 Toshkent shahri, Xalqlar Do'stligi ko'chasi, 23 A uy.

ISBN 978-9943-330-30-6

9 789943 330306